

У ГЛИБ ВІКІВ

ПАМ'ЯТКИ АСТРОАРХЕОЛОГІЇ У ЗІБРАННІ МІЗИНСЬКОГО МУЗЕЮ

У 1964-2008 рр. автором на Середній Десні (Чернігівщині і Сумщині) було зібрано дуже велику колекцію предметів археології з первісною орнаментикою, де проявилися сліди місячного протокалендаря. У 1992 р. у фільмі про музей на це звернув особливу увагу науковий консультант фільму «Скарбниця давнини» О. П. Моція. Це теж стимулювало авторські пошуки таких орнаментів, і в 2008 р. ми отримали ряд наукових публікацій по згаданій темі. Вони зроблені в основному на Сумщині¹.

«Започаткували» їх, до речі, доярки. Вони у 1975 р. сповістили автора, що на острові Дубина в с. Кирилівці будівники кошари «знайшли якісь черепки». Наші розкопки пошкодженого р. Лоскою могильника виявили поховання (трупоспалення) сосницької культури фінальної доби бронзи. У темній лінзі поховального вогнища на глибині 145 см знайдено сітвові грузики з глини, відтиск раковини з отвором для носіння на шії, зображення сузір'їв Лева, Скорпіона та ін., які утворилися обвугленими лозинами, вбитими в материковий пісок на дні поховальної ями. Вище них було загадкове біле коло, що нагадувало зображення Місяця².

Але найбільшу цінність має розвал глиняної посудини (20 см вінчика в діаметрі). Її прикрашав фриз великих заштрихованих трикутників. Вони, на думку С. С. Бережанської, означають зоряне поле³. Але в таких трикутниках кількість «боріз» довільна. На нашій посудині підрахунок ліній дав дивні записи: $(2+7=9)+(3+6=9)+(4+5=9)$ ... Виникло запитання: де в природі ці первісні землероби-островітяни повинні були часто бачити ці загадкові ритми?

Їх постійно демонструє диск Місяця. Два дні він не світить – це фаза нового Місяця. Після появи молодого серпика – дня неотенії – проходить 7 днів – серп обертається в напівдиск – фаза закінчується. Її ритми будуть: $2+7=9$. Це фаза молодика. Круглим Місяць у небі неозброєному оку буде здаватися три дні. На 4-ий день диск «ущерблюється» - настає рушак – дуже поганий день. Минає ще 6 днів, і Місяць перетворюється у напівдиск. Фаза закінчується. Її ритми будуть: $3+6=9$. Це фаза Місяця-рушака в циклі візуального землеробського календаря.

У піску лозинами була викладена і «освященна сімка». На посудині її, гадаємо, символізує ківш сузір'я Лева – $3+4=7$. (Інші зображення потребують додаткового вивчення). Схоже, що це зображення сузір'я Лева: в календарі символізувало (як і на мальтинській палеолітичній блясі) фази Місяця-старичка і молодика окремо.

Важливо, що аналогів розглянутій орнаментальній композиції ми не виявили. Отже, вона – унікальна не лише в масштабі Мізинського музею. До речі, проблемам астроархеології, як відмічають деякі дослідники, в Україні уваги не приділяють. Не досить добре розгледів її спочатку й автор. Так, загадкою залишилися (десь загублені в музеї) глиняні плитки з проколотими лозинками отворами. Їх уламки

мені нагадували тоді якісь зображення сузір'їв, у що вірити тоді не хотілося, бо це «дуже велика новина»...

Але ж послідовності відрахунку фаз на посудині не витримано: після фази Молодика так йде фаза рушака. Це нагадує якусь «ребусно-астрономічну» календарну композицію, яку могли використовувати в ритуальній справі, пов'язаній з астрономією, магією родючості Землі. Вона тут могла фігурувати разом з небом, якимсь божеством.

Календар перших землеробів краю

Продовжуючи пошук селенарної семантики в керамічній орнаментіці, варто згадати особливі знахідки з історії племен шнурової кераміки, які давно викликають дискусії в археологів Східної Європи⁴. На Середній Десні поселеннями цих ранньоземлеробських індоарійських племен тепер займається лише Мізинський музей. Досі на карті Середньодніпровської культури Середнє Подесення виглядало як напівпустинний регіон. На сьогодні ця проблема публікаціями Мізинського музею знята⁵. Серед багатьох виявлених нами пунктів особливою виявилася Попова у с. Курилівці. Так удалося знайти блок середньодніпровської посудини, на якій мотузком і різцем було відтворено великий трикутник, ритми якого зливаються з фазами місячного календаря, мабуть, першої половини другого тисячоліття до н.е. Він древніший календаря з Дубини. Ще важливішим є розвал посудини з урочища Рвачка, яке лежить на 1,5 км східніше від с. Мізина, на лузі в Десні на рівні води.

Тут, на глибині 2,5 м, у глею – дуже твердих алювіальних відкладеннях без типової для всіх поселень піщаної «подушки» - виявлено значне скупчення уламків середньодніпровської кераміки з кількох посудин. Прошарок рудого піску з болотною рудою лежить нижче. Отже, є підстави вважати, що тут за 1 км від краю архіпелага болотних дюн Березова на мілководді було свайне поселення, модне в ту добу енеоліту в Європі.⁶ Загадкові сваї знайдено мною в Десні – на 100 м західніше Рвачки.

Але найзагадковішим є розвал знайденого тут, на Рвачці, горщика-світильника (?), прикрашеного рядами глибокорельєфних ялинкових наколів, які немовби зійшли з мізинського палеолітичного браслета. Ці «орнаменти-брати» розділяють 10-15 (?) тисячоліть часу.

Неолітичний календар

Дослідники відзначають високий рівень первісної астрономії в добу бронзи і неоліту⁷. Але поруч з дивними палеолітичними неолітичними орнаменти виглядають вкрай примітивними, тому ми і не намагалися шукати в них місячні календарі. Але насторожували спіралі, нанесені на гострі днища посуду. Семивиткова спіраль з блоку миски, викопаної на Дубині, була сприйнята автором як «священна сімка». Вона нагадувала знамениту спіраль з мальтинської бляхи доби палеоліту, яку ми пов'язуємо із фазою Місяця-старика та Місяця-молодика, коли підрахунок днів йде з середини⁸.

Через 32 роки у мене виникла ідея підрахунку кількості поясів орнаменту, нанесеного лунками на гостродонну неолітичну миску. Ямки були нанесені хаотично. Було виявлено, що групуються вони не в пояси, а в дугоподібні промені, які йдуть від спіралі. У кожному промені було по 11 ямок-одиниць. Сплюсувавши число в променях і в спіралях, ми отримали по 18 одиниць $11+7=18$.

Саме стільки днів має напівцикл молодого Місяця, починаючи з фази нового Місяця – дня його зачаття в небі. На 19-ий день настає день рушака – початок ущерблення диска. На неолітичній посудині цей день виникає, коли складено ритми спіралі, ямки променя і пояса: $7+11+1=19$. Цей запис відбиває ритми на мисці і в небі. Додавши до них 7 днів спіралі (фази старика) та три уцілілі пояси наколів, що лежать вище «пояса рушака», отримуємо 29 одиниць – скільки днів має короткий напівцикл Місяця. День № 30, видно, означав вінець, що відламався в

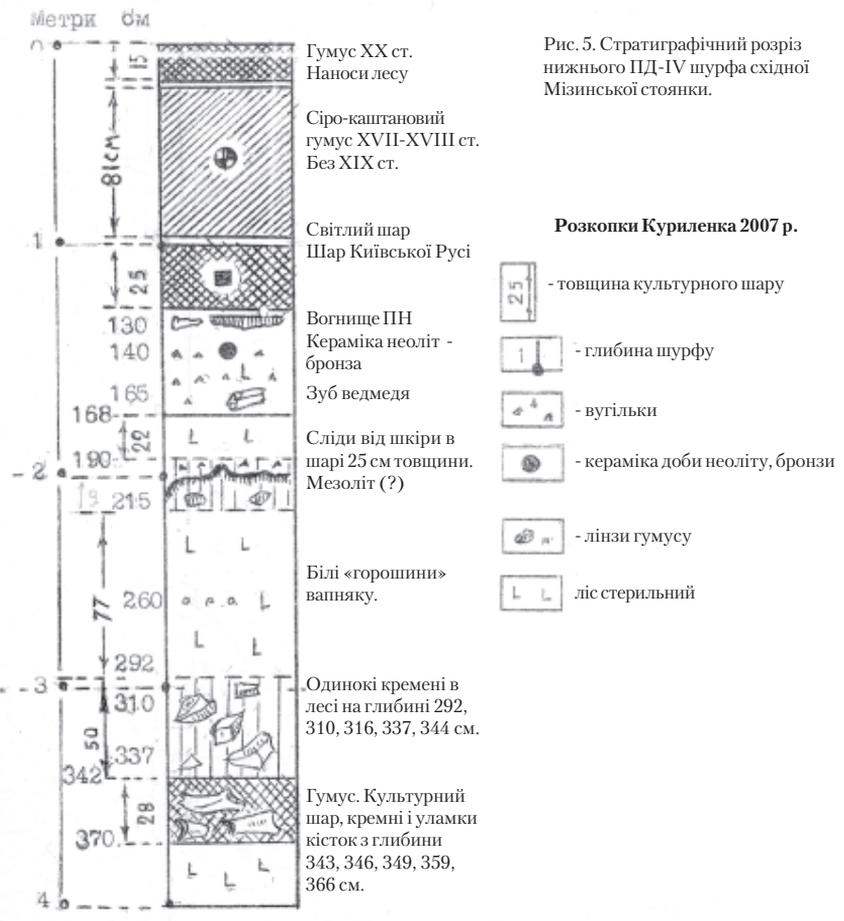
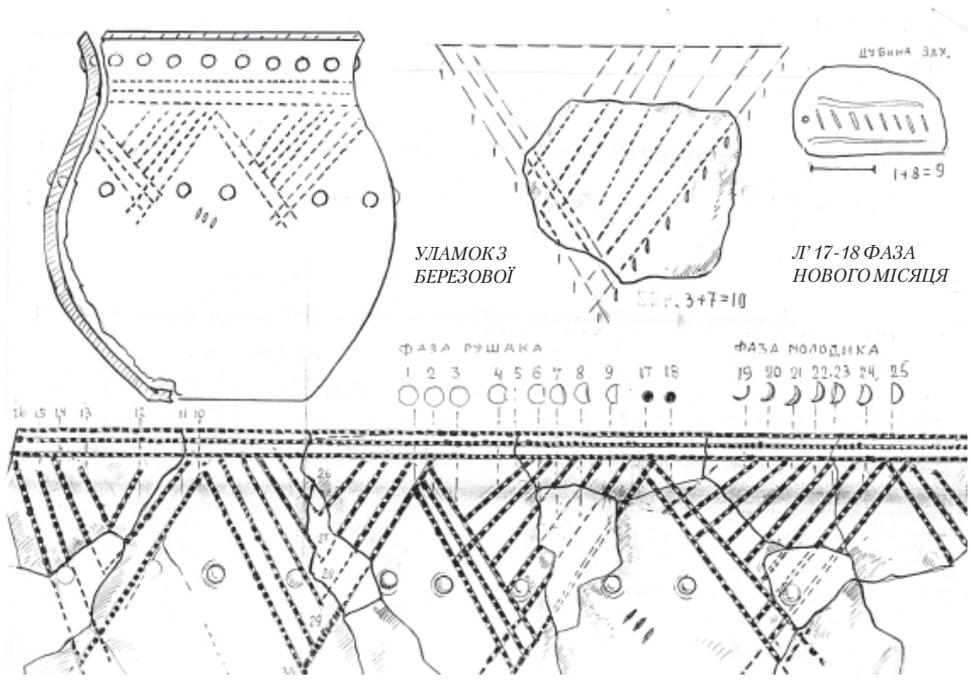
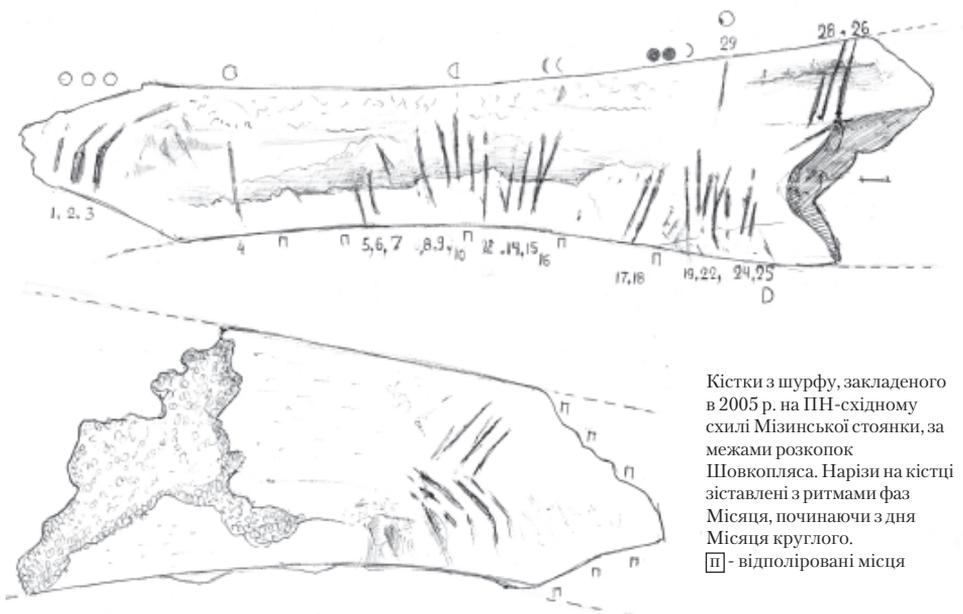
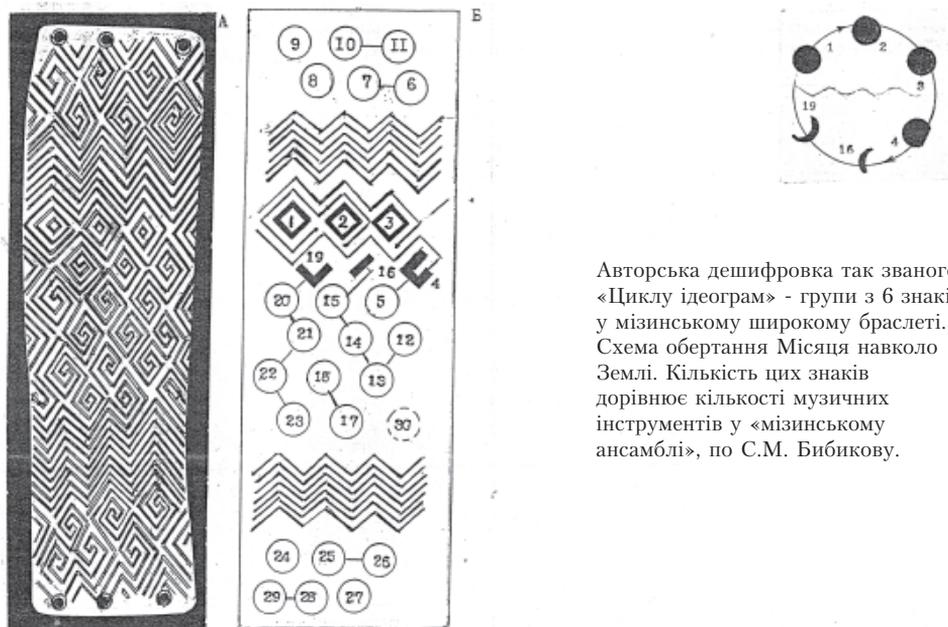

Рис. 5. Стратиграфічний розріз нижнього ПД-IV шурфа східної Мізинської стоянки.

Кістки з шурфу, закладеного в 2005 р. на ПН-східному схилі Мізинської стоянки, за межами розкопок Шовкопляса. Нарізи на кістці зіставлені з ритмами фаз Місяця, починаючи з дня Місяця круглого.
 II - відполіровані місця

Мізинський широкий браслет і його схема

Авторська дешифровка так званого «Циклу ідеограм» - групи з 6 знаків у мізинському широкому браслеті. Схема обертання Місяця навколо Землі. Кількість цих знаків дорівнює кількості музичних інструментів у «мізинському ансамблі», по С.М. Бибікову.

усіх трьох зразках такої композиції, виявлених на Дубині і на уламку з поселення Дзвінкове. На цих мисках товщина стінок дуже зменшується по мірі руху від днища: вінець у них чомусь робили тонким.

Отже, простежено, що посудина має ритми 29-30, у композиції виділено ритми циклу – фази молодика, Місяця, що наростає, день рушака і т.ін. Ритми композиції накладаються на ритми Місяця. Мисливці доби неоліту вже знали про «священну 7», яка пов'язана з днем смерті і зародження Місяця, а може, і взагалі всього живого на Землі.

Палеолітичні місячні календарі

Давно ввійшли в історію пошуки палеолітичних місячних протокалендарів. У інвентарі Мізинської стоянки першим їх почав шукати теоретично, мабуть, О. П. Окладников, а практично – Б. О. Фролов⁸. Але в його методиці домінують громіздкі «математичні конструкції». Ми підійшли до дешифровки «орнаментів» на браслетах та фігурках «птахожінок» з позицій мистецтвознавця. Але це було не так просто.

Місячний протокалендар я шукав спочатку лише в «шум'ячому» - ялинковому браслеті. Що стосується браслета «широкого» - меандрового, то у 1978 р. ми з І. Г. Шовкоплясом (автором розкопок стоянки) щиро посміялися над «диваком» із Сибіру (як я дізнався пізніше) – Фроловим, що «шукав календар» у широкому браслеті. Його я теж ввів у свою дисертацію, потім років два шукав «причини давніх помилок» сибіряка. І став найпалкішим захисником його ідей про наявність в браслеті селенарної семантики. Але шукав її з позицій мистецтвознавця, а не математика.

Кількість ромбоеандрів у широкому браслеті було замінено отворами. Їх виявилось 29-30. Стільки днів займає місячний цикл. А всі отвори-ромбоеандри первісний митець об'єднав у групи по 5 одиниць - стільки людина має пальців. Усі групи пов'язані з фазами Місяця і мають свої знаки-символи, які теж об'єднані в групу 6 ідеограм фаз Місяця (ритми 1, 2, 3, 4, 16, 19). Ця група – композиційна і семантична домінанта композиції, де дві групи 7-елементних зигзагів грають, мабуть, роль оберегів («священна 7») та декоративних вставок. Фаза рушака (ритми 4-5) доповнена гніздами 6-11, а фаза молодика (ритми 19-23), доповнена ритмами 24-27. Палеолітичний протокалендар, на відміну від неолітичного, розпочинається з дня повного Місяця. День Рушака займає ромбоеанд №4, а фазу новомісяччя – ромбоеандри 17 та 18. Отже, всі ромбоеандри влучно сідають на ритми місячного календаря. Обидва браслети відбивають селенарну семантику. Модель найпростішого протокалендаря знаходить на пластині з Мізинської стоянки і Фролов (8. С. 191).

У 2005-2008 рр. кілька моделей місячного палеолітичного протокалендаря мною було надруковано в різних виданнях на Сумщині. В їх числі і модель з Новгород-Сіверського, і модель дуже простого та зручного в роботі протокалендаря з Мізинської стоянки Східної. Її було знайдено автором у 2005 р. в західному 2-ому шурфі, закладеному за 10 м. від музею на глибині 4 м. На площі до 1, 5 кв.м було виявлено невелике скупчення кремню і кісток викопних тварин, включаючи мамонта. На деяких уламках кісток зубра простежено сліди стесування, шліфування, полірування, нарізні спрощені шеврони, нанесена на залишок копаниці з ноги зубра композиція награвірованих груп ліній. Вони влучно сідають на ритми місячного циклу та на ритми мізинських браслетів і можуть служити в ролі місячного календаря і сьогодні. Але головне у тому, що згадана модель є прообразом знаменитих унікальних виробів – мізинських браслетів. Вони дещо пояснюють і призначення браслетів, які були не календарями, а скоріше ребусною копією календаря.

Закладений нами шурф №4 – Південний багатий дрібними відщепами кісток, які були знесені водою з верхніх підвищень, як це було і при спостереженні інших дослідників стоянки⁹. Напрямок такого потоку простежено і в шурфі №2. Там

кістки, включаючи шийний хребець мамонта–атланта лежали по лінії північ–південь. Інвентар східного сектора стоянки подрібнений, що можна пов'язувати з існуванням у північніших підвищеннях якоїсь майстерні по обробці кісток чи кухонного осередку. Але в шурфах нами досліджено поки що площі в середньому по 1 кв.м. Вони мали обмежено розвідковий характер.

Мізинці, безумовно, не були «піонерами астрономії» - не були винахідниками протокалендаря. Старішим за мізинський був новгород-сіверський протокалендар, оскільки ця стоянка древніша Мезенської¹⁰. В цій моделі використано лише три види знаків: «палиці загнані в землю», які передають дні напівциклу старого, «палиці з гілками» означають кінець і початок напівциклів, та «мітли», якими означено фазу нового місяця (дні №16 та 17) та весь молодий напівцикл. Ритм №30, потрібний лише в довгому циклі, передано палицею. Цей протокалендар, як і мізинський, розпочинається з дня повного Місяця. Існує протокалендар і набагато старіший згаданих.

Джерела та література:

1. Куриленко В. Е. Памятники археологии на стыке Сумщины и Черниговщины у с. Мезин. // Питання археології Сумщини. – Суми, 1990. – С. 38-39.
2. Куриленко В. Е. Археологічний щоденник №4. – С. 72.
3. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. К., 1981. – С. 186.
4. История Украинской ССР. – К., 1981. – Т. I. – С. 117.
5. Куриленко В. Е., Бунятян К. П. Пам'ятки середньодніпровської культури Середнього Подесення // Археологія №4. 2006. – С. 88-94. Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. М., 1987. – С. 36.
6. Всемирная история. М., 1955. – Т. I. – С. 241-243.
7. Дж. Вуд. Солнце, Луна и древние камни. – М., 1981. – С. 267.
8. Фролов Б. А. Числа в графике палеолита. – Новосибирск. 1974. – С. 136-138, 175.
9. Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. – К., 1965. – С. 24, 34.
10. Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. I. – С. 76-77.

ГЕРБ І ПЕЧАТКА КОЧУБЕЇВ

Провідною силою українського суспільства XVII-XVIII ст. було козацтво, яке очолювала генеральна, полкова та сотенна старшина. Українські історики мають певні здобутки у вивченні цієї верстви Гетьманщини, але й досі ми не можемо сказати, що ця тема висвітлена на достатньому рівні. Зокрема, це стосується старшинської геральдики, емблематики, символіки та сфрагістики.

На науковому рівні розробку цієї теми започаткував О. Лазаревський¹. Справу продовжили Г. Милорадович², М.Слабченко³, В. Модзалевський, В. Лукомський⁴. У радянський період з відомих причин ця тема була занедбана. З 1991 р., після відновлення української державності, геральдичні та сфрагістичні дослідження вийшли на новий якісний рівень. Головним координуючим центром зусиль геральдистів та сфрагістів стало Українське геральдичне товариство. Щорічно почали проводитися спеціалізовані наукові конференції та видаватися фахове видання «Знак».

Темою нашої розвідки є герб і печатка родини Кочубеїв. Відомо, що їхнім предком був кримський татарин Кучук-бей⁵. В Україні він з'явився у середині XVII ст. і прийняв православну віру під іменем Андрій. Його син Леонтій Андрійович дослужився до чина військового товариша. Одним з найвідоміших представників цієї родини судилося стати Василю Леонтійовичу. Він займав найвищі посади у гетьманській адміністрації, як-от: генерального писаря та генерального судді⁶. Проте не цими посадами він увійшов в українську історію.

Так сталося, що він уособлював ту частину козацької старшини, яка пов'язала своє майбутнє з Росією, а І. Мазепа – тих, хто бачив Україну незалежною державою. Конфлікт між цими авторитетними особами був неминучий. Тим більше, що він ускладнився залицанням старого гетьмана до хрещениці – юної доньки генерального судді. Останнє має для нас важливе значення, бо він малює Василя Кочубея як ревного християнина, для котрого такі стосунки хрещеного батька і хрещениці були неприйнятними. Як відомо, зіткнення цих можновладців мало трагічні наслідки як для них особисто, так і для Гетьманщини у ширшому контексті. Доля спадкоємців генерального судді була щасливішою. Кочубеї породичалися з такими відомими старшинськими родинами, як Апостоли, Чуйкевичі, Оболонські, Безбородьки, Томари, Скоропадські, Лашкевичі, Туманські, Милодаровичі. Вони займали уряди полковників, генеральних обозних, отримали чини камергера, таємного радника, сенатора. Віктор Павлович Кочубей 4.04.1799 р. став графом, а з 6.12.1831 р. – князем, займав посади канцлера, голови Державної ради Російської імперії ⁷.

З літератури відомо, що Кочубеї користувалися 3 гербами: дворянським, графським та князівським ⁸. Коли з'явилися два останні, зрозуміло з наведеного вище матеріалу. Що ж до першого, точної дати немає. Проте, враховуючи, що Василь Кочубей займав уряд генерального писаря з 1687 по 1699 роки ⁹, можемо припустити, що саме у цей час з'являється названий герб. По-перше, наявності печатки з відповідним гербом вимагали посада і соціальний статус Кочубея, по-друге, саме на ці часи припадає конституювання старшинського прошарку українського суспільства, який розглядав себе спадкоємцем шляхти з притаманними їй атрибутами: гербами та печатками. Один з перших офіційних описів цього герба знаходимо у книзі «Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи», яка була надрукована Сенатом у 1798-1816-1836 рр.: «Въ щитѣ имѣющимъ обыкновеннымъ дворянскимъ шлемомъ съ дворянскою на немъ короною, и тремя строусовыми перьями. Наметь на щитѣ голубой и красный подложенный золотомъ. Щитѣ держать съ правой стороны левъ, а с левой воинъ в малороссийской одеждѣ имѣющій въ рукахъ копье остроконечіемъ въ верхъ подынятое. Подъ щитомъ девизъ: ELEVOR UBI CONSUMOR» (арк. 49, № 49) ¹⁰. Відомий російський гарельдист О. Лакієр трактував головні фігури цього герба так: «Герб Кочубеев останется навсегда свидетельством преданности государю и отечеству, запечатленной некогда кровью Василия Леонтьевича Кочубея, который в качестве генерального малороссийского судьи открыл Петру Великому измену Мазепы и по проискам гетмана пал на плахе. В ознаменование того потомству Кочубея пожаловано в герб красное сердце с означенными на нем двумя золотыми крестами, положенное в голубом поле. Это родовое знамя Кочубеев помещается в графском и княжеском гербах этой фамилии» ¹¹. Перед нами приклад використання української символіки в інтересах російської імперської влади. Справа в тому, що названа символіка використовувалася Василем Кочубеєм задовго до трагічних подій 1708 р. На це вказують виявлені нами у фондах Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського печатки Василя Кочубея 1696 р. та 1701 р. На них бачимо у щиті серце з двома хрестами під коронованим шоломом, що увінчаний трьома пір'їнами. Намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту. На одній печатці через аббревіатуру указані ім'я, прізвище та посада, а на другій – тільки ім'я та прізвище. Щит, шолом, корона, намет – це ознаки шляхетної гідності. Про причини їхньої появи у гербах української шляхти вже йшлося. Тим більше, що Кочубей, на відміну від багатьох представників новоявленої шляхти, мав справді благородне походження, нехай і татарське. Щодо серця і хрестів справа складніша. Відомо, що татарські беї та мурзи не мали гербів, тому скористатися родинними знаками Кочубей не міг. На нашу думку, він просто пішов за практикою тих часів, коли військово-релігійний світогляд козаків формував і відповідну символіку. Комбінації таких християнських символів, як хрест, серце, зірки, місяць з шаблями, списами, луками, стрілами, часто бачимо на різноманітних речах, що побутували на Гетьманщині. А найчастіше ці комбінації ми бачимо саме на гербах. З цього

приводу слухну думку висловив свого часу В.Лукомський: «Тем не менее, на ряду с этим обычным источником, откуда черпало малороссийское дворянство отличительные знаки¹², в среде его представителей возникают подчас стремления создавать и свои, оригинальные гербы. Сначала весьма бедные элементами и простые по композиции (обычно – сочетания меча и стрелы, креста и сердца), они приобретают впоследствии характер вполне законченных и оригинальных родовых гербов, дающих некоторое представление о самобытной малороссийской геральдике»¹³. Таким чином, тогочасна геральдична мода та релігійний менталітет Василя Кочубея і вплинули на обрання ним зазначеної символіки.

Нижче ми подаємо виявлені печатки за такою схемою: ім'я власника печатки, його посада, назва і дата документа, на якому виявлена печатка, інвентарний номер, техніка виготовлення відбитка із зазначенням кольору воску або сургуча, форма печатки, її розмір, опис зображення на печатці з розшифрованою аббревіатури.

ОПИСИ ПЕЧАТОК

1. Печатка Кочубея Василя, генерального писаря, лист до Івана Забіли від 27 листопада 1696 р. [інв. № Ал 359, док. № 9]. Паперово-воскова, на червоно-коричневому воску, восьмикутна, 23х21 мм. Зображення: у щиті серце, в якому 2 хрести, над щитом коронований шолом з трьома пір'янами, навколо щита рослинний орнамент та літери – «В К П В И Ц П В З Є» («Василий Кочубей Писарь Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорожского Енеральный»).

2. Печатка Кочубея Василя, генерального судді, лист до Івана Черниша від 15 червня 1701 р. [інв. № Ал 359, док. № 11]. Паперово-воскова, на чорному воску, восьмикутна, 23х22 мм. Зображення: серце, в якому 2 хрести, над ними коронований шолом з трьома пір'янами, обабіч якого літери «В», «К» («Василий Кочубей»), серце обіймають 2 гілки та рослинний орнамент¹⁴.

3. Печатка Кочубея Василя, полковника полтавського, дозвіл від 23 травня 1730 р. [інв. № Ал 501/12/14], «продажний запис» від 21 грудня 1731 р. [інв. № Ал 501/11/18]. Паперово-воскова, на чорному воску й на червоному сургучі, овальна, 25х24 мм. Зображення: у щиті серце, в якому 2 хрести, над щитом коронований шолом, обабіч щита рослинний орнамент.

Джерела та література, примітки:

1. Гавриленко В. Українська сфрагістика: Питання предмета та історіографії. - К., 1977. - С. 47.
2. Там само. - С. 48.
3. Слабченко М. Матеріали по малороссийской сфрагистике. — Одесса, б.д.
4. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - К., 1993.
5. Кучук по-татарськи жайворонок, а бей вказує на шляхетне походження // Гринченко Б. Словарь украинского языка. - К., 1958. - Т. 2. - С. 295.
6. Родословная дворян й князей Кочубеев // Черниговские губернские ведомости. — 1890, 20 мая. — № 39. - С. 4; Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - К., 1993. - С. 83; Кривошея В. Українська козацька старшина. - К., 2005. - С. 15. В останньому виданні, внаслідок недбалості автора, В Кочубей не згадується на посаді генерального судді.
7. Родословная дворян й князей Кочубеев // Черниговские губернские ведомости. - 1890, 20 мая. - № 39. - С. 4.
8. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - К., 1993. - С. 81-83.
9. Кривошея В. Українська козацька старшина. - К., 2005. - С. 15.
10. Ми скористалися фрагментами цієї книги, що зберігаються у Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського, інв. № Ал 504/89.
11. Лакиер А. Русская геральдика. - М., 1990. - С. 358.
12. Мається на увазі польська геральдика.
13. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - К., 1993. - С. XX.
14. Слабченко М. помилково приписує Василю Кочубею печатку Генерального військового суду від 3.12.1707 р. // Слабченко М. Матеріали по малороссийской сфрагистике. - Одесса, б.д. - С. 7. Нами виявлено у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського 9 печаток [інв. № Ал 359, Ал 395], ідентичних описаним Г. Милорадовичем, на якого посилялася дослідниця.

МАРТИН ПАШКОВСЬКИЙ – ЗАБУТИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПОЕТ І ПУБЛІЦИСТ ПОЧАТКУ XVII ст.

Початок XVII ст. для Речі Посполитої був багатий на політичних публіцистів, головною причиною цього, на нашу думку, було бурхливе політичне життя об'єднаної польсько-литовської держави як внутрішнє, так і зовнішнє. Війни короля Жигмунда III зі Швецією за корону, інтервенція до Московського царства, яка розтягнулась на десятиліття, рокош Зебжидовського 1606-1609 років проти короля, боротьба шляхти за розширення власних прав, постійна конфронтація з єзуїтами, військово-політичне протистояння з Кримським ханатом та Османською імперією у Північному Причорномор'ї – усе це знайшло відображення у політичній літературі початку XVII ст.

Мартин Пашковський був одним з тих, хто чи не найактивніше писав про українські проблеми, зокрема, про постійну татарсько-турецьку небезпеку та про необхідність зміцнити систему оборони східних воєводств. Біографічних відомостей про нього мало, і вони переходять з одного біобібліографічного довідника в інший. Жив на переломі XVI – XVII ст., помер, очевидно, після 1621. Походив з Краківського воєводства з небагатої родини, тому був змушений шукати служби у знаніших і багатіших фамілій. Такими патронами були спочатку Любомирські, потім Плази. Польський дослідник Зигмунд Абрахамович припускає, що одночасно могли жити і творити два Мартини Пашковських¹.

Незважаючи на малу кількість біографічних даних, Мартин Пашковський – відомий персонаж у польській історичній науці та літературі, чого не можна сказати про українську. До останнього часу про його творчість знало лише вузьке коло вітчизняних спеціалістів з історії літератури. Один з творів Пашковського був надрукований в ЗНТШ² ще на початку XX ст., кілька разів до творчості Пашковського звертався Валерій Шевчук: опублікував вірші „Україна, татарами терзана, прикордонних князів та панів із жалісним ляментом про порятунок просить”³ та „Розмова козака запорозького з перським гінцем”⁴. Кілька уривків з творів Пашковського було надруковано у багатотомній збірці „Тисяча років української суспільно-політичної думки”⁵. Чи не єдиною згадкою про Пашковського у власне історичних дослідженнях є відсилання у монографії Дмитра Вирського „Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI- середина XVII ст.)”⁶.

Мартин Пашковський – автор понад двох десятків творів, щоправда, більшість з них була за обсягом усього по кілька сторінок⁷. Українська проблематика займала значну частину його творчості, з чого Валерій Шевчук робить висновок про українське коріння Пашковського⁸. Ми свідомо відмовляємось від спроб аналізу художньої вартості творів Пашковського і довіряємо у цьому питанні спеціалістам з історії літератури. Натомість нас цікавлять згадки про українські землі у складі Речі Посполитої, їх описи, пропозиції автора щодо вирішення прикордонних проблем. Саме під таким кутом зору ми будемо розглядати творчий доробок нашого героя. Джерельну базу розвідки складають твори Мартин Пашковського, які були опубліковані ще за життя автора.

Українськими справами Пашковський зацікавився на початку XVII ст. і 1608 року видав невеличкий вірш під назвою „Україна, терзана татарами, прикордонних панів і княжат із жалісним ляментом про порятунок просить” (Ukraina od tatar utrapiona, Xiazat i Panow pogranicznych, o ratunek z zalosnym lamentem prosí. Krakow 1608), а 1618 року побачив світ інший твір аналогічного змісту: „Терзане Поділля

просить прикордонних князів і панів про порятунок” (Podole utrapione Xiazat i Panow rogranicznych o spolecznu ratunek prosí. Krakow 1618⁹). Таке повторення сюжетів на початку XVII ст. було нормальним явищем. За спостереженнями польських дослідників, це була доба найбільшого розквіту плагіату за всю історію польської літератури, і автори часто повторювали не лише своїх „колег по цеху”, а й самих себе¹⁰.

В обох віршах автор від імені рідної землі (в першому варіанті це Україна, в другому – Поділля) просить своїх синів (місцеву шляхту) „оказати їй синівську любов” і захистити від татарських нападів. Адже в минулому „славні шляхетські ватажки... Струсі, Претвич, Дмитро Вишневецький, Збаразькі, Острозькі гнали татар аж до Очакова”. Пашковський в обох віршах закликає „синів” бути самаритянами і залікувати/зав’язати криваві рани батьківщини.

Майже в кожному вірші чи публіцистичному творі того часу, який зачіпає українські проблеми, знаходимо описи татарських та турецьких погромів, яких зазнала Україна, і вірші Пашковського в цьому не виняток. Так, в „Герзаній Україні...” автор описує татарський напад на дністровські та білоцерківські землі: „Будуть їх (татар) пам’ятати села над дністровські та білоцерківські... Татар прийшло 40 тисяч, люди почали ховатись, але багато з них взято у полон і разом зі скотом погнано за Дунай... Біля Брацлава міста та села знищені. Львів, Покуття, Поділля кричать про допомогу”. Особливо реалістичний опис татарського погрому знаходимо в одному з пізніх віршів Пашковського „Знамениті битви ... цього 1620 року” (Bitwy znamenite... W roku terazniejszym 1620 ...przez ...Marcina Paszkowskiego spisane. В.м.др. 1620). Автор навіть запитує музу трагедії Мельпомену, чи зможе вона таке стерпіти, „адже настали тривога, грабунки, вбивства, яких не було давно... Важко описати ті жахи, жалістю наповнюється перо”. Але поет вирішує вести свій човен „кривавим морем до кінця” і все ж таки описати погром¹¹.

Реалістичність в описах кривавих сцен, яка просто вражає, була не лише ознакою жанру. Можливо, через такі криваві описи Пашковський та інші автори намагались привернути увагу шляхти до ситуації у східних воєводствах Речі Посполитої і підштовхнути її до вирішення проблем польсько-татарського прикордоння.

Автор закликає шляхту надихатися славою „хоробрих Потоцьких, Течинських, Острозьких, Ружинських, Чорторійських, Збаразьких, Вишневецьких, Заславських, Гербертів, Струсів та Претвича”, об’єднуватись у боротьбі проти ворога і малює загальний план об’єданого війська гетьмана, українських магнатів та шляхти (Україна od tatar utrapiona...). У нього не викликають сумнівів майбутні перемоги такого об’єданого війська і відновлення минулої сили Польщі. Таке військо буде перемагати, як колись перемагали „славні предки, які, дізнавшись, що татари йдуть, самі брали їх у полон”. До такого війська, на думку Пашковського, обов’язково приєднаються „славні язичники Агамемнон, Гектор і Троян..., а Вулкан ... вже наготував куль для бою”.

Зображення терзаної, пограбованої України у Пашковського завжди поєднане із зображенням Речі Посполитої, з усіх сторін оточеної ворогами. Так, „маємо татар, які грабують кордони, маємо шведів, які завойовують замки, турки готують щось зле, ... старі кордони знищено: серби і угорці вже під турками”. Інколи інші автори до переліку ворогів додавали й Московське царство, але це залежало від військово-політичної ситуації, і ті ж автори могли називати Москву та Швецію своїми союзниками у боротьбі з Османською імперією.

Освітлюючи українські проблеми початку XVII ст., Пашковський довгий час жодним словом не згадував про запорозьке козацтво. Складається враження, що він спеціально не хотів його помічати. На нашу думку, так воно і було, адже Пашковський писав вірші для магнатів, з чого і жив. Тому не варто було зайвий раз дражнити своїх благодійників, згадуючи про козацтво, бо в очах магнатів це були злочинці та бунтарі. Але коли ігнорувати запорожців стало неможливо, автор продемонстрував власне позитивне ставлення до них. У вірші „Розмова козака запорозького з перським гінцем про справи військові поган з християнами” (Rozmowa Kozaka

Zaporozskiego z Perskim Goncem, o sprawach wojennych, Pogan z Chrzescianamy. Krakow 1617) він підтримав ідею створення польсько-перської коаліції проти Османської імперії і відвів ледь не головну роль у цій коаліції козакам. Валерій Шевчук у супровідній статті до публікації згаданого вірша детально виклав ідею польсько-перської коаліції¹², тому ми не будемо зупинятись на висвітленні цього питання. Але принагідно дозволимо собі не погодитись із деякими висновками пана Шевчука. Зокрема, він стверджує, що Мартин Пашковський був „втаємничений у проекти” польсько-перського союзу¹³. Насправді польські дипломати завжди озирались на Персію, коли справа торкалась можливої війни з Османською імперією. Бо на загальне переконання, яке знайшло свій вираз у політичній публіцистиці, Порту від війни з Річчю Посполитою стримує тільки Персія. Варто лише султану укласти мирну угоду з шахом, як він відразу нападе на Польщу. В такій ситуації, згідно з класичним принципом „ворог мого ворога – мій друг”, Персія виглядала досить реальним союзником Варшави. А участь козаків у такому союзі приносила відразу кілька переваг. По-перше, козаки були справді ефективними у боротьбі з турками. По-друге, залучивши запорожців до такої війни, польська влада виводила б козацтво з волостей і тим самим знімала б напругу всередині держави. На сейм 1618 року очікували прибуття офіційного перського посольства з пропозиціями військово-політичного союзу двох держав, і шляхта повинна була знати про це. Посольство від шаха Аббаса прибуло, але король Жигмунд III був настільки задоволений укладеним напередодні миром з Портою (Бушевська угода була укладена 23 вересня 1617 року між гетьманом Станіславом Жулкевським та Іскандером-пашею), що навіть не захотів слухати послів. Тому нам здається, що ніякого „втаємничення в проекти” не було, а Пашковський написав вірш на актуальну тему.

Ще раз запорожців Пашковський згадує вже у вірші „Знамениті битви ... цього 1620 року”. Але слід відмітити, що за три роки, які розділяють попередні вірші, у Речі Посполитій ситуація кардинально змінилася: польське військо зазнало нищівної поразки від турецьких військ, гетьман Станіслав Жулкевський загинув на полі бою, а у самій Польщі почали терміново готуватись до невідворотної війни з османами. В такій ситуації козаки стали бажаними і чи не єдиними можливими союзниками Варшави. У вірші Пашковський описав поразку польського війська під Цецорою, татарський напад, який відбувся відразу після цього, та подав останні новини з України. Автор прозою розповів про козацькі напади на татарські та турецькі міста у відповідь на татарський погром. Згідно з Пашковським, запорожці (саме так він їх називає) спалили сім турецьких міст: Тягиню, Сороко (Soroke), Бендери, Кілію, Очаків, Мендере і Білгород, захопили скарб та звільнили християнських невільників. Автор просить Бога допомогти запорожцям у їх прагненні знищити Стамбул та всіх бусурман. „Свіжі новини з України” мають інше емоційне забарвлення, що особливо контрастує з трагічним пафосом усього вірша. Це коротке повідомлення про козацьку діяльність на морі і особливо заклик до Бога про допомогу козакам, на нашу думку, показують справжнє, позитивне ставлення Пашковського до козацтва, в будь-якому разі, на кінець 1610-х років.

Якщо вірити спеціалістам з історії польської літератури, то Пашковський був звичайним „графоманом”. Александер Брюкнер об'єднав в одну групу як таких, що мали спільний предмет для творчості і однаково не мали до неї таланту, Пашковського, Хлебовського, Мазура з Ловіча, Бончальського, Бартошевського, Горчина, Кравського, Вітовського та багатьох інших¹⁴. Це були люди з великими бажаннями, але з малими силами – так характеризував їх польський історик літератури Ю. Новак-Длужевський¹⁵. Невисокої думки про літературні здібності Пашковського був і Богдан Барановський¹⁶. Але і Барановський, й інші польські історики та орієнталісти однозначно позитивно оцінюють брошуру Пашковського „Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tataru” і, в першу чергу, через польсько-турецький словничок приблизно на 700 слів, який був надрукований у додатках до брошури. Загалом, „Dzieje...” являли собою своєрідну енциклопедію з історії, культури та

побуту турків і, за спостереженнями того ж таки Барановського, однією з найперших спроб опрацювання турецької мови у Європі¹⁷. Також Пашковський переклав польською відому „Хроніку Європейської Сарматії” Гваньїні, чим дуже прислужився історикам¹⁸. Пашковський у перекладі „Хроніки” розвинув мотиви польсько-татарської боротьби та глорифікації запорозького козацтва. Наприклад, у виданні „Хроніки” 1611 року був уміщений віршований опис татарського нападу 1575 року, написаний Бартошем Папроцьким, який, за оцінкою Дмитра Вирського, „у вітчизняній історіографії може претендувати на статус класичного опису вдалого татарського набігу на українські землі”¹⁹.

Створюючи вірші на актуальні події військово-політичного життя Речі Посполитої, Пашковський пробував свої сили й у жанрі політичної публіцистики. Саме йому приписують авторство анонімної брошури „Трактат про наступальну війну...” ([Zadora] Traktat de offensivo bello: abo Uprzenme zucziliwe Wiernego Polaka do w?ech Obywatelow Koronnych podanie do Rzadu y gotowey poteznosci w Rzeczypospolitej. Wmw. 1613), підписаної М. Простаком, шляхтичем з дому Задора. За оцінкою спеціаліста з історії польської військової думки Кароля Олейніка, це була чергова пропозиція реформування польського війська для створення ефективної системи оборони України²⁰. Але, як нам здається, проект Пашковського якісно вирізнявся з-поміж аналогічних пропозицій сучасників перш за все своєю ґрунтовністю. Хоча його, звісно, не можна поставити в один ряд з проектами київського біскупа Йосипа Верещинського, який опублікував свої пропозиції ще в кінці XVI ст. Але на захист Пашковського можна сказати, що в 1610-х роках, порівняно з XVI ст., змінилась стилістика, і таких розлогих трактатів, присвячених обороні Речі Посполитої, не писали²¹.

Окрім загальних речей (констатація небоєздатності польського війська, необхідність посилити військову дисципліну та витратити гроші з кварта виключно на потреби війська), автор виклав на сторінках трактату власне бачення реформ війська. Одна з вихідних тез – необхідність прикордонного осадництва, тобто польська колонізація прикордонних територій. Теза про колонізацію Причорномор'я була досить популярною у політичній публіцистиці. Про різні варіанти такої колонізації писали ще з середини XVI ст. Моджевський, Варшевіцький, Верещинський, Грабовський та інші. Пашковський пропонував залучити до колонізації військових найманців (milite mercenario), призначити над ними старшим польного гетьмана і залишити їх на кордоні, а не в глибині держави. Таким чином Польща зможе захистити „все християнство від поганської небезпеки і, боронь боже, щоб ворог зміг перейти ці ворота (Річ Посполиту), бо тоді прийде кінець всім християнським державам”. Як бачимо, автор використовує популярну на той час концепцію польського передмур'я християнства.

Разом з найманцями автор планував використовувати і польську виборницьку піхоту. Для цього слід було описати всі маєтності та землі Речі Посполитої і, в залежності від розмірів маєтностей, виставити з них солдатів до загального війська. У виборницьку піхоту автор пропонував відсилати одного спорядженого жовніра з 10 ланів землі. Якщо ж шляхтич не має 10 ланів землі, то виставляти жовнірів слід разом із сусідами, але пропорція 10 ланів – один жовнір все одно мала зберігатись. Кварцяне військо разом із такою піхотою повинне складати додаткові допоміжні зағони, які будуть задіяні, якщо головне військо на кордоні не справиться з татарами. Участь у такому війську шляхетських синів послужила б для молоді доброю рицарською школою.

Оскільки оборона держави – справа кожного в цій державі, Пашковський не робив винятків для жодного стану. Духовні особи, на його думку, повинні не лише молитись, їм слід поміряти свої володіння і виставити жовнірів для захисту Речі Посполитої, тим більше, що свої землі духовні особи отримали від тієї ж Речі Посполитої. Ті, хто не мають землі і живуть з інших прибутків (міщани, ремісники, купці), повинні виставити одного кінного з тисячі злотих власності або пішого – з п'ятисот злотих.

Припустивши, що військо, створене таким чином, буде справді велике, Пашковський запропонував розділити його. Всі 32 воєводства Речі Посполитої, за його задумом, мають бути розділені на чотири частини по вісім воєводств. Відповідно, кожному шляхтичу доведеться служити лише один рік, а потім три роки він буде вільним. Кожної весни одна з частин буде виходити у поле, куди їм накаже гетьман або король, головним у війську буде один із восьми воєвод, які виходитимуть у поле. Слід зазначити, що при такому порядку залишається незрозумілою функція польного та коронного гетьманів. Навіть якщо ці уряди обіймає одна людина, як це було на час написання „Трактату”, то чи буде вона керувати виборницьким військом, чи буде головною над найманим військом, котре базуватиметься на передових кордонах держави.

Грунтовно підходив Пашковський і до вирішення головної проблеми польського війська – фінансування та оплати за службу. В одній з перших частин свого трактату він критикує пропозицію інших публіцистів встановити податок 15 злотих на кожну експедицію на ворога, з умовою, що на першу експедицію потрібно сплатити 15 злотих з 10 ланів, на другу – з 20, на третю – з 30 і т.д.²² На думку Пашковського, такі податки – безпідставні і непродумані, вони принесуть лише „згубу добру Речі Посполитої”. Платити податок слід не за результатами люстрації, від якої можна все сховати, а по совісті (*pod sumnieniem swoim*). Окремо слід прослідкувати, щоб кварта з пруссів витрачалась виключно на жовнірів. До оплати польського війська, на думку Пашковського, повинен долучитись і Папа Римський, адже Корона захищає все християнство. З євреїв слід збирати поголовний податок або один раз на чотири роки (яке воєводство йде у поле, ті євреї і платять податок), або по четверті кожного року, але з усіх воєводств. Особливо слід подбати, щоб плату за службу видавали вчасно і щоб ціни на продукти були фіксованими, аби жовнір міг недорого купити собі пристойні харчі. Ніхто не повинен забирати у жовнірів право на награбоване майно, тоді вони знатимуть, що їх очікує винагорода і з більшим бажанням йтимуть до битви, і військовий запал не зникне. Між іншим автор нагадував королю про його обов'язок збудувати п'ять фортець на прикордонні згідно з *pacta conventa*.

Результатом всіх цих заходів мало стати зменшення кількості татарських нападів на прикордонні території, адже ворог бачитиме, що Річ Посполита готова його зустріти, та зникнення конфедерації жовнірів, бо вони завжди будуть при службі і матимуть постійну плату.

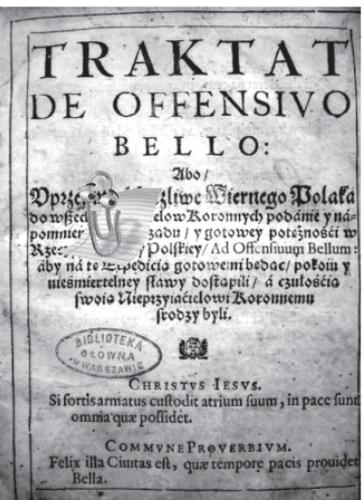
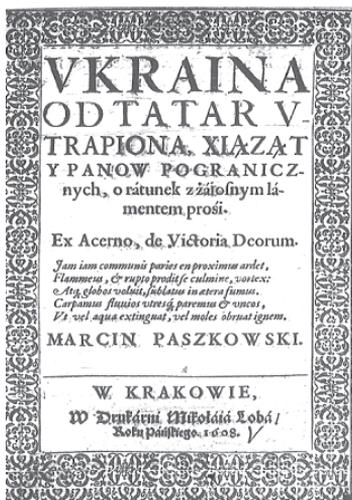
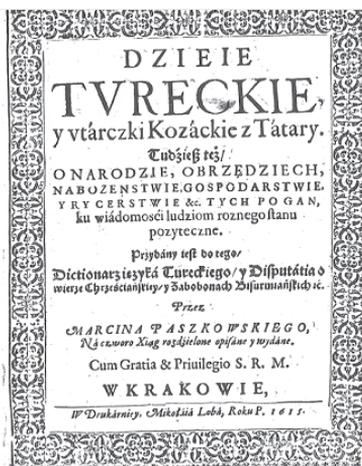
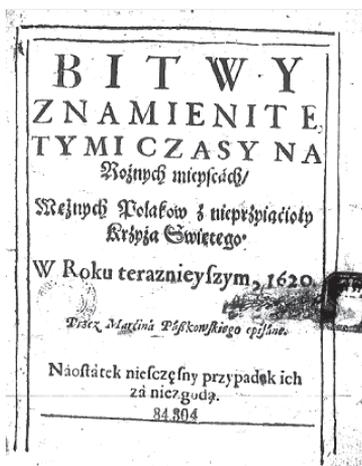
На думку К. Олейника, „Traktat de offensivo bello” важко оцінити однозначно. З одного боку, і про це вже йшла мова вище, це справді просто черговий проект реформування війська, які на початку XVII ст. не були рідкістю, а з іншого, він містить цікаві пропозиції. Перш за все, це система двоступеневої оборони Речі Посполитої від татарсько-турецької агресії, коли першу лінію оборони складають війська, що знаходяться на самому кордоні Польсько-литовської держави, а у випадку потреби допомогу їм надають військові частини, які розміщені у внутрішніх районах. А ідея участі шляхти в обороні держави була лише модифікацією посполитого рушення, яке на той час вже віджило себе і поступилося місцем сталій армії. Симпатії автора до посполитого рушення були, радше, наслідком його політичних поглядів і переконань²³.

Отже, Мартин Пашковський був одним з багатьох авторів початку XVII ст., хто писав на антитурецькі теми. Історики розходяться в оцінці творчості письменника. На думку польських дослідників, його поезія не мала високої художньої якості, а публіцистика (мається на увазі „Traktat de offensivo bello”) була більшою мірою вдалою переробкою вже відомих проектів реформування польського війська та створення прикордонної лінії оборони. Українські ж дослідники не погоджуються з польськими колегами у такій характеристиці творчості Пашковського. Так, о. Ю.Мицик кілька разів називає Пашковського „відомим польським поетом і публіцистом”²⁴. На нашу думку, для української історіографії творчість Пашковського цікава перш за все як історичне джерело, як свідчення настроїв частини польської шляхти. У своїх віршах автор закликав шляхту та центральну владу

вирішити проблеми татарських нападів на українські воєводства Речі Посполитої, захистити її від нищення південними сусідами. Глибока зацікавленість Пашковського „східним питанням” відбилась у брошурі „Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tatory”, яка була „політичним трактатом про Туреччину в минулому теперішньому, про її політичний і господарський устій, культуру, віру, щоденне життя”²⁵.

Про високий рівень обізнаності Пашковського у польсько-турецько-татарських відносинах свідчить його робота над перекладом „Хроніки” Гваньїні та внесення до неї власних доповнень. Пашковський добре знав сучасну антитурецьку літературу і часто запозичував з неї цілі описи для власних творів. У свою чергу, вірші Пашковського часто ставали об’єктом плагіату і передруковувались іншими авторами під власними іменами²⁶, що свідчить про певну популярність і поширеність творів останнього. Глибоке розуміння необхідності створення ефективної системи оборони від татарської агресії підштовхнуло Пашковського до написання „Traktat de offensivo bello”, який, на нашу думку, як і „Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tatory”, є його найкращими творами.

Як бачимо, оцінки творчості Пашковського кардинально різняться: від „графомана” до „відомого поета”, а це значить, що його творчість і досі залишається не до кінця відкритою для вітчизняної історії і чекає на свого дослідника.

Титульні сторінки творів Мартина Пашковського:

Bitwy znamienite... W roku teraznieyszym 1620 ...przez ...Marcina Paszkowskiego spisane. В.м.др. 1620. (Копія мікрофільму з фондів Бібліотеки Народової м. Варшава).

Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tatury. Krakow 1615. (Копія мікрофільму з фондів Бібліотеки Народової м. Варшава).

Ukraina od tatar utrapiona, Xiazat i Panow pogranicznych, o ratunek z zalosnym lamentem prosi. Krakow 1608. (Копія мікрофільму з фондів Бібліотеки Народової м. Варшава).

Traktat de offensivo bello: abo Uprzenme zuczliwe Wiernego Polaka do w?ech Obywatelow Koronnych podanie do Rządu y gotowey potezności w Rzeczypospolitej. В.м.др. 1613. (Фотокопія оригіналу з фонду відділу стародруків Бібліотеки Варшавського університету)

Джерела та література:

1. Abrachamowicz Z. Paszkowski Marcin [w] Polski Słownik Biograficzny. T. 25. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. S. 301-302. Порівняй біографічні дані з Pismienictwo Staropolskie. T.3. Warszawa, 1964. s. 93-95.
2. Возняк М. Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами і долю ясиру [Додаток] // ЗНТШ. 1927.
3. Марсове поле. Героїчна поезія в Україні Х – початок ХІХ століть. – К., 2004.
4. Шевчук В. „Розмова козака запорозького з перським гінцем” Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам’ять століть. – 1997. - № 3. – С.38-50.
5. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К., 2001. Т.2. Кн.2. С. 118-133, 190-195.
6. Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (ХVI- середина ХVII ст.) – К., 2007. – У 2-х ч. – Ч. 1 – С. 55.
7. Бібліографію М. Пашковського дивись: Estreicher K. Bibliografia polska. Tom XXIV. Krakow 1912. S.124-127 та Pismienictwo staropolskie. Tom 3. Warszawa 1965. s. 93-95.
8. Шевчук В. „Розмова козака запорозького з перським гінцем” Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам’ять століть. – 1997. - № 3. – С.38.
9. На жаль, екземпляр, яким ми користувалися, був пошкоджений і не мав закінчення, але навіть з того, що залишилось, можна зробити висновок про самоплагіат автора. Скоріше за все, закінчення вірша не збереглось, адже і у Естрайхера теж відзначено брак закінчення: Estreicher K. Bibliografia polska. Tom XXIV. Krakow 1912. S.126.
10. Nowak-Dluzewski J. Okolicznosciowa poezja polityczna w Polsce. Zygmunt III. Warszawa, 1971. s. 240.
11. Напад татар, описаний у „Bitwy znamienite... W roku teraznieyszym 1620 ... przez ... spisane,” відбувся восени 1620 року після поразки польського війська, очолюваного гетьманом Станіславом Жулкевським під Цепорою.
12. Шевчук В. „Розмова козака запорозького з перським гінцем” Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам’ять століть. – 1997. - № 3. – С.38-50.
13. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література ХVI – ХVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко. – К., 2004. – С. 241.
14. Bruckner A. Studia nad literatura wieku XVII. Krakow 1917. s. 86.
15. Nowak-Dluzewski J. Poglosy „Przemowy krotkiej do pocciwego polaka stanu rycerskiego” Mikolaja Reja w literaturze w. ХVI і pierwszej polowy ХVII // Pametnik Literacki, LX, 1969, z.4, s. 223.
16. Baranowski V. Znajomosc Wschodu w dawnej Polsce do ХVII wieku. Lodz, 1950. s. 77.
17. Baranowski V. Znajomosc Wschodu w dawnej Polsce do ХVII wieku. Lodz, 1950. s. 79.
18. Докладніше про роботу Пашковського над перекладом „Хроніки” дивись вступну статтю о. Юрія Мисика до перекладу „Хроніки” в: Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. – К., 2007.
19. Вирський Д. Околиця Ренесансу... – Ч. 1 – С. 180. Нижче в монографії вміщено сам вірш Папроцького „Історія жалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося місяця Жовтня Року 1575.”
20. Olejnik K. Rozwoj polskiej mysli wojskowej do konca ХVII wieku. Poznan, 1976. s. 127.
21. Виключенням може бути твір гетьмана Станіслава Жулкевського про Московську війну, але це не публіцистичний трактат, а скоріше щоденник, в якому автор викладає власне бачення подій польсько-московської війни.
22. Нам не вдалось відшукати такий проект податків на військові витрати у тогочасній політичній публіцистиці.
23. Olejnik K. Rozwoj polskiej mysli... s. 128.
24. Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. – К., 2007. – С. 12,13.

25. Nowak-Dluzewski J. Poglosy „Przemowy krotkej do pocciwego polaka stanu rycerskiego” Mikolaja Reja w literaturze w. XVI i pierszej polowy XVII // Pamietnik Literacki LX, 1969, z.4., s. 227

26. докладніше про це див.: Nowak-Dluzewski J. Poglosy „Przemowy krotkej do pocciwego polaka stanu rycerskiego” Mikolaja Reja w literaturze w. XVI i pierszej polowy XVII Pamietnik Literacki LX, 1969, z.4. s. 229.

●

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ П. САГАЙДАЧНОГО ТА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Складовою життя будь-якого етносу є історична пам'ять про його минуле. В той же час однією з частин цієї пам'яті є героїчна історія народу. Особливого значення ці аспекти набувають зараз, оскільки йде становлення нашої молодогої держави. Українське суспільство потребує все нових знань щодо своєї минувшини, оскільки в сучасному світі гіперінформації історія є вже чинником безпеки країни. Виходячи з цих позицій, ми намагалися в цій статті висвітлити ті часи і ті події, що займають в нашому минулому особливе місце. Доба П.Сагайдачного і Б.Хмельницького посідає в пам'яті народу чи не найвагоміше місце. Саме тим часам присвячено більшість дум, пісень, казок і приказок. Саме в козацькій державності черпали своє натхнення і сили Котляревський і Шевченко. І саме на козацтво, як основу української політичної нації, дивилися представники вітчизняних національних рухів XIX-XX ст. Беручи до уваги, що вже чимало було зроблено в справі дослідження українського козацтва попередніми поколіннями вчених, в тому числі й іноземних, ми спробували звернути увагу на найменш відомі моменти історії. Бачачи, що поки що відкриття і дослідження конкретних персоналій вітчизняної історії, і козацької зокрема, ще не є достатніми, ми звернули увагу саме на двох із представників наших пращурів – Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького. Причому в своєму дослідженні нами було зосереджено увагу не на історію їх життя, а на конкретну проблему, а саме їх військово-політичну діяльність. Така постановка завдання зумовлена тим, що саме діяння П.Сагайдачного і Б.Хмельницького на ниві політики і війни мало найбільший вплив на подальшу історію українського народу.

У військовому аспекті погляди П.Сагайдачного суттєво відрізнялися від поглядів полководців західноєвропейських країн. П.Сагайдачний відкинув таку форму стратегічних дій, як маневрування по тилах противника та облога фортець, і обрав за основу швидкий і несподіваний маневр з метою розгрому противника потужним ударом. На протигагу західноєвропейським арміям, з їх прагненням вести бій шляхом вогневого змагання, не доводячи, як правило, до удару зближенням, у козацькому війську основна перевага віддавалася саме удару холодною зброєю, а рушничному вогню відводилась роль його підготовки. Суттєвим моментом тактики запорожців виявилось поєднання вогню мушкетів із застосуванням холодної зброї. В країнах Західної Європи при застосуванні ручної вогнепальної зброї робилася ставка на залповий, неприцільний вогонь. У козацькому ж війську, навпаки, основним прагненням стало підвищення влучності прицільного індивідуального вогню. Українські вояки навчилися створювати інтенсивний і щільний вогонь. Досягли вони цього за рахунок того, що П.Сагайдачний наказав зменшити стрій своєї піхоти під час бою до трьох шеренг, де перша шеренга вела вогонь, друга – передавала заряджені рушниці, а третя – безперервно заряджала їх [1]. Це дозволило при забезпеченні безперервності вогню залучити до одночасного пострілу (залпу) максимальну кількість стрільців і тим самим створити широку фронтальну смугу щільного вогню. З іншого боку, побудова козацької піхоти у тришеренговий стрій зводила до мінімуму людські втрати від артилерійського вогню противника.

За гетьманування П.Сагайдачного в українському козацькому війську встановилася відповідність між розвитком військово-стратегічного мислення й удосконаленням тактичних способів ведення бою. П.Сагайдачний вмів поєднувати традиційні, народні способи збройної боротьби з досягненнями тогочасної світової, зокрема західноєвропейської, військової науки і мистецтва. Непересічний талант П.Сагайдачного полягає в тому, що зовнішні запозичення з військової справи він вмів узгодити і поєднати з національними традиціями, місцевими умовами і можливостями, поступово змінив до невпізнання, сприяв їх подальшому вдосконаленню та розвитку. Маневрову стратегію дій на основні комунікації ворога з метою його виснаження гетьман поєднував з давніми способами ведення збройної боротьби. Вона ніби розчинилася в них і стала складовою частиною його концепції швидкого та несподіваного маневру. Мета такого маневру полягала в створенні для своїх військ найсприятливіших умов і, користуючись цим, нав'язуванні супротивнику невідгідної битви. Саме в цьому і полягає сутність козацьких способів ведення війни і бою й те нове, що було внесено П.Сагайдачним у стратегію і тактику свого часу.

Завдяки П.Сагайдачному в Україні була створена армія нового типу та сформована власна школа військового мистецтва. Армія П.Сагайдачного стала однією з найбоекватніших у Європі, що засвідчили її перемоги на полях битв.

Треба зазначити, що П.Сагайдачний не став би легендарною історичною особою зрештою, якщо б його реформи торкалися виключно військової справи. Зрештою кожен козацький гетьман вводив щось нове в козацьке військо. Інша справа, що П.Сагайдачному вдалося вивести козацькі військові ідеї, козацьку активність, енергію, врешті решт, на загальноукраїнський рівень. Усі його стратегічні задуми були пов'язані не тільки з вузькозапорозькими, а й з інтересами різних станів українського суспільства.

Внаслідок відсутності січових архівів чи принаймні приватних сховищ документів української старшини нам зараз важко досягнути всі складові політичної програми П.Сагайдачного. Ми бачимо тільки ті результати його діяльності, що виходили назовні. Саме тому чимало дослідників оцінювали особу П.Сагайдачного як «польсько-шляхетського угодовця». Приналежність його до вищої козацької старшини ніби визначала, як стверджують деякі історики, обмеженість та односторонність його політики, начебто спрямованої тільки на задоволення інтересів панівної верхівки. Не заперечуючи соціальних моментів (які, до речі, присутні у всіх етносах) в діяльності П.Сагайдачного, хочемо відзначити, що його політичне мислення, як на нашу думку, було набагато осяжніше. Не треба забувати, що гетьман жив і працював у великій могутній країні. Будь-яке інакюдумство каралося з боку влади (якщо, зрозуміло, винуватий не належав до магнатських кіл). Для козацтва ситуація взагалі була критичною, оскільки над ними висіли „провини” часів повстань Косинського-Наливайка. В цих умовах будь-яка спроба гетьмана відкрито поставити перед польським урядом якщо не вимоги, то хоча б питання про якісь політичні права не те що українців, але й козацтва, могла коштувати йому волі чи навіть голови. Саме тому П.Сагайдачний вдався в політичній діяльності до тактики відновлення тих прав і привілеїв, що могли бути підтримані в широких колах українського суспільства і, що головне, православною шляхтою і магнатерією. Саме це, на нашу думку, спонукало його на активну підтримку відновлення православ'я, боротьбу з унією, захист братств і розвиток освіти. А вже ці рухи тягнули за собою інші. В той же час, проводячи чистки в середині козацького війська, він перетворював його в однорідно зорганізовану, фінансово забезпечену військову силу загальноукраїнського масштабу. Розуміючи, що під час війн Польща залежить від козацької військової сили, П.Сагайдачний дуже вдало і вмів використовувати початок кожного свого походу на допомогу жовнірам для організації депутацій на Сейм і до короля. І саме ця стратегія вже після його смерті була основною у відносинах Війська Запорозького з Польщею. Так було у 1618 р., коли король звернувся до гетьмана Сагайдачного з проханням взяти участь у поході на Москву,

щоб врятувати королевича Владислава з безнадійного становища. П.Сагайдачний, вислухавши короля, висунув такі вимоги: 1) розширення козацької території; 2) свобода в Україні православної віри; 3) збільшення чисельності козацького війська; 4) визнання з боку Польщі судової та адміністративної автономії України [2]. Король і сенат погодились на всі ці вимоги П.Сагайдачного і прислали до його війська клейноди, тобто булаву, бунчук, печатку і прапор.

П.Сагайдачний підтримував освіту і православ'я. Після походу на Москву він записується «з усім двадцятитисячним Військом Запорозьким до Київського братства» [3]. Приймаючи братство під свою козацьку опіку і захист, П.Сагайдачний зробив незвичний, безпрецедентний для того часу історичний крок - поставив зброю на охорону освіти, культури і православ'я, можна сказати, гуманізував зброю. Завдяки мудрій політиці П.Сагайдачного було відроджено на території України православну ієрархію і врятовано православну церкву від небезпеки залишитися без духовенства.

Польський уряд був дуже розлючений і відмовився визнати православну ієрархію за законну, але у 1620 р. почалася війна з Туреччиною. Під Цецорою турки вщент розбили польське військо коронного гетьмана С.Жолкевського, який там і загинув. Король змушений був знову звернутися до козаків по військову допомогу і запросив у Варшаву особисто П.Сагайдачного [4].

Під час переговорів П.Сагайдачний виявив неабияку державну мудрість і талант дипломата, домігся того, що уряд Речі Посполитої дав згоду задовольнити вимоги козаків:

- 1) скасувати посаду старшого над козаками від польського уряду;
- 2) визнавати владу обраного на козацькій раді гетьмана над усією Україною;
- 3) скасувати постанови сейму щодо обмеження вольностей і прав козацтва;
- 4) надати населенню України свободу віросповідання.

Православна ієрархія (митрополит, єпископи), висвячена патріархом, мала бути визнана урядом і не повинна зазнавати гоніння від влади Речі Посполитої.

Це був значний успіх: в Україні фактично визнавалася автономна козацька республіка на чолі з обраним гетьманом. Завдяки цьому українські козаки взяли участь у Хотинській війні і надали допомогу Речі Посполитій.

Коротка доба гетьмана П.Сагайдачного, але має велике значення в історії України. З одного боку, він підніс престиж українського козацтва. Завдяки його політиці козаки виступають на перше місце в суспільстві України і перебирають на себе роль провідної верстви. З другого боку, своєю діяльністю гетьман повернув Києву значення культурного і релігійного осередку України.

Отже, все разом узятє свідчить про те, що за часів П.Сагайдачного в Україні були створені якісно нові збройні сили, які відрізнялися від інших армій принципами організації, навчання, комплектування та ведення бойових дій. Українське воєнне мистецтво справді було самобутнім й своєрідним і стало у подальшому основою для українського війська під час Визвольної війни, а також дороговказом Б.Хмельницькому для вибору основних напрямків збройної боротьби проти Речі Посполитої. Підтвердженням цього стали численні перемоги українського козацького війська у війнах, що відбувалися у цей період.

П.Сагайдачний, як писав видатний український історик Д.Яворницький, «заклав міцні підвалини для подальшого існування українського козацтва і разом з тим накреслив програму його майбутніх дій. З огляду на це гетьман Богдан Хмельницький лише продовжив справу Сагайдачного» [5].

Погоджуючись у цілому з думкою видатного дослідника козащини, варто зазначити, що із численних спадкоємців справи і булави Петра Сагайдачного лише Богдан Хмельницький, який поєднав у собі талант полководця, державотворця, політика і дипломата, зумів довести її до логічного кінця – до утворення Української козацької держави

Як зазначається у монографії В.А.Смолія та В.С.Степанкова „Богдан Хмельницький” [6], цей славетний син українського народу справді був

полководцем європейського масштабу. Як і П.Сагайдачний, він створив одну з найсильніших армій у тодішній Європі, зумів належним чином озброїти її, значно підвищив ефективність української кінноти та артилерії у порівнянні з початком XVII ст., створив національну кавалерію, запровадив своєрідну тактику, котра ґрунтувалася на якнайбільшій активності, раптових нападах і військових хитрощах, так званих „військових фортелях”.

Блискучий стратег і тактик, прихильник блискавичних і рішучих бойових дій, неперевершений майстер маневру, Б.Хмельницький заслуговує на почесне місце в історії військового мистецтва. Як і П.Сагайдачний, Б.Хмельницький, згідно з існуючими даними [7;8], був палким поборником наступальної стратегії, він шукав ворога й завдавав удару там, де вважав для себе корисним. Першим починаючи битву, полководець міцно тримав в руках ініціативу, нав'язував противникові свою волю, застосовуючи резерв для остаточного розгрому ворога. Він був спадкоємцем і продовжувачем маневрової стратегії української козацької школи військового мистецтва часів П.Сагайдачного, але характер і мета застосованого ним оперативно-стратегічного маневрування мала деякі спільні риси зі шведською та французькою школами військового мистецтва. Не виключено, що Б.Хмельницький був обізнаний з маневровою стратегією цих шкіл, яку вони застосували під час Тридцятилітньої війни, і, можливо, основні їхні положення трансформував крізь українські національні традиції у військовій справі та, відповідно, до умов збройної боротьби.

Провідним бойовим порядком для війська Б.Хмельницького був табір із возів, який за часів П.Сагайдачного був неприступним способом оборони, а за гетьманування Б.Хмельницького став і способом наступу. Заслуга Б.Хмельницького полягає у тому, що він, розуміючи, яке важливе місце у бою й поході займає рухомий табір, усе ж таки побачив недоліки і, відповідно, вніс деякі зміни у тактику його використання. А саме: Б.Хмельницький підвищив захисні функції табору за рахунок збільшення кількості возових рядів (до 6-12). З іншого боку, гетьман зменшив громіздкість табору за рахунок зниження чисельності війська, яке він прикриває. Крім того, Б.Хмельницький розробив детальну тактику дії кожного члена обслуги, а також побудови та перебудови табору, зокрема під час руху. Саме в цьому полягала особливість козацького способу ведення бою і те справді нове, що було внесено Б.Хмельницьким у тактику того періоду.

У політичному аспекті, в залежності від історичних і геополітичних змін, відбувалися зміни і в поглядах гетьмана щодо ідей автономності і незалежності козацької держави.

Б.Хмельницький першим із козацьких провідників піднявся на визвольний чин, хотів діяти не самотужки, а прагнув залучити до цієї боротьби чи не всіх сусідів України. Така позиція Б.Хмельницького, з одного боку, творила підстави для державного становлення, але з іншого – породжувала певні проблеми. Гетьмана звинувачували, зокрема, у бажанні підкоритися іншим державам. Так, політичний діяч А.Кисіль у листі до архієпископа М.Лубенського від 31 травня 1648 року називає Б.Хмельницького „васалом Криму”, а також говорить про небезпеку для Польщі у випадку союзу козацтва з Московією [9].

Державницька концепція Б.Хмельницького почала формуватися з початком національно-визвольної війни. Перші ознаки цієї концепції бачимо в універсалах гетьмана, де пояснювалися причини війни. У першому універсалі говориться: „...ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше військо Запорозьке, через що Україна наша, і слава, і Божі доми мало не загинули... Ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля” [10].

Важливим ідеологічним підґрунтям початку визвольної війни під проводом Б.Хмельницького було розуміння історичного походження українського народу [11]. Так, в одному з універсалів гетьмана висловлюється думка, що поляки пішли від савроматів і русів. Українці та поляки, як бачимо, трактуються як народи

спільного кореня, тому між ними має настати мир. А війна, котра почалася, була неминучою: козаки „мусили не без причини почати війну й підняти нашу зброю на поляків” [12], бо надто нестерпним був гніт з боку польської шляхти.

Б.Хмельницький сформував і українську національну геополітику. На той час терміни „Мала Русь”, „Україна” були ширшими, ніж поняття „Козацька держава”. Б.Хмельницький у згаданому вище закличному універсалі визначає межі Русі так: від Поділля до Волох і по Віслу, до Вільного і Смоленська. Себто, включає у межі України-Русі землі як українські, так і білоруські, зокрема Київщину, Галичину, Львівщину, Холмщину, Белзьку землю, Поділля, Волинь, Перемишльські землі, а також Мстиславські, Вітебські, Полоцькі. Гетьман зазначає: „А ця земля – предковічна вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого й рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням” [13]. Ці землі гетьман ідентифікує з Козацькою державою, поняття Україна-Русь та Козацька держава у його розумінні є тотожними.

Б.Хмельницький, творячи свою державницьку концепцію, стояв на принципі захисту давніх державницьких традицій на теренах України. У „Листі до польського короля Владислава IV” від 2 липня 1648 року він просить короля, аби він „зволив наказати утримати нас при давніх правах та вольностях” [14]. Так гетьман намагався мирно залагодити конфлікт. У листопаді 1648 року Б.Хмельницький надіслав польському королю „Умови, послані у Варшаву з козацьким послом Хмельницьким-молодшим і ксьондзом Мокрським з ордену регулярних каноніків”. Гетьман вимагає, щоб на козацькій території не було польського війська, а також визначає низку свобод для козаків. Зокрема, щоб „завжди козаків було 12 тисяч і щоб чинним був той привілей, який одержали від святої пам’яті короля... Щоб не були під владою панів коронних гетьманів, а тільки під владою короля його милості і мали свого гетьмана, обраного козаками” [15]. Польща проігнорувала прохання Б.Хмельницького, тому він розпочав пошук союзників. У „Пунктах козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду” від 24 лютого 1649 року наголошується, що козаки залишаться підданими короля, якщо буде повернуто право грецькій вірі, київський воєвода буде з руського народу, київський митрополит матиме місце в Сенаті [16]. Як бачимо, головна причина національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького чітко визначається у його політичних документах. Вона полягає у прагненні звільнитися від національного поневолення з боку Польщі. Наприкінці 1649 року Б.Хмельницький робить ще одну спробу знайти компроміс із Польщею, про що свідчить „Інструкція до пресвітлого сенату і посольського кола, які зібралися на Варшавському сеймі 1649 року, від його королівської милості і Речі Посполитої війська Запорозького. Кінець листопада”. Гетьман просить короля Владислава, щоб він узвав козаків „під свій захист” [17]. А також підтвердити умови Зборівського договору, наголошуючи на тому, що Польща має дотримуватися умов, зазначених у тому документі.

З 1650 року спостерігається зміна у державницькій політиці Б.Хмельницького. Він схиляється до ширшої орієнтаційної політики, шукає нових союзників. У „Листі великому візиреві Туреччини” від 2 серпня 1650 року гетьман пише: „Ми послухали наказу могутнього царя і хочемо йому служити всіма способами з особливою вірністю, а полякам ми відтепер цілком не хочемо вірити, бо вони досі вже дуже часто ошукували” [18]. Б.Хмельницький наголошує на прагненні до союзу з іншою державою, котра рахуватиметься з інтересами козацтва. Свідченням посилення відносин з Туреччиною є підписаний Б.Хмельницьким „Договір про торгівлю на Чорному морі” (датується 1650-и роками). „Білоцерківський трактат із Річчю Посполитою” від 28 вересня 1651 року значно обмежував суверенітет Козацької держави, її автономні права. Реєстрове військо мало становити 20 тисяч, польська шляхта отримала право повернутися у свої маєтки, козацькому урядові заборонялося вести незалежні міжнародні переговори. Результатом цього став „Універсал Богдана Хмельницького з наказом готуватися Запорозькому війську

до війни з Польщею” від 24 березня 1652 року.

Березневі статті з московським царем 1654 року, підписані Б.Хмельницьким, засвідчують його орієнтацію на Москву як головного міжнародного союзника. У статтях йдеться про підданство не Московській державі, а безпосередньо цареві. Крім того, союз двох держав мислився як союз вільного з вільним і рівного з рівним, як союз, що підписується, у першу чергу, для військової взаємодітримки. Незважаючи на всі подальші результати Переяславської ради, цей договір мав велике значення для Козацької держави: „Це було урочисте, міжнародного характеру, визнання влади війська Запорозького на Україні й всенародності та дожиттєвості прав Гетьмана війська Запорозького як єдиного володаря України... Це було повним і остаточним визнанням української національно-визвольної революції, її справедливості, легальності й конституційності. Іншими словами, це було визнання де-юре нової Української Козацької держави, її козацького устрою та козацької влади” [19].

З часом державницька політика Б.Хмельницького змінюється. Він починає формувати нову коаліцію. У 1656 – 1657 роках було зроблено кроки для створення військового союзу між Україною, Швецією, Семигородом, Бранденбурзьким князівством, Молдавією та Валахією. В „Інструкції послам до Юрія Ракочія” від 29 липня 1656 року Б.Хмельницький наголошує на тому, що поновлення війни з Польщею відбувається не з вини Козацької держави, а з вини Речі Посполитої, котра порушила підписані умови. Гетьман розмірковує над сутністю війни. Для нього війна – не засіб навживи, а шлях до здобуття прав і вольностей для свого народу. Нового союзника Б.Хмельницький бачить в особі Швеції. Гетьман написав кілька листів до шведського короля, в яких підтвердив готовність Козацької держави до союзу з цією державою. У своїх листах Б.Хмельницький визначає суть міжнародної політики Козацької держави: захищати власні державні інтереси, а не вести загарбницькі війни. Очевидно, переговори зі шведським королем були успішними. Не виключено, що Швеція була готова стати союзником Козацької держави, що засвідчено у „Листі до шведського короля Карла Густава в зв'язку з першою у переговорах” від 1 липня 1657 року.

Водночас не припиняв Б.Хмельницький і переговори з Москвою. Але то були переважно формальні перемовини. У „Наказі послові до Москви Федорові Коробці” від 23 квітня 1657 року гетьман наголошує, що козацтво не має наміру виходити з-під протекторату Москви. Водночас він просить, „щоб нам його царська величність про все зголосив, як із ляхами та з литвою бути постановити: чи буде із шведом воювати чи ні; пани ж ляхи тут зволікають, а гордою своєю думою, відпочивши, різними хитрощами промишлятимуть на нас воювати і турків і татар затягають, щоб ми, відаючи його царської величності задуми й постановлення, були надійні, кому відсіч давати” [20]. Таким чином Б.Хмельницький намагався приховати свої переговори зі Швецією, розуміючи, що Москва може зреагувати військовими діями та репресіями проти Гетьманщини.

Отже, проаналізовані суспільно-політичні джерела свідчать, що у світогляді Б.Хмельницького відбулася певна еволюція від ідеї козацької автономії до створення суверенної незалежної держави. Державницька концепція гетьмана Б.Хмельницького стала вершиною державницького мислення доби розвинутої Козацької держави. Вона засвідчила утвердження цієї держави, визначення її внутрішньої та зовнішньої політики.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що військово-політична діяльність П.Сагайдачного та Б.Хмельницького мала вирішальний вплив на розвиток українського козацького війська та його воєнного мистецтва, які набули характерних національних рис і одночасно стали світовим надбанням. Досвід козацького війська широко використовувався в подальшому вітчизняними збройними силами, а також українськими гетьманами кінця XVII – початку XVIII ст. для вибору основних напрямів збройної боротьби проти ворогів. Зв'язок діяльності козацького війська з соціально-економічним і політичним життям

українського народу, відповідність устремлінням різних прошарків суспільства, досягнуте завдяки діяльності Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького, остаточно перетворило Запорозьке військо на українські збройні сили.

Джерела та література:

1. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний: Монографія. – К.: Вид-во „Україна”, 2004. – 189 с.
2. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 35.
3. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. - К., 1993. – С. 16.
4. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 47.
5. Там само. – С. 62.
6. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 8.
7. Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні на передодні Визвольної війни 1648-1654 рр. – К.: Наукова думка, 1989. – 128 с.
8. Петровский М.М. Военное прошлое украинского народа. – М.: Воениздат, 1939. – 320 с.
9. Ігор Куташев. Політична думка доби становлення Козацької держави // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2006. – 469 с. /Сер. «Політологія і етнологія». Вип. 30, кн. 2.
10. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн.1. – К., 2001. – С. 176.
11. Ігор Куташев. Політична думка доби становлення Козацької держави // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2006. – 469 с. /Сер. «Політологія і етнологія». Вип. 30, кн. 2.
12. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. II. – Кн. 1. – К., 2001. – С. 185.
13. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн.1. – К., 2001. – С. 186.
14. Там само. – С. 199.
15. Там само. – С. 204.
16. Там само. – С. 228 – 229.
17. Там само. – С. 238.
18. Там само. – С. 243.
19. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 125.
20. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн.1. – К., 2001. – С. 286.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

ВІДРОДЖЕННЯ НІЖИНСЬКОГО БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ. АРХІМАНДРИТ В. ЧЕРНЯЄВ (1803 – 1823)

Віктор II Черняєв, визначний церковний діяч Чернігівського регіону, – один із провідних настоятелів Ніжинського Благовіщенського монастиря, з ім'ям якого пов'язане відродження і розквіт обителі на початку ХІХ ст. Натхненна і наполеглива праця архімандрита впродовж багатьох років була спрямована на створення у м. Ніжині зразкового православного чоловічого монастиря.

Віктор II Черняєв народився у Чорногорії, в родині купців, у 1761 р. Здобув початкову освіту. Батьки бажали, щоб він продовжив навчання у Відні, але недоїхавши туди, майбутній архімандрит зупинився в Києві і вступив до духовної академії. Вивчав богослов'я, грецьку і єврейську мови та математику. По закінченні її в 1791 р. переїхав до Могилева, де продовжив навчання. 4 серпня 1793 р. член Синоду архієпископ Могилевський, Мстиславський і Оргіанський Георгій постриг Василя Черняєва у ченці за ім'ям Віктор. Блискавичним було його просування духовною ієрархією: 24 серпня того ж року Смоленський єпископ Парфеній посвятив В. Черняєва в ієродиякони, а наступного дня – в ієромонахи. 1 вересня 1794 р. він розпочав викладацьку діяльність учителем російської і грецької мов Смоленської семінарії, а з 1 січня 1795 р. обіймав посаду префекта і викладача філософії. За наказом Синоду від 1798 р. він був направлений до Московського Донського монастиря, а 30 серпня 1800 р. переведений до Смоленського Троїцького монастиря ігуменом.

8 вересня 1803 р. за наказом Синоду В. Черняєва направили до Ніжинського Благовіщенського монастиря, але і тут він не залишив викладацької діяльності, – з 10 листопада 1803 р. був призначений вчителем богослов'я у Чернігівську семінарію, де працював упродовж двох років, а 21 листопада 1803 р. Чернігівський єпископ Феофан посвятив його в архімандрити¹.

Приїхавши до Ніжина, настоятель розпочав свою діяльність за дуже несприятливих обставин. Річ у тім, що обитель настільки сильно постраждала від пожежі, яка сталася 14 вересня 1797 р., що її ледь не закрили. Крім того, з виділених у 1798 р. Чернігівським казначейством більш ніж 16 000 крб. на відновлення залишилося лише 732 крб. Однак майже нічого не було зроблено через те, що попередники настоятеля не приділяли монастирським справам належної уваги.

Ще однією не менш важливою проблемою було те, що від пожежі постраждали не тільки будівлі, а й значна кількість монастирських документів, через що виникали спірні питання з приводу володінь обителі. Так, на початку 1804 р. у Ніжині мало розпочатися будівництво торговельних лавок на місці, де розміщався монастирський будинок, тому В. Черняєв звернувся до Малоросійського генерал-губернатора О. Куракіна з проханням дозволити йому брати участь у будівництві, щоб певна кількість лавок у майбутньому належала обителі. Генерал-губернатор

направив відповідне розпорядження на розгляд Чернігівського губернського правління, і 29 лютого 1804 р. вийшов наказ, за яким Ніжинська міська поліція і міська дума мали терміново встановити приналежність вказаного місця. 26 березня 1804 р. В. Черняєв надіслав до Ніжинської міської поліції відношення, в якому зазначав, що ніяких письмових документів на вказану територію в монастирі немає, оскільки всі вони були знищені пожежею. Однак він також зазначав, що такі ж самі документи мають бути у міській думі. В результаті 20 червня 1804 р. Чернігівське губернське правління видало наказ про підтвердження прав монастиря на означену ділянку і дозвіл брати участь у будівництві торговельних лавок².

Для того, щоб займатися безпосередньо монастирськими справами, В. Черняєв просив дозволу Чернігівського архієпископа М. Десницького полишити заняття в семінарії та переїхати до Ніжина і, отримавши відповідне розпорядження, одразу ж приступив до відновлювальних робіт. Поруч із Благовіщенським собором було зведено двоповерховий будинок. На першому поверсі розміщалися торговельні лавки, які здавалися в оренду, а на другому – влаштували теплу Петропавлівську церкву, будівництво якої розпочав ще попередник настоятеля архімандрит А. Домонтович. Спочатку приміщення не передбачалося для храму, лише по завершенні будівництва у 1804 р. В. Черняєв звернувся до архієпископа з проханням дозволити перетворити будівлю на церкву і перенести до неї іконостас із храму святих Петра і Павла, а сам храм перебудувати і перетворити на торговельні лавки³. Резолюцією від 7 червня 1804 р. М. Десницький дав дозвіл на проведення зазначених робіт. У новоствореній церкві розмістили три престоли на честь святих Петра і Павла та введення Пресвятої Богородиці. За вівтарем, над кам'яною лавкою, побудували восьмикутну дзвіницю з куполом і встановили годинник⁴.

Уже через п'ять років після перебування на посаді настоятеля Ніжинської обителі, в 1808 р. В. Черняєв писав Чернігівському архієпископу, що було завершено відбудову кам'яної дзвіниці, ризниці, церкви Петра і Павла, торговельних лавок, заново зведено огорожу, двоє воріт і браму, доведено до ладу братські і настоятельські келії.

У квітні 1811 р. В. Черняєв звернувся до М. Десницького з проханням розпочати ремонт Благовіщенського собору, в стінах якого з'явилися дві великі тріщини. Преосвященний дав згоду, і впродовж кількох наступних років у соборі відремонтували пошкоджені стіни та вікна, відновили іконостас і настінний живопис. У той же час в обителі влаштували гостинний будинок і повністю відремонтували будівлі приписного монастиря Різдва Пресвятої Богородиці⁵.

У монастирських документах та інших офіційних актах не виявлено, щоб з 1803 по 1823 рр. Благовіщенській обителі надавалися які-небудь гроші для реконструкції, окрім незначної суми, передбаченої штатним окладом на утримання приміщень монастиря (500 крб. на рік). Усі витрати покривалися за рахунок благодійних пожертв та власним коштом В. Черняєва. Сам настоятель вказував, що виписав з батьківщини значну суму грошей, яку отримав через ієромонаха Дорофея, – всього 12 000 червонців, що на той час становило 140 000 крб., які і направив на ремонтні роботи⁶.

Окрім цього, архімандрит активніше всіх своїх попередників намагався встановити серед братії строге чернече життя. Для вирішення даної проблеми він створив перелік правил і сам чітко їх дотримувався. „Настоятелю быти во первых образом жизни и пектися о других жительствоющих в обоих монастырях иеромонахах, иеродиаконах, монахах и всякого чина людях,” – писав він у передмові. У правилах йшлося про настанови ченцям щодо молитов, церковних служб, відповідності вбрання та поведінки в монастирі і за його межами, про приготування до смерті тощо. Власний приклад настоятеля мав значний вплив на його підлеглих, кількість монастирської братії постійно збільшувалася, а сам В. Черняєв користувався повагою не тільки в Ніжині, а й далеко за його межами. Ось що казав про діяльність В. Черняєва князь Долгорукий, відвідавши Ніжин у 1817 р.: „Попечением его прекрасно отделан храм соборной: вот что называется

Дом Божий! Обширен, высок, богат! Стенное письмо исправлено по его мыслям, и представляет всю историю сотворения мира; все соборы и таинства Греческой церкви в лицах". Взагалі весь монастир, на думку князя, був гарно забезпечений⁷.

1 вересня 1809 р. настоятель, згідно з бажанням М. Десницького, повернувся до викладацької діяльності в Чернігівській семінарії, залишаючи за собою посаду настоятеля Ніжинського Благовіщенського монастиря, але через три роки з ним трапилася подія, яка потім суттєво вплинула на його подальше життя. Викладаючи богослов'я за програмою, розробленою Ф. Прокоповичем, він наважився перекласти її російською мовою, переробити план та внести власні доповнення. В 1811 р. з дозволу чернігівського архієпископа він надіслав свій переклад до Синоду. Праця В. Черняєва була піддана жорсткій критиці, її назвали не тільки неправильною, а й небезпечною для подальшого викладу. В результаті в 1812 р. за рішенням Синоду його позбавили посади викладача Чернігівської семінарії⁸.

Після цієї події він присвятив себе службі вільній обителі ще більше, і вона була справедливо оцінена. У 1818 р. вже Санкт-Петербурзький митрополит М. Десницький подав клопотання до міністра духовних справ і народного просвітництва князя О. Голіцина про нагородження В. Черняєва за відмінну службу на посаді настоятеля Ніжинського Благовіщенського монастиря. 29 серпня того ж року князь сповіщав М. Десницького, що імператор Олександр I погодився і наказав нагородити архімандрита орденом Святої Анни II ступеня, одночасно він просив митрополита відправити орден В. Черняєву, вказуючи, що грамота на нього буде передана у найближчий час, а вже 27 листопада 1818 р. В. Черняєв рапортував до Чернігівської духовної Декастерії про отримання указу, ордену та грамоти⁹.

Того ж року В. Черняєв розпочав судовий процес з жителями навколишніх сіл за монастирські володіння. Він звернувся до консисторії, вказуючи, що при секуляризації монастирських володінь у 1786 р. частину земель розділили у відповідності до геометричного плану:

– „...при отборе от монастырей в 1786 году в казенное ведомство монастырских имуществ пять семейств крестьян при Ветхо-рождественском монастыре положено было перевести в село Волосиновку, а землю оставить в выгоду монастырю, но крестьяне не переведены и владеют тою землею”;

– у 1799 р. для тих же селян від монастиря забрали „на 15 огородах земли”, а в 1812 р. – ще „на 4 огородах” від монастирського сінокосу;

– у 1804 р. у монастиря відібрали до казни всі території біля р. Остер;

– у 1807 р. землемір А. Брулеїв відібрав у монастиря ліс, який називається „Білою Шапкою”, пасіку та три фруктові сади;

– „казак Синяк опустошил монастырский лес называемый „Черный”;

– монастир, позбавлений можливості ловити рибу, через відсутність у його власності озер.

Однак у Чернігові вже не було архієпископа М. Десницького, який поважав працюючого настоятеля, на його місце у 1818 р. призначили Симона Крилова, а в 1820 р. – Лаврентія Бакшевського. Останній одразу ж зайняв негативну позицію по відношенню до архімандрита, а тому консисторія не звернула належної уваги на його клопотання. Тоді у 1820 р. В. Черняєв почав самостійно вирішувати спірні питання. Зав'язалося гаряче листування між настоятелем, Ніжинським стряпчим та поліцеймейстером, які виступили проти архімандрита. Справа дійшла до консисторії, яка наказала йому припинити листування і погодитися з рішенням поліції. Не витримавши, він подав жалобу на поліцію Малоросійському військовому губернатору, князю М. Репніну, проте і той не надав В. Черняєву необхідної допомоги, а коли ця справа дійшла до Синоду, то спеціальним наказом від 30 листопада 1822 р. необхідно було „вызвать архимандрита Виктора в Декастерию, сделать ему строгий выговор”, але в Декастерію настоятель не з'явився, і за це (за представленням Л. Бакшевського) синодальним указом від 6 червня 1823 р. його позбавили посади настоятеля Ніжинського Благовіщенського монастиря і перевели до Новгород-Сіверської обителі на чернецьку „порцію”, а на його місце призначили архімандрита Євгена I Прозорова (1823 – 1830).

З цього часу розпочався найскладніший період у житті В. Черняєва. Жителі Ніжина звернулися до імператора Олександра І з проханням залишити його на посаді настоятеля Ніжинського монастиря, вказуючи на його заслуги. Можливо, це прохання і було б задоволено, якби сам В. Черняєв міг поводити себе у відповідних рамках чернечої витриманості, але через тяжкі випробування та переживання він уже не міг спокійно говорити ні про Чернігівського архієпископа Л. Бакшевського, ні про Чернігівську декастерію, ні навіть про Синод. У результаті йому було заборонено виконувати обов'язки священнослужителя та писати будь-які твори і направлено до Новгород-Сіверського монастиря під суворий нагляд. Тоді архімандрит надіслав до Синоду прохання дозволити йому виїхати на батьківщину до Чорногорії.

Можливо, В. Черняєв був заздалегідь попереджений про результат свого прохання, тому що до отримання постанови Синоду про відмову, він увечері 13 жовтня 1823 р. виїшов з келії настоятеля і куди поїхав, невідомо. Так доносив, за словами архімандрита Є. Прозорова, архієпископ Л. Бакшевський до Синоду. Насправді ж В. Черняєв виїхав за місто, де його очікував заздалегідь підготовлений екіпаж. Спочатку він поїхав до Києва, де залишався певний час. У січні 1824 р. міністр внутрішніх справ, унаслідок повідомлення Синоду, зробив розпорядження про розшук архімандрита, тому, не вважаючи своє подальше перебування в Києві безпечним, В. Черняєв нарешті наважився приїхати до Новгород-Сіверського, де його чекали лише неприємності. У той час, як він переховувався в Києві, Синод направив його до Суздальського Спасо-Єфимівського монастиря, але, врахувавши попередні заслуги настоятеля, призначив щорічну пенсію в розмірі 300 крб. 14 травня 1824 р. В. Черняєв виїхав до Суздаля, де прожив три роки, доки в 1827 р. за наказом Синоду не отримав дозвіл на виїзд за кордон. Подальша його доля невідома.

Послідовникам В. Черняєва залишалось тільки користуватися результатами праці архімандрита, хоча деякі з них і не могли зробити значного внеску у розвиток обителі через короткотривале перебування на посаді настоятеля. 20 років невтомної праці, зразкове дотримання монастирських правил і залучення величезних коштів невдовзі дали позитивні результати. Дбайливий настоятель відремонтував старі будівлі, поновив іконостас і настінний живопис Благовіщенського собору, суттєво змінив архітектурний ансамбль обителі. Крім того, він вивів життя братії на високий духовний рівень і сам був взірцем християнських чеснот. Наслідками плідної праці архімандрита монастир користувався ще майже століття, аж до самої революції, коли під час масової антирелігійної кампанії його закрили.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 2. – Од. збер. 5042. – Арк. 6 – 7. Сведения о монастырях и монастырских служителях.
2. Ніжинський філіал Державного архіву Чернігівської області. – Ф. 341. – Оп. 1. – Од. збер. 1358. – Арк. 1 – 12.
3. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Од. збер. 222. – Арк. 1. Дело по ходатайству архимандрита Виктора об окончании строительства каменной колокольни Нежинского Благовещенского монастыря.
4. Белоусович Л. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь называемый „Назарет” Пресвятой Богородицы // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – № 24. – С. 834 – 836.
5. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Од. збер. 1013. – Арк. 1 – 3. Дело о ремонте Нежинской Благовещенской церкви.
6. Хойнацкий А. Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря, именуемого „Назарет Богородичен”, и его положение в настоящее время. – Нежин, 1906. – 39 – 40.
7. Бережков М. Город Нежин в начале XIX века, по описанию московских путешественников. – Нежин, 1895. – С. 13 – 15.
8. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Од. збер. 3342. – Арк. 26 – 27. Формулярные ведомости о монастырских настоятелях, монахах и иеромонахах за 1817 год.
9. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Од. збер. 3208. – Арк. 1 – 6. Дело о награждении архимандрита Нежинского монастыря Виктора орденом Св. Анны 2-го класса.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З ДОКУМЕНТАЦІЇ СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ XVII - XVIII ст. (МАЄТНОСТІ В ОСТРІ)

Ч. 2

В одному з попередніх номерів “Сіверянського літопису” (2008, № 3) нами був видрукований ряд документів, які походять з архіву Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві – одного із найзнаменитіших і найдавніших українських православних монастирів. Вони зберігаються у складі рукописного збірника XVIII ст., де містяться копії монастирської документації XVI - XVIII ст. (1). Тут ми продовжуємо публікацію згаданих документів, причому з того розділу, що називається “Кріпости на землі и млины в Острі обрїтающїяся”. Документи подаємо у тій послідовності, в якій вони вміщені у збірнику, незважаючи на деякі хронологічні погрішності, допущені упорядником. Нижче наводимо тексти 28 документів, котрі охоплюють проміжок часу майже у 20 років (1712-1731 рр.) і які були створені органами міського самоуправління Києва, Козельця та Остра. Це переважно виписи з міських книг ратушів згаданих міст, а також розписки приватних осіб.

Ці документи суттєво доповнюють інформацію джерел, опублікованих у першій частині нашої статті. Вони проливають додаткове світло на історію згаданих міст, особливо Остра, їхні храми й монастирі, встановити розташування землеволодільців жителів міста, прояснити походження деяких топонімів та гідронімів тощо. Так, назва одного з хуторів (Волевачів), ймовірно, походить від прізвища його власника - Волевача. Нагадаємо, що рід Волевачів був одним з найстаровинніших у козацькій Україні. Волевачі були сусідами Хмельницьких на Чигиринщині, а один з них (Іван Тимофійович Волевач) був генеральним обозним Війська Запорозького у 1650 р. Важливими є дані, які стосуються населення Остра, в першу чергу його верхівки, а також місцевого духовенства, генеральної старшини, яка була в Острі або займалася його справами. Важливою є і згадка про “Мазепиху” (№ 24). Мається на увазі Марія-Магдалина Мазепа, мати гетьмана Івана Мазепи, про яку йшлося у нашій попередній публікації (коли говорилося про продаж землі Пироцьким їй як ігумені Флорівського монастиря). У наведених нижче документах згадано й Василя Михайловича Танського та його дружину Ганну Василівну (уроджену Забілу). Як твердив видатний український історик В.Л.Модзалевський (2), цей Танський був охочокомонним полковником у 1715, 1718-1720 рр. і переяславським полковником у 1726-1730 рр., а його дружина була дочкою ніжинського полковника (у 1687-1694 рр.) Степана Петровича Забіли. Як бачимо з наведених нижче документів, В.М. Танський був охочокомонним полковником ще у 1712 і 1714 рр. Згадується тут і його родич – Антон Михайлович

Танський, що був київським полковником у 1712-1742 рр. Є можливість уточнити також родовід Дворецьких – нащадків київського полковника (наказного і повноправного) у 1653-1655, 1656-1659, 1660-1662, 1663-1666, 1668 рр. Василя Дворецького: згадується “товариш” Київського полку Остерської сотні Іван Петрович Дворецький, що був онуком Івана Дворецького (сина чи брата Василя Дворецького), зафіксований у 1714 р. з дружиною (Христина Іванівна) та його дядьком (Тимофій Губка). Наведений нижче документ № 11 свідчить, що Тимофій Павлович Губка (“товариш полку Киевского, а обивател острицкий”) насправді був чоловіком тітки: він був одружений із Марією (уродженою Дворецькою). Документ свідчить, що ця Марія Дворецька у першому шлюбі була за Максимом Юшкевичем і мала від нього сина Данила (внук Івана Дворецького, видно, правнук полковника Василя). У цьому ж документі згадується ще один з Дворецьких (Федір Антонович), котрий, видно, не обіймав якоїсь значної посади і навіть не вмів писати. У документі № 26 згадується остерський городовий отаман Іван Дворецький. Можна уточнити також деякі моменти з історії роду Солонин. Так, Василь Якович Солонина був полковим писарем Київського полку не тільки у 1710-1715 рр., але й пізніше (у 1719 р.).

Так само можна уточнити генеалогію міщанського роду Войничів, про яку йшлося у першій частині нашої статті. Отже, Іван Богданович Войнич (помер до серпня 1707 р.), що був одруженим з Килиною, мав не тільки синів Федора й Артема, але й трьох дочок. Дві з них були вже заміжні: Федора була дружиною Кирила Драгомирецького, а Ганна - якогось Федора. Третя дочка (Марія) була ще незаміжня і, видно, неповнолітня. Дружина Артема Агафія по його смерті, що настала, очевидно, у 1730 р., вийшла вдруге за остерського писаря Красноперського (ймовірно, це був Яків Красноперський, наказний остерський городовий отаман у 1746 р.) і у березні 1731 р. згадується саме як такий (№ 27). Є можливість також уточнити склад міської верхівки і духовних осіб Остра й Козельця, і навіть Києва. Так, дуже цінною є згадка про київського бурмістра Івана Софоновича. Як відомо, Іван Софонович, що доводився братом видатному українському хроністу Феодосію Софоновичу, обіймав дану посаду ще у 60-х рр. XVII ст. У попередній подачі документів з історії Остра він згадувався у такій якості під 1686 р., що є вірогідним. Нинішня ж згадка під 1715 р. змушує ламати голову над запитанням: чи це був той самий Іван Софонович, якому б тоді мало бути десь під 90 років, чи це вже був його син або однофамілець. Остерським городовим отаманом був у 1710-1715 рр. Іван Опушний (3). Тут він названий Іваном Опішнім і до того ж паралельно з ним у 1712-1713 рр., навіть в одному документі (№ 2), згадується у даній якості Павло Хенцинський. На підставі одного з документів (№ 25) можна з упевненістю твердити, що у 1722 р. остерським городовим отаманом був Гнат Вербицький. Його старшим братом був священник Свято-Троїцького (у 1731 р. – Свято-Михайлівського) храму в Острі Григорій Вербицький. Посаду остерського війта обіймали Остафій Григорієвич (Григорович) (у 1712 р.), Сергій Федорович (у 1713 р.), Павло Боровик (у 1714 і 1722 рр.), Кіндрат Чешуйка (у 1719 р.), Федір Комарницький (у 1731 р.) (цей, видно, доводився ріднею Андрію Комарницькому - остерському городовому отаману в 1699-1704 рр.). Названо й колишнього остерського війта (Леонтій Котляр). Козелецьким же війтом у 1714 р. був Парфен Іванович.

Названі й імена деякого з остерського духовенства: Прокопій Леонтович (Леонтієвич), який був дияконом у Старому городі Остра у 1709 р., тут (№8) згадується як священник Свято-Михайлівського храму у цій частині міста, ймовірно, замінивши Якіма – настоятеля даної церкви, що згадувався у 1705 р. Його швагром був Василь Вербиченко, житель Остра. Дмитрій Родович – пресвітер храму в остерському Старогороді у 1709 р. названий у 1714 р. як небіжчик (№ 13). Згадано Йосифа Виноградського – священника церкви св. Іоанна Предтечі в Острі (№ 11), також Симеона Бобруйковського - священника Рождественського храму у Києві (№ 4), деяких ченців Свято-Михайлівського

Золотоверхого монастиря у Києві у 1713 р. (ієромонахи Захарія Йозефович, Нафанаїл Русинович, Сильвестр Пясецький, Захарій, чернець Дезідерій), що, видно, були довіреними особами ігумена Йоанікія Сенютовича (№ 3, 22). У даному випадку особливу цінність має документ № 8, у котрому згадуються імена козельцького та остерського протопопа (Симеон Ласковський), настоятелів храмів у Козельці: Спаського (Максим Григорович Стаєцький), Свято-Микільського (Лазар Тарловський). Документи за №№ 15-20 – це стандартні купчі остерських жителів. Цікаво, що вони виявилися, м'яко кажучи, невідповідними, бо за продані остерськими жителями землі ігумен Свято-Михайлівського монастиря Йоанікій Сенютович нічого не заплатив, і тому ці жителі перепродали свої землі ротмістру Федору Нестеровичу (Нестеренку), який сплатив принаймні частину грошей. Через це виникнув конфлікт між монастирем та Нестеровичем, який довелося розішлювати комісії, спорядженій самим гетьманом Іваном Скоропадським та генеральним бунчужним Яковом Лизогубом (до її складу входили писар Київського полку Василь Солонина та Яків Борсук, який, видно, доводився ріднею ніжинському полковнику у 1674-1677 рр. Марку Борсуку).

Наведені документи завершують нашу публікацію матеріалів вищезгаданого збірника. Правила передачі тексту нами не раз характеризувались, і тому немає потреби спеціально зупинятися на даному питанні. Відзначимо тільки, що літера “ять” передається нами як “і”, твердий знак наприкінці слів пропускається, титла не розкриваються, лише у дужках проставляємо літеру “о”, яку нерідко пропускали при закінченні прикметників, зберігаємо також латинську літеру “g”, яку в ті часи нерідко передавали також літерами “кг”.

Примітки:

1) Національна Бібліотека України ім. В.І.Вернадського у Києві. (далі –НБ). – Інститут рукописів (далі - ІР.) - № 535 П./1763.

2) Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. –К., 1996.- Т.V. - Вып. 1. - С. 1.

3) Кривошея В. В. Українська козацька старшина. – К., 2005. -С. 176.

* * *

№ 1

1712, грудня 10 (листопада 29). – Остер.

“Выпис з книг місцких острицких в року тысяща семсот второгонадцать мсця ноеврия двадцать девятого дня.

На уряді нашом зобополном козацким и місцком острицком передо мною, Сергием Солониною, сотником острицким, Павлом Хенцинским, атаманом городовим острицким, Василием Кирдановским, Романом Кононовичом, бурмистром рочним, Давидом Остапенком, старшим райцею, Кондратом Козменком и Стефаном Стасевичом, райцами радньими, а при битности на тот час як (арк. 333) товариства так и міщан острицких сполне в дому ратуша острицкого засілими, ставши персоналне честний гспдн отц Прокопий Леонтиевич, презвитер сто Михайловский старогородзкий острицкий, купно з паном Феодором Нестеровичом, ротмистром, которий прислан от его млсти пана Василя Танского задля виправленя должного у отца Прокопия Леонтиевича значной сумми, то ест пяти сот зол[отих] чеховой монети, за літералним обліком им же, отцем Прокопием, в паней Василюевой Танской, в позику тиі пяссот золотих не на долгий час взятих, и сумітовался о назначеньном термині у обліці, безпихибне уиститися, яког[о] зас долгу вишеписанной сумми на термін в обліці назначенний отц Прокопий неуистивши и до сего дня, а и тепер присланному пну Феодору, ротмистру, не міючи чим отдати, леч сознал явне, ясне до записаня в книги місцкие острицкие и мовил в таковий способ: мію в себе двор мой власний з двома огородами, до того ж двора приналежащими, дежачий [в] старом городі Остру, где тепер нарицаецети слобода, межи помежниками, з одной стороны от Петра Петкуна, а з другой стороны от Семена Пушкаренка, з тилу от улиці идучой от

Кононъца Ивана, а чолом также на улицу и дорогу, лежачую под горою, особливий огородец, так же под горою против двора, а до того зас имію винницу з пастовником, также на слободі лежачую, межею от винници Шкурчиной, а с другой стороны межа по стежку, вниз от речкы Остра, которим то двором, то ест плечем, будинком, огородами, вынницею и пастовником не хотячы я, преречоний иерей, владіти, а звлаща не міючи готових грошей, чим отдати присланному пану Феодору, рот //(арк. 333 зв.) мистру, за долг, мною в пані Василиевой Танской взятий, вручилием и пустил в диоцизию и вічное владіние тиі моі огороди, винницу и двор так теж и ниву из засівом, лежачую в хуторі Волевачеві славетне урожоному его млсти пану Василию Танскому за певную сумму, то ест за сто петдесят золотих доброй монеты; которим двором, огородами, винницею и нивою и пастовником волно ест тепер и в потомъние часы его млсти пану Василию Танскому, як хотячи продат, дат, дароват, или на церков Бжию лекговат и диспонават малжонце и потомъкам, его вічными часы. А я, иерей Прокопий, купно со женою моею и потомъками нашими от того мною за долг отданног[o] двора, от огородов, винници и нивки вічне себе отдавши, зрекаемся и варуем, аби ништо з кривних моих близких и далеких и из посполитих людей не важилса пану Василию Танскому жадной наименшой чинити перешкоди в спокойном его того двора, винници, огородов, пастовника и нивки заживанъню и могти не будут под закладом на уряд полковничества киевского талярей сто, а на наш зобополний козацкий і місцкий урад острицкий золотих сто и под нагороженем затим идучих шкод, а и по заплаченю вины, то предса овая купля неотемлема бити мает от пана Василия вічными часы, леч ми, преречоная старшина, видячи отца Прокопия доброволную за долг оного двора лекгацию, казалисмо до книг місцких острицких принят и записат, а стороні потребуемой, его млсти пану Василию Тан //(арк. 334) скому сей экстракт слов в слов з книг місцких острицких (из книг) виписавши в моц и державу дати изволилисмо и на нем же при звиклих печатех подписуемса. Діялося в ратушу острицком року и дня вишеписанного.

Иерей Прокопий Леонтиевич, презвитер стомихайловский старогородский острицкий.

Сергий Солонина, сотник острицкий.

Павел Хенцинский, атаман городской острицкий.

Евстафий Григориевич, войт острицкий, з маестратом.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. – Арк. 332 зв.-334. Копія. Перед підписами намальовано два кола, у котрих написано: “місто печати”).

№ 2

1713, квітня 10 (березня 30). – Остер.

“Выпис з книг місцких ратуша острицкого року тысяща семсот тринадцать мсця марта дня тридцатог[o].

На уряді нашом зобополном козацком и місцком острицком передо мною, Сергием Солониною, сотником острицким, Павлом Хенцинским, атаманом городовим острицким, Сергием Феодоровичом, войтом острицким, Романом Кононовичом, бурмистром рочним, Давидом Богдановичом, Кондратом Козменком и Стефаном //(арк. 334 зв.) Стасевичом, райцами рочними, сполне в дому ратуша острицкого засілими, ставши персоналітер Аккилина п. Иванова Войничка, значная обывателка и міщанка киевская, купно з синами своїми Феодором и Артемом Ивановичами Войничамы, сознали явне, ясне а доброволне ку записаню в книги ннішне місцкие острицкые и мовили в тот способ, міем, мовит, ми в себе млин з двома каменямы, а з третим ступником, стоячий на греблі слободзкой под городом Острем на реці Острі, позосталий нам ку Бгу зейшлом блжня памяти по родителі нашом Иоану Войничу, никому не пенний и не заведенни, которим то млином з двома каменями и из ступном не хотячия, Аккилина Ивановна Войничка, и сні моі Феодор и Артем Войничы, владіти, а будучи потрібны пенезей, леч не з примусу, але з доброй волі нашой продалисмо

оний молин и пустили в диоцизию и в вічне владініе законникам монастыра Сто-Михайловского Золотоверхого киевского за певную и готовую сумму вцале руками моїми Аккилиными и синов моїх Феодоровимы и Артемовимы, отобранные, то ест з дві тисячи золотих личби и монети литовской доброй и уже от сег[о] часу и дня волно ест и будет тепер и в потомніе часы превелебним в Бгу отцем монастыра сто-Михайловского Золотоверхого киевского тим от нас проданним млином, як хотячи владіты, также кому хотячи продат, дат, дароват, заменит и заставит, и ку найліпшому своему //(арк. 335) оборочат пожиткові и диспонуват вічними часы, а я, преречоная Аккилина, купно з синами моїми Феодором и Артемом Войничами, от того, нами проданного млина вічне себе отдаливши, оного зрекаемся и варуем, аби ниhto з крєвних наших, близких и далеких, так теж и з посполитих людей не важился жадной найменшой законникам сто-Михайловским киевским задавати трудности и в спокойном их того млина уживаню и могти не будут под закладом вини заплатити на урад полковничества киевского лругих двох тысячей золотих и под нагороженем затим идучих шкод, а к заплаченю вины, то предся овая купля неотемлема быти мает от законников сто Михайловских киевских вічними часы, леч ми, преречоная зобополная и козацкая старшина острицкая, видячи паней Войничовой и синов еї добровольную того млина продажу, а превелебных отцев Сто Михайловских також добровольную куплю, казалисмо до книг міських острицких принят и записат, а стороні потребуючой, превелебному в Бгу отцу гспдну его млсти отцу Иоаникию Сенютовичу, игумену сто-Михайловскому киевскому из братією, сей экстракт з книг місцких слово в слов виписати в моц и державу дати изволилисмо и на нем же при звиклих печатех подписуемъся року и дня виш писанного.

Сергий Солонина, сотник остерский.

Иван Опошный, атаман городовий остерский.

Сергей Федорович, войт острицкий, Роман Кононович, бурмистр рочный.

Корикговал с книгами Тимош Квачевич, писар місцкый острицкий.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. – Арк. 334.-335. Копія. Перед підписами намальовано два кола, у котрих написано: “місто печати”).

№ 3

1713, травня 8 (квітня 27). – Київ.

“Выпис з книг місцких права майдебурского, ратуша киевского, року тысяча семьсот тринадцатого априля двадцят сегого дня.

Его священнішаго царского прєсвітлого влчства в ратушу киевском перед нами, Димитрием Полоцким, упривилиованным войтом, а Романом Тихоновичом, рочним бурмистром, и перед райцами и лавниками, ставши персоналітер пні Акилина Ивановая Войничовая, вдова мещанина киевского, з сном своім старшим Феодором Ивановичом Войничом, з притомностью в Бгу превелебных иеромонахов, отца Захаріи Иозефовича, економа, и отца Нафанаила Русіновича, законников мнстира стога архистратига Михаїла Золотоверхого киевского, именами своїми, также и именем протчиїх дітей своїх, меншого сна Артема Ивановича, и двох дочок выпосажєних и отділєних, Феодори Кириловоє Дрогмирецкой, и Анни Феодоровой, а третєє самое меньшє пни Марии, ещє не выпосажєное, яко сукцєссоров по діду и отцу своем, а еє, сознаючой, свєкру, всїх добр наслїдников, сознали, иж оны, мїючы млин на греблі под Остром, прозиваемой слободской, на рецї Острі стоячий, еї пні Ивановой по мужу и свєкру и дітем по отцу и діду, небожчику, славєтному //(арк. 336) пну Богдану Войничу, бурмистру киевскому, сукцєссивє стали(й) и належачий, а куплею добровольною набытий през того ж Богдана Войнича, бурмистра киевского, ещє мешкаючого на тот час в Острі в военные часы; той теде поменутий млин, за единомисльною порадюю и позволением всїх дітей своїх продали и уступили превелебніишму гспдну отцу Иоаникию Сенютовичу, игумену обьители стаго архистратига Михаїла Золотоверхого киевского а всей братіи тоя ж стия обьители за певную готовую и

руками своїми отобранную сумму, то ест за дві тисячи золотих доброе монети, при яком своем добровольном сознанию и права ставши перед нами в мастрате его царского пресвітлого влчества киевском до рук помянутим отцем отдалы; виданные екстрактм з книг острицких первое за ураду пна Ивана Гладкого, войта, а Ивана Янченка, тогорочного бурмистра, року тысяча шестсот шестдесят третего, октоврия шестого; а другое право за уряду пна Феодора Смоловича, войта, а Петра Горбаченка, тогорочного бурмистра, року тысяча шестсот шестдесят четвертого, июня четвертого надцят; и при отданю прав сознаваающие твердили то, что тую свою продажу теперешнюю устною мовою на уряді острицком сознавали и на писмі от себе купчую за руками своими пер облятам до книг подали; которую так самую купчую, яко и екстракт оний з книг острицких выданий, року сего тысяча семсот тринадцатог(о) марта тридцатого, тут же на уряді покладаючи, просили обі стороні, абы тая купчая была до книг принята и вписана, которую купчую за прозбою обоих сторон мы, уряд, первой в кляр веліли вычитати, а по //(арк. 336 зв.) вычитаню, яко річ слущную казали до книг ннешних міських киевских вписати и так ся в собі слово в слово иміет:

Року тысяча сімсот тринадцатог(о) мсця февруар. второг(о) надцят.

Мы, нижей на подписі менованние, явне и ясно пред всяким судом и правовом сознаем сим ншим рукодайним пысанием, что добровольне, без жадного примусу и намовы всякой з порады общей нашей согласной и единовольной мелницу о трох колах, двома мучными, а третими ступами, на реці Острі стоячую на греблі слободской под городом Остром, по родители ншом Иоанну Войничу нам, двом братом, Феодору и Артемию, и матері ншой Аккилині, каждому по равной части належачую, никому ни в чом не заведенную, продалисмо иноком мнастира сто-Михайловского Золотоверхого киевского за тысячу золотих доброй монети, якую тысячу зараз власними ншими руками выличенную, одобравши, оний вышписанный млин подаем в вичное мнастиреви сто Михайловскому Золотоверхому киевскому владіние и всіх з него пожитков зрекаемся и всякого права и належитости, якую до его міли, ціле уступаем и засвідітілствуем, что от сего часу ни ми сами, ни хто з крвних и повинних нших, ни з кредитором, которие б колвек могли тепер и потом одозватися, оных отцев в спокойном владінии того проданого от нас млина и мало не мают турбовати, и хто бы міл з якою колвек претенсиею до того млина одозватися, мы должны зостаем з таким у належного расправитися суду. А пререченние отцеве, яко прамие и правие посессорове, міют оным млином владіти деплано, як ся им подобает, якую ншу добровольную продажу //(арк. 337) отцем сто-михайловским в свідителство потомним часом записуем и руками ншими подписуем и печатю утверждаем.

Діялося в Києві року и дня вишписанного. В той купчій подпис рук тыми виражен словы:

Я, иерей Симеон сто-Рождественский Бобруковский, упрошоний от пні Аккилини Войничовой, руку свою подписую. Феодор Войнич, рукою власною.

По вписаню до книг того продажного лыста, поневаж сами продавци пні Акилина Ивановая Войничовая з сном своїм старшим Феодором Ивановичом тую свою продажу млина очевисто в майстраті созналы, для лучшего достовірия и певности (абы напотом от кого не было трудности и турбаций) уряд веліл им на своей продаже власными своїми руками подписатся, которие в книгах и подписалися тыми словы:

На сей добровольной млина продажи вмісто пні Акилины Ивановой Войничовой, вдови, мешчанки киевской, и сна еї меншого Артема Ивановича, яко писат не уміючих, по іх прошенію подписалемься Симеон Чекановский, рукою власною.

На сей ншой добровольной млина продажи сам за себе и за серт (*сестер-О.М.*) моїх вишей писанных подписалемься Феодор Войнич, рукою власною.

Якая продажа и устное сознание пні Акилины Войничовой, вдови, мешчанки киевское, з позволения и відома сна еї старшого, Феодора Ивановича Войнича, и

менших всіх дітей єї, а купля висоце в Бгу превелебного его млсти гспдна отца Иоаникия Сениотовыча, игумена мнастири стога архистратига Михаїла Золотоверхого киевского и всей братії тое ж стия обытлы (арк. 337 зв.) про памет для літ наступуючих в книги міськіе киевские ест записана з совітостю сумми подлуг прав теотоніцких майдебурских. А з книг и сей выпис при подписі рук самого его млсти пна войта и при печати міської киевской ест выдан, писан в ратушу киевском року и дня вишей писанного.

Менованный войт рукою власною.

Корикговано з книгами”.

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. – Арк. 335 зв.-337 зв. Копія. Наприкінці документа намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 4

1713, лютого 23(12). –Київ.

“Року тысяча сімсот тринадцатого мсця февруар. второг(о)надцят.

Ми, нижей менованние, явно и ясно пред всяким судом и правом сознаем сим нашим рукодайным писанием, что доброволне, без жадного примусу и намовы всякой, з порады общей нашей согласной и единоволной мелницу о трох колах, двома мучными, а третими ступами, на реці Острі стоячою на греблі слободской под городом Остром, по родители нашом //(арк. 338 зв.) Ивану Войничу нам, двою братом, Феодору и Артемию, и матері нашой Аккилині, каждому по ровной части належачую, никому ни в чом не заведенную, продалисмо иноком мнастира сто-Михайловского Золотоверхого киевского за тысячу золотих доброй монети, якую тысячу зараз власними нашими руками выличенную, одобравши, оный вышписанный млин подаем в вічне мнстиреви сто Михайлов. Золотовер. киевскому владіне и всіх з него пожитков зрекаемся и всякого права и належитости, якую до него міли, ціле уступуем и засвідитіствуем, что от сего часу ни мы самы и ни хто з кривных и повинних наших, ни з кредитором, коториих б колвек могли тепер и потом одозватися, оных отцев в спокойном владіні того проданого от нас млина и мало не маюг турбовати, и хто бы міл з якою колвек претенсиею до того млина одозватися, мы должны зостаем з таковым у належного расправитися суду. А предречение отцеве, яко прамые и правие поссессорове, міют оным млином владіти депляно, як ся им подобает, якую нашу доброволную продажу отцем сто-михайлов. в свідителство потомным часом записуем и руками нашими подписуем и печатю утвержаем.

Діялося в Києві року и дня виш писанного.

Я, иерей Симеон сто-Рождественский Бобруйковский, упрошоный от паней Акилини Войничовой, руку свою подписую. Феодор Войнич, рукою власною.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. – Арк. 338-338 зв. Копія. Наприкінці документа намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 5

1714, червня 25 (14). – Остер.

“Выпыс з книг міських ратуша острицког(о).

Року тысяча семьсот четвертогонадцят июня первого надцят дня.

На врадї нашом зуполным войсковом и міском острицком перед нами, Сергьем Солоньюю, сотнымком острыцкым, Иваном Опушным, атаманом городовым тамошным, Павлом Боровыком, войтом острицким, Хведором Комарецкым, бурмыстром, Афанасием Илленком, Сергием Кузменком и Максимом Коравым, радными, сполне в дому ратушовом засілимы, ставшы персоналне Иван Дворецкый, товариш полку Киевского, з жоною своею Христиною, сознал явне, ясне а доброволне в тые слова мовячы:

Міючы мы млын о трох колах, двома мучными, а третім ступным на реці Острі на греблі слободской середный под городом Остром стоячый, по небожчыках блженной памяти Ивановы, дідусевы, и родычу нашем Петру Дворецкым, нам

позосталый, нікому ні в чом не пенный, ані теж заведенный розділений частью одною, то ест коло едно заднее мучное дядковы моему Тymoфею Губці, а другую передным коло мучным, а другим ступным нам, якую мы част, а именно коло переднее мучное, а другое ступное, з своей власной доброй волі продады обытели сто-Михайловской Золотоверхой киевской висоце в Бгу превелебному его милосты гспдыну отцу Иоаныкью Сенютовычу, игумену, и всей братїи за певную суму и юж цале моими руками отобранную, лычбы и монеты доброй лытовской тысячу зол.//(арк. 340 зв.) и пятсот зол., которым то млыном волно ест и будет отцу игумену и посессором его з братиею моею стыя обители, яко власным монастырским купленным добром владіт, продат, дароват и ко найліпшому пожитковы ведлуг волі и сподобаня обытели стой обернут, а я, прерочоный Иван Дворецкий, жона, діти, кривные мої, близкие и далекие и прочие посполитие люде весма себе отдалышыс, варуем, если бы хто колвек з кривных моїх близких и далеких жадную и найменшую трудност в том спокойном владїнии того млына, мною добровлне проданного, важился отцу игумену и посессором его братиею чыниты таковый неомылне выны на его мылост пана полковныка киевского тысячу зол., а на уряд нш войсковый и міський острицкий талярей сто заплатыт, з нагороженем идучых правных накладов оправданной стороні. Прето мы, вышмянная старшына, так добровлную куплю отца игумена з братиею на обытел стую и Ивана Дворецкого продажу, усмотрівшы по прошенюю обох сторон велілимо в кыны нашы міские острицкые прынят, а екстракт из оных слов в слов выписавшы, потребуемой стороні висоце в Бгу превелебному его мылости гспду отцу Иоаныкию Сенютовычу, игумену з братиею во лучшее достовірство и защыщенные з подписом власных рук и притесненем звыклих печатый наших ствержаем

Сергей Солонина, сотник остерский.

Иван Опушной, атаман городовий тамошний.

Павел Боровик, войт острицкий з магистратом.

Корыкговал з кынамы Даныло Дадзінский, пысар острицкий.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. – Арк. 340-340 зв. Копія. Наприкінці документа намальовано три кола, у котрих написано: “місто печати”).

№ 6

1714, липня 1(червня 20). – Остер.

“Року 1714 мсця июня 20 дня.

Я, Максим Евъминенко, з жоною моею Мариєю Гришконою, видно чиним сим писаньем нашим всякому суду и праву, иж миючи мы грунта свої власный, никому ни в чом не заведенные и не пенные, з доброй своей волі продаем висоце в Бгу превелебному его млсти гспду отцу Иоаникию Сенютовычу, игумену сто-Михайловскому Золотоверхому киевскому и всей братїи оной обители, то ест двор из хатою, огородов два, за певную суму куп двадцат доброй монеты, моими руками отобраною, а хъто бы міл з близьких наших кривных и далеких за оные грунта превелебных отцев турбовати, таковый повинен всякому суду и праву во отвітї стати и превелебним отцем свято-михайловским киевским нагорожати под зарукою на пна полковника киевского талярей тридцать, а на вѣрад миский острицкий талярей двадцати, що я сам и жона моя и діти наши зрекаемься и в вичност подаем обители сто-михайловской золотоверхой киевской волно им, превелебным отцем яко своїм власним и доброволным шафоват и яко на найлучший свой пожиток //(арк. 341 зв.) обернут.

Діялося в дому свято-михайловском року и дня вышеписанного при людех зацних и віры годних.

При пану Макъсиму Студі, жителю слободскому старого(ро)дскому и при пану Ивану Остапенку, жителю старогородскому, мирочънику гребли Юсковьской, и при пану Григорию Стефаненку Паламаренку, при Якиму Колосенку. А я, Макъсим Евминенко, не уміетний писма, крестом стим утверждаю +”.

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. – Арк. 340-340 зв. Копія. Наприкінці документа намальовано три кола, у котрих написано: “місто печати”).

№ 7

1714, червня 30 (20). – Остер.

“Року 1714 мсця июня 20 дня.

Я, Стефан Стуга, з жоною моею Мариєю, відомо чиним сим нашим писанием, иж міючи мы кгрунта свої власние, нікому ні в чом не заведенные и не пенные, з доброй своей волі продаем висоце в Бгу превелебному его млсти отцу Иоаникию, игумену сто-Михайловскому Золотоверхому киевскому и всей братії тоей обители, то ест двор з хатою и огородец близ двору купленог(о) пана Василя Танског(о) на тую ж обител за певную суму коп пят доброй монети, моими руками отобранную. А хто би міл з близких нших кревних и далеких за оные кгрунта турбовати, на таковог(о) покладаем вину на пна полковника киевског(о) таларей десят и на врад міській острицкий //(арк. 342) коп десят, що я сам и жона моя изрекаемся оных кгрунтов, и в вічност подаем обытели сто-Михайловской киевской Золотоверхой. Діялося року и дня вишше писанного при людех зацних и віри годних, при Хвеску Ющенку, при Максиму Стуженку, жителех старгородских и при иных людех. А я, яко не уміючий писания стого, крестом стым руку свою потверждаю +”.

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. – Арк. 341 зв. –342. Копія.).

№ 8

1714, липня 12-13(2-3). – Остер.

“В року 1714 мсця июля 3 дня.

Я, нижей менований, чиню відомо сим моім писанием кому би о том відати належало тепер и на потомние часи, иж я ерей Прокопий Леонтович, презвитер старгородский острицкий, еще застаючи винен его млсти пну полковнику его црско пресвітлого величества охочукомонному Василию Танскому ведлуг облігов моїх даних, рукою власною моею подписаних, на золотих пятсот доброй монети чеховой не без провизии, а не маючи готових грошей, одати двор мой власний с пляцом, куплений од Вербиченка Василя, швагра моего, в Остри, на Старом місті, стоячий межи помістниками: з одной правой стороны идучи, в двур Стефана Стуги, а з другой стороны - Ивана Щербини, тилом до болота, а //(арк. 342 зв.) воротами до дороги з Остра на греблю идучи, зо всім до него приналежитостями, с правами належащими, за золотих сто тридцят, должних его милости виж менованому пану полковнику, я, предречений ерей, не хотячи оним владіти, даю во вічност я сам, жена моя, діти мои, покревние близкие и дальние жадних претенсий до оног двора болш не миючи, еще болш ежели би и який должник найшолься на тен двор облігом моим поданим, теди не повинен на сем виж написаном двори долгу взискovati и упомінатися, тилко у мене облігуючися, каждого часу на каждом місці за долги мои отповедати, а его млсти пану Василию Танскому волно ест той двор виж писаний яко свое доброе дати, продати, даровати, люб собі на пожиток владіючи, обертати ясне, явне, доброволне зезволяю, що для лучшей твердости сей цесний моей его млсти пану полковнику и валору и подпісі руки моей власний хочу, якоби до книг міских и ратушних записаний.

Діялося в дому его превелебнійшого отца протопопа козелецкого и острицког(о) при чесних отцех дня 2 июля року виж писаного.

Иерей Прокопий старгородский острицкий, рукою власною подписуюся на семй моем писани данному от мене его млсти пану Василию Танскому.

За упрошением гсподина отца Прокопия, священника старгородского острицкого, для увіреня на сем же от его данному его //(арк. 343) млсти пану Василию Танскому писании подписуюс и печатью моею ствержую Семион Ласковский, протопопа козелецкий и острицкий; Максим Григориевич Стаецкий,

презвитер сто Спаський козелецький руку подписал; Лазар Тарловский, презвитер сто-Никольский козелецький.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. – Арк. 342-343. Копія. Наприкінці документа намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 9

1714, липня 13(3). – Козелець.

“Року тисяча сімсот четвертогонадцят мсця июля третого дня.

На вradi нашом міском козелецьким перед нами, Парфеном Ивановичем, войтом мастрату козелецького, Фтеодором Княжолуцком, бурмистром рочним, Яковом Сичем, Фтеодором Ющенком, райцами, Савою Максимовичем, Данилом Ващенком, лавниками, ставши гспдн отц Прокопий Леонтович, презвитер старгородский острицький, презентовал нам пер облятом запис свой, всему урядови от себе данний его млсти пну полковникови (его царского пресвітлого влчства) охочокомон., яковий теди запис велілисмо перед собою вичитати, которий так ся в собі міет:

Я, нижей менованный, чиню відомо сим моим писанием кому би //(арк. 343 зв.) о том відати належало тепер и на потомние часи, иж я, иерей Прокопий Леонтович, презвитер старгородский острицький, еще застаючи винен его млсти пну полковнику его царского пресвітлого влчства охочокомонному Василию Танскому ведлуг облігов моїх данних, рукою власною моею подписанных, на золотих пятсот доброй монети чеховой не без провизии, а не маючи готових грошей, отдати двор мой власний с пляцом, куплений у Вербиченка Василя, швагра моего, в Остри, на Старом місті, стоячий межи поміжниками: з едьной правой стороны идучи, в двур Стефана Стуги, а з другой лівой стороны - Ивана Щербини, тилом до болота, а воротами до дороги з Остра на греблю идучи, зо всіми до него принадлежностями, с правами належашими, за золотих сто тридцят, должних его млсти виж менованному пану полковнику, я, предреченний иерей, не хотячи оним владіти, даю в вічност, як я сам, так и жона моя и діти мої, покровние близкие и далекие родичи свои, от того двора отдаляю, до которого двора болш ніхто не повинен интересоватися, ані теж з должников моих, якии б могли отозватися и не повинен будет на сем виже написанном дворі долгу взискovati и упомінатися, тилко у мене облігуючися, кождог(о) часу на каждом містці за долги мои повинен отповідати, а его млсти пану Василию Танскому волно ест той двор вижей писанный, яко свое доброе дати, продати, даровати, люб собі на пожиток //(арк. 344) свой як хотіти владіти, ясне, явне и доброволне зезволяю, що ми, вижей писанная старшина, уваживши такову данную от себе отцем Прокопием рукоданную покріпост, велілисмо тот запис для кріпчайшого умочнения сей запис виписати и печатю звикатю майстрату козелецького утвердивши, потребоучой стороні при упису в книги видати, по написі року и дня вижей писанном.

Парфен Иванович, войт козелецький.

Фтеодор Княжолуцький, бурмистр рочний зо всіми урядовими”.

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. – Арк. 343-344. Копія. Наприкінці документа намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 10

1714, липня 30(20). – Остер.

“Року 1714 июля 20 дня.

Я, Иван Щербиненко, з жоною моею Агафиею Федоровною, відомо чиним сим писанием нашим, иж міючи ми груннта ми свої власні, нікому ні в чом не заведенние и не пенние, з доброй своей волі продаем висоце в Бгу превелебному его млсти отцу Иоаникию Сенютович, игумену сто-Михайловскому Золотоверхому киевскому, и всей братії тоей обители, то ест хату, огороди з околицею за певную суму коп десят доброй монети, моїма рукама отобранную. А хто би міл з близких наших краев и далеких //(арк. 344 зв.) за оние груннта превелебних отцев турбовати, таковий повинен всякому суду и праву во отвіті

стати и превелебным отцем во всем нагорожати под зарукою на пана полковника киевского талярей тридцят, на пана сотника и на врад острицкий талярей двадцяты, що я сам и жона моя з діти зрекаемся отнюд оних грунтов и в вічност подаем обители сто-михайловской золотоверхой киевской. Волно превелебним отцем яко своим власним и доброволним шафоват и яко на найслуш(н)ий свой пожиток обернут. Діялося року и дня више писаннаго при людех зацних и віри годних, при пану Феодору Войничу, мешанину киевскому, на тот час будучому ув Острі, при Максиму Стуженку, жителю слободскому старогородскому, при Ивану Остапенку, жителю старогородскому, мірочнику и греблы Юсковой, при Григорию Стефаненку, при Паламаренку, жителю старогородскому, при Яким Колосенку.

Я, Иван Щербиненко, не умітний писма, крестом стим ствержаю +”.

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 344 - 344 зв. Копія.).

№ 11

1714, серпня 1 (липня 22). – Остер.

“Року тысяча сімсотьного четвертогонадцят мсця июля 22 дня.

Я, Тимофей Губка, товариш полку Киевского, а обивател острицкий, з женою моею Марею Дворецковною, явно, ясно и доброволно //(арк. 345) сим нашим рукодайним записом сознаем всякому суду и праву тепер и на потомние часы, что міючи мы коло едно мучное заднее у мьлині, стоячом на реці Острі на греблі слободской середном под городом Остром, по небожчиках блаженної памяти Иоанні, дідусеви и родичу нашом Петру Дворецких, жоні моеї Мари наданьное, якое мы коло, яко свое власное и нікому ні в чому не заведеньное и не пеньное, продали до обители сто-Михайловской Золотоверхой киевской игумену висоце в Бгу превелебному гсдну его млсти отцу Иваникию Сенютровичу и по нем будущим игуменом и братіи за певную сумму коп триста доброй монети, а отобравши оную сумму власними нашими руками, подаем помянутое коло задное мучное в середном млині, котрий купили их честност у крвного нашего Иоанна Дворецкого, обители виш спецификованной в вічное владіние, зрекаючися всіх з того кола пожитков и владіния, якое ціле мілисмо, отдаляючи нас самих, крвних наших близких и далеких вічними часы, а преречоной обители належит пожитки и приходы як з власного своего оног кола, от нас проданного отбирати и як хоотя, владіти, я теж сам, жона моя и потомство и жаден близкий и потомство и жаден близкий и делекий не повинен их, честних отцев, и обители стой ні в чом турбовати под зарукою на ясне велможного добродія его млсти пана гетмана тысячу золотих и во всяких турбациях если бы хто мів у тое помянутое коло интересоватися, должнисмы у каждого суду и права //(арк. 345 зв.) отвітовати, заховуючи обител стую без всякоя ея турбаци и кошту при спокойном и навсегда ненарушном от нас проданном владінию.

Діялося в Острі в дому чест. гспдна отца Иосифа Виноградского, священника церкви стого Иоаньна Предитечи, року и дня виш писанного. А для лучшого и спокойнішого в потомние часы уживаня подписуюся рукою моею власною Тимофій Павлович Губка.

Сюю доброволную продажу так пана Тимофія Губки и жони его Мари и сина их Даниїла Максимовича Юшкевича, унука пана Иоанна Дворецкого, чуючи ми, нижей менованні особи подписуемься:

Я, упрошоний о подпис руки Иосиф Винородский, сщенник сто-Иоановский остранский, подписуюся рукою моею власною.

Леонтий Котъляр, бивший войт, устне прошоний от его млсти гспдина иконома и Тимофія Павловича, печантар Захарий Петруха.

Я, Феодор Антонович Дворецкий, не уміючи писати, крестом стим подписуюся рукою моею +”.

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 344 зв. -345 зв. Копія.).

№ 12

1714, жовтня 4 (вересня 24). – Остер (?).

“Року тысяча сімсотного четвертогонадцат мся септеврия двадцят четвертого дня.

Я, Василий Танский, полковник Войска его царского пресвітлого //(арк. 346) величества Запорожского охочокомонний, з супругою моею Анною Забіловною, чиним відомо сым нашим доброволним и ні в чом не примушоним писанем, кому бы о том тепер и в потомние часы відати надлежало, иж міючи мы дворов два в Старом городі Острі, един межи поміжниками: з правой стороны идучи, в двор Стефана Стуги, а з лівой стороны - Ивана Щербьни, тылом до болота, а з Остра на греблю идучи воротами на шлях, а другий двор з трома огородами и винницею межи поміжниками: з одной стороны Петра Петкуна, а з другой от Семена Пушкаренка, до того теж двора пастовник и поле пахарное, лежачое в хуторі Волевачові. Которие то дворы зо всіми до ных описанными принадлежностями, мілисмо от священныка старогородского острицкого, именно Прокопия Леонтовича, за долг пятьсот золотих взятие и на вряді полковом козелецком, так теж и остранском записали вічными стверженние у посессию и вічное владіние нам за вышпомененную сумму пущенние, тепер tedy тие помянутие обадва дворы, яко моих з всіми принадлежними кгрунтамы уживалы и записи вічные на их міли, продаем до обители сто-Михайловской Золотоверхой киевской, высоце в Бгу превелебному гсдну отцу Иоанькию Сенютовичу, игумену, и братіи на вічные часы за певную сумму золотих полпятаста, зрекаючися тых дворов сами и з потомством нашим, отдаляючи и крвних своих близких и далеких, а ему, отцу игумену, и по нем наслідником и всей //(арк. 346 зв.) братіи всіми тыми дворами и до них належашими кгрунтамы, волно яко власними своїми владіючи, дат, дароват, кому хотя заменят, продат и як к наилучшому пожитку обращат. Для наилучшого tedy в потомние часы уживаня ствержаю печатю моею и рукою власною подписуюся

Василий Танский, пол”.

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. – Арк. 345 зв. -346 зв. Копія. Наприкінці документа намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 13

1714, грудня 31(21). – Остер (?).

“Року 1714 мся декамврия 21 дня.

Я, иерей Прокопий старогородский острянский, чиню відомо сим моім писаням, кому того надлежит відати, иж міючи я от небожчика Димитрия Родовича, презвитера старогородского бывшего острицкого, кгрунта купление за чотирыста золотих, то ест дворов два з світлицами, пекарнями, огородами, винницею, до того теж сіножат з озером Уступним, поле Войниловщина, на котром становитс коп сто засіву; тие кгрунта, то ест двори, его мл пану Василию Танскому за долг пятсот зол. пустилем в посессию вічную, а озеро Уступное з сіножатю и полем Войниловщиною також за долг пятьдесят золотих подадем все тое в вічную посессию мнстиру сто-Михайловскому Золотоверхому киевскому, до яких //(арк. 347) кгрунтов я сам, жона моя и ніхто з близких крвних и далеких, аби жадного не иміли претенсу по(д) зарукою на архипастира совитой вини, в чому для лучшей віри рукою моею подписуюся.

Иерей Прокопий Леонтевич, рукою власною”.

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. – Арк. 346 зв.-347. Копія.).

№ 14

1715, липня 25 (14).- Київ.

“Выпис з книг міских права майдебурского ратуша киевског(о).

Року тысяча сімсот пятогонадцат юля чотирнадцатого дня.

Его свщенійшого царского пресвітлого влчства в ратушу киевском перед нами, Димитрием Полоцким, упривилиованным войтом, а Артемом Холявкою, рочним бурмистром, и перед райцами и лавниками ставши персоналитер пн Феодор

Войнич, урядник сегорочний присяглий, мешанин киевский, з притомностю честного отца Дезидерия, законника обители свтого архистратига Михаїла Золотоверхог(о) киевской, именем своїм и именем родителки своей, пней Акилини Войничовой явне, ясне и доброволне ку записаню до книг ннешних міских киевских сознал, иж они, міючи у себе дві части //(арк. 347 зв.) поля неподалеку Остра лежачого, прозиваемого Вовчогурског(о), также и двор в Старом городі Острі на горі, ему, Феодору, куплею набытий, продали от себе и на вічност уступили висоце в Бгу превелебному его млсти гспдну отцу Иоаникию Сенютовичу, архимандриту лаври свтия чудотворния Киево-Печерския, а игумену обители свтого архистратига Михаїла Золотоверхой киевской, и всей братії тоя ж обители зупольна до рук своїх отобранную сумму, то ест за золотих триста вусімдесят доброй монети, при яком своем доброволном продажи сознанню, що міли у себе права старие и мунімента з рожних урядов виданние: первий мунімент в року тысяча шестсот девяност семом, ноеврия двадцят четвертого, виданий при печати ураду козелецкого; другий мунімент в року тысяча шестсот вусімдесят шестом, септеврия чотирнадцятого, виданий з ураду острицкого при печатех трох сотницькой, міской и атаманской, а прав пят: первое право, виданное з ураду острицкого в року тысяча шестсот шестъдесят пятом, октоврия четвертого дня, при печати міской; другое в року тысяча шестсот семьдесят, июня осмого дня, з ураду острицкого при печати міской; третее в року тысяча шестсот семьдесят первом, априля семнадцятого, з ураду острицкого(о) при печати міской; четвертое право виданное з майстрату киевского в року тысяча шестсот осимдесят шестом, (арк. 348) септеврия семогонадцят, за ураду славное памяти пна Яна Демидовича Биковича, войта, а пна Ивана Софоновича, на містці рочного бурмистра, пна Василия Зименка, засідаючого при печати майстратовой киевской; пятое право виданное з ратуша батуринского в року тысяча шестъсот вусімдесят(о) при печати міской; пред урадом честному отцу Дезидерію до рук отдавши, то докладали, же сії права и мунімента не тилко на дві части, которие они продали обители свто-Михайловской, але и на третюю част ее пні Акилині сна, пна Артема Войнича, а брата родного пна Феодора, якая с поділу досталася служат; и просили ураду, абы тая третья част, яко при продажи ими не сознаваючая, при ему, пну Артему, зоставала. Урад, чуючи таковое их доброволное сознане, варует то, абы третья част, яко продажею през их тепер обители свто-Михайловской незаведеная и не сознавали в майстраті, при ему, пну Артему, зоставала и не міет теперешний висоце в Бгу превелебний отц игумен и по нем наступуючие и вся братия, тоя обители свто-Михайловской интересоватися, але тилко дві части того поля Вовчогурского в области своей держати мают, на какой своей продажи и росписалися в книгах тими словами:

На сей пни Акилини, родителки моей и мене самого продажи двох частей поля Вовчогурского и двора сам за себе и за еї я, Феодор Войнич, подписалемься //(арк. 348 зв.). А так уже от сего часу зараз в вікуистую посессию обител свто-Михайловская Золотоверхая киевская, яко власного, куплею набитого двох частей поля, прозиваемого Вовчогурского, приймует и уже волно оним превелебному в Бгу гспдну отцу игумену и всей братії тоей обители свто-Михайловской владіт и користат вічне, кроме жадное ни от кого перешкоди, а пні Акилина и сн еї, пні, Феодор Войнич, яко со всіми близкими и далекими кривными своїми от то(го) проданного през их двох частей поля, прозиваемого Вовчогурского, зрекаются и уступуют так заступоват и боронит от каждого пе(ре)шкожаючого в спокойном владінію тих двох частей поля власним своїм коштом и накладом обликгуем субмітует и записуется тиле крот, иле бы того указовала потреба до вийстя літ в праві посполитом и описанних в продажи вечистих кгрунтов, то под закладом вспротивленноя ннешнему продажному праву таковое ж сумми золотих трох сот и вусімдесяти на урад тот, перед которий бы сая приточит міла справа, а особливе на сторону уквивжоную и под нагороженем и заплаченем всіх шкод и накладов правних в том понеслих и словне кром присеги сшачованних, а по заплаченню

закладу и шкод нагороженню ся однак вечистая частей двох поля Вовчогурского продажа в каждом суде и ураде при своей зуполной повазі и валору застават мает на всі пришлые и потомние часи // (арк. 349) якая продажа частей поля, прозиваемого Вовчогурског(о), неподалеку Остра лежачого, так же и двора от пнии Акилини и сна еї, пна Феодора Войничя, урядника сегорочного присяглого, а купля висоце в Бгу превелебного его млсти гспдна отца Иоаникия Сенютовичя, архимандрити лаври свтия чудотворния киево-Печерские, а игумена обители свто-Михайловской Золотоверхой киевской, и всей братиї тоя обители свто-Михайловской для літ наступуючих про памят в книги міские киевские ест записанна, а з книг сей випис при подписі руки самого его млсти пна войта и при печати міской киевской ест видан. Писан в ратушу киевском року и дня виш писаного.

Менованьный войт рукою власною.

Кирикговал Николай Рокгуцкий.

Честний отц Дезидерий, законник обители сто-Михайловския з маестрату два мунімента и прав пят отобрал и росписался в книгах тими словы: иермонах Дезидерий, економ с. мих., а понеже тие мунімента и права не тилко на сїї дві части поля Вовчогурского, которие на обител сто-Михайловскую куплени, але и на третюю част сна еї, пні Акилини, пна Артема, а брата родного пна Феодора Войничя, служат и того ради на оную третюю част Вовчогурского з обители стого архистратига Михаїла Золотоверхого киевской при печати и подписі рук писание им дали”.

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 347 зв. -349 зв. Копія. Наприкінці документа намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 15

1715, січня 12(1). – Остер (?).

“Року тысяча сімьсот пятогонадцят мсця генвара во первый ден.

Я, Иваниха Рідкая Петровна, со чади своими відомо чиню сим писанием моим всякому суду и праву, иж міючи я кгрунт свой власний, то ест двор из хатою, огород, помеж Петкуновим огородом, нивка поміж Стефана Стуги, на чвертку посїяти, з доброй своей волі продаю висоце в Бгу превелебному его млсти гспдну отцу Иоаникию Сенютовичу, игумену сто-Михайловскому Золотоверхому киевскому и всей братиї оной обители за певную суму готових грошей, талярей десят доброй монети; которие гроши я, вишше писанная Иваниха, своїми власними руками отобрала и в вічност оним отобрала и в вічност оним законникам свои кгрунта пустила, волно им яко своим добром владіти. А хто би міл з близких и далеких нших крвних висоце в Бгу превелебного отца игумена и братию турбовати, таковой немилно вини на пна гетмана заплатит талярей сто на пна полковника киевског(о) талярей двадцят, на врад міський острицкий талярей десят, а я, вишше писанная Иваниха, зрекаюся оных кгрунтов и в вічност подаю обители сто-Михайловской Золотоверхой киевской при людех зацних и віри годних, при Хомі Старому, жителю старогородскому, при Ивану Бородавці, при Кузмі Рідченку, старогородских жителей.

Я, Иваниха вишшей писанная, вмісто подпису руки своей крстом стим ограждаю +”.

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 349 зв. -350 зв. Копія.).

№ 16

1715, січня 13 (2). – Остер (?).

“Року тысяча сімьсот пятогонадцят мсця генвара 2 дня.

Я, Кузма Василиевич Рідченко, відомо чиню сим писанием моим, кому би колвек о том відат надлежало, иж міючи я позосталие кгрунта по небожчику, родичу моем и родителці, и не міючи себе чим виживлення чинити, з доброй своей волі и с порадюю родичов своих продаю кгрунт свой власний, никому ни в

чом не заведений и не пенный, то ест двор з хатою и огород, zostавочий на слободі в Старогородской, висоце в Бгу превелебному его млсти отцу Иоаникию Сенютовичу, игумену сто-Михайловскому Золотоверхому киевскому и всей братії оной обители за певную суму готових грошей, коп двадцят доброй монети; которую то суму я, вишше помененный Кузма, своїми рукама отобралем от превелебных отцев. А оные кгрунта в вічност пустилем оной обытели. Волно им яко своим власним и доброволним куплением владіт, яко на найлучший свой пожиток обернути. При людех зацних и віри годних, при Стефану Кононцю, жителю старогородскому, при Сави Пащоченку, бондару, жителю тоей слободи, при Семену Паламаренку и при иных людех зацних и віри годних.

Діялося року и дня вишше писанного.

Я, яко не умітний писания стго, крстом стим руку свою ствержаю +”.//(арк. 351)

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 350 зв. Копія.).

№ 17

1715, січня 16 (5).

“Року тысяча сімьсот пятогонадцят мсця ианурия 5 дня.

Я, Грицко Карпович, из братами своими согласившись, именно Василем и Николаем, відомо чиним сим писанием ншим, кому би колвек о том відати надлежало, иж продалисмо кгрунт свой власный, никому ни в чом не заведений и не пенный, то ест двор з хатою, огородец з садком, за певную суму доброй монети коп пят; которую суму я своїми власними рукама отобралем у висоце в Бгу превелебной его млсти гспдна отца Иоаникия Сенютовича, игумена сто-Михайловског(о) Золотоверхого киевского. А хто би міл з крвних нших близких и далеких за оний кгрунт превелебног(о) отца игумена турбовати или обители тоей братию, таковий повинен всякому суду во отвіті стати и превелебному отцу з братиею нагрожати, а особливе на такого вины покладаем на ясне велможног(о) его млсти пана гетмана талярей двадцят, а его млсти пана полковника киевског(о) талярей десят, на пана сотника острицког(о) коп десят, на врад міський острицкий коп пят. Я теж, Грицко Карпович, из братом своим Василем отнюд изрекаемса оних кгрунтов и в вічност подаем обители сто-Михайловской Золотоверхой киевской.

Діялося року и дня вишше писанного при людех зацних и віри годних при Василю Тавлюю, при Матвію Родині, при Ивани Бородавці //(арк. 351 зв.).

А я, не уміючий писания ст., крстом стим свержаю +”.

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 351-351 зв. Копія.).

№ 18

1715, січня 17 (6).

“Року 1715 мсця генвара 6 дня.

Я, Иван Федорович Бородавченко, из жоною своею Стехою Василиевною, відомо чиним сим нашим писанием, иж міючи ми кгрунта свої власние, нікому ни в чом не заведение и не пенные, з доброй своей волі продаем висоце в Бгу превелебному его млсти гспдну отцу игумену сто-Михайловскому Золотоверхому киевскому и всей братії обители тоей, то ест двор, хат дві на том дворі стоячие на слободі старогородской острицкой за певную суму, талярей двадцят доброй монети, моима рукама отобранную. А хто би міл з близких нших крвних и далеких за оные кгрунта превелебных отцев турбовати, таковий повинен всякому суду и праву во отвіті стати и превелебним отцем во всем под зарукою на его млст пна полковника киевског(о) коп двадцят, на пана сотника и на врад міський острицкий талярей десят, що я сам и жена моя зрекаемса отнюд оных кгрунтов и во вічност подаем обители сто-Михайловской Золотоверхой киевской.

Діялося року и дня вишше писанного при людех зацних и віри годних при Хведору Петкуну и при Хомі Старому, и при иных людех зацних и віри годних на той час будучих.

Я теж, яко не умітний писания стго, крстом стим ствержаю +”.//(арк. 352).

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 351-351 зв. Копія.).

№ 19

1715, січня 17 (6).

“Року тысяча сімьсот пятогонадцят мсця генвара 6 дня.

Я, Михайло Гречченко, из жоною моею Анною, відомо чиним сим нашим писанием, иж продаем кгрунт свой власний, нікому ни в чом не заведенный и не пенный, то ест двор з хатою, огород на Подолі, поміж Яцка мірочника Вулнинця, за певную суму доброй монети золотих десят, моїма руками отобранную от висоце в Бгу превелебног(о) его млсти гспдна отца игумена сто-Михайловског(о) Золотоверхог(о) киевског(о) и братіі обители тоей. А хто би міл за оные кгрунта з близких и далеких крвних нших турбовати превелебных отцев сто-Михайловских, таковий повинен всякому суду и праву во отвіті стати и во всем нагорожати под зарукою на всякий суд талярей десят.

Діялося року и дня вишше писанного при людех зацних и віри годних при Ивану Кононцю, при Степану Кононцю, и при Семену Паламаренку.

Що я, вишше писанный Михайло, ведлуг певной віри не уміючий писания стго, вмісто подпису руки своей крстом стим ствержаю +”./(арк. 352 зв.).

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 352. - Копія.).

№ 20

1715, січня 24 (13).

“Року 1715 мсця иануария 13 дня.

Я, Иван Кононенко, из жоною моею Мариєю Копачовною, відомо чиним сим ншим писанием всякому суду и праву, иж міючи мы кгрунта свої власні, нікому ни в чом не заведенные и не пенные, з доброй своей волі продаем висоце в Бгу превелебному его млсти отцу Иоаникию Сенютовичу, игумену сто-Михайловскому Золотоверхому киевскому, и всей братіі обители оной, то ест двор з хатою, огород подулний з одной руки поміж Петкуна Хвеска на слободі острицкой застаючий, за певную суму коп за десят доброй монети, моїма руками отобранную. А хто бы міл з близких наших крвних и далеких за оные кгрунта превелебных отцев турбовати, на такового под(к)ладаем вини на ясне велможног(о) его млсти пна гетмана талярей тридцят, на пна полковника киевског(о) талярей двадцят и на врад міский острицкий талярей десят. Которих кгрунтов я сам и жона моя зрекаемся и во вічност подаем обители сто-Михайловской.

Діялося року и дня вишше писанног(о) при людех зацних и віри годних при Семену Пацюченку, при Петру Рубану, при Стефану Стуженку и при иних людех зацних и віри годних.

Я, яко не уміетний писания стог(о) подпису руки своей крстом стим потвержаю +”./(арк. 353).

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 352 зв. - Копія.).

№ 21

1718, лютого 26 (15). –Козелець.

“Року тысяча сімсот осмогонадцят мсця февруария пятогонадесят.

В заводі висоце в Бгу превелебного его милости гспдина отца Варлаама Лиенніцкого, игумена свто-Михайловского Золотоверхого киевского, з его милостю паном Аньтонием Танским, польковником киевским, и притомними урядовими острицкими жалобливого предложена отвітов вислухали, як о том обширне вираженние свидителствуют пунькта, по яких обосторонних коньтroversиах вес уморивши завод, до згодного на том постановленю, превелебный его милост гспдин игумен и его млст пну польковник пришли поміркованю, что людей на купленних кгрунтах осаженних тринадцят члвка, и універсалом ясне велможного его милости пана гетмана обварованних, его милост

пан польковник обіжати не імієт, взаєм теж и его превелебност вперед у слободці острицкой кгрунтов скуповувати жадних не повинен, ассекуровалься. Которой згоді мы, нижей менованній, при том будучи в достовіріє и хто би вперед міл уморенній оновляти завод, про лутшую кріпост руки подписуем.

Писан в Козелці року и дня вижей вираженних.

Стефан Тирнавский, т[овариш] в[ойсковий].

Григорий Яснополский, к.в."/.(арк. 353 зв.).

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 353.- Копія.).

№ 22

1719, серпня 29 (18). –Остер (?).

“Року 1719 мсця августа 18 дня.

По указу ясне велможного добродія его млсти пна Иоана Илича Скоропадского, обоих сторон Днепра гетмана его царского пресвітлого величества Войска Запорозского, и за відомом его млсти пана Антония Танского, полковника киевского, зездилем до Остра ведлуг ревізії в заводі превелебних отцев законников мнстира сто-Михайловского Золотоверхого киевского з паном Феодором Нестеренком, ротмистром компанійским, за поддание старогородские слободские острицкие, я, Василий Солонина, писар полку Киевского, з паном Яковом Борсуком, знатним товаришем полку Киевского, при битности теж пана Кондрата Чешуйки, войта острицкого, и по злеценю его ясне велможности тих людей, о которих завод ест, межи поменутими особами, велієм перед себе призвати и таким порядком чинити з них ревізію и вопрос:

Во первых, по распросу ншему Иван Бородавченко сознал, что торьговалься он будто за грунт свой и двох братов своих, з его млстю превелебним отцем игуменом бившим сто-Михайловским, теперешним висоце в Бгу превелебним гспдином отцем архимандритом печерским, именно за двор и хат дві, на том дворі стоячих, и будто //(арк. 354) продал тот грунт без битности братов своих и их части за двадцят талярей. А когда допрошувано: если тиі гроши он или брат его отобрали, под совістію сознал, же единой копійки за тот грунт не дано ні ему, ни его братам, кроме тог(о), что он же, Иван Бородавченко, позикою взял рубл гроше (...)* должны (?) за тот рубл грошей о(т)цу А(р)хиппу, городничому, отдавал, отказал ему, же тие гроши дано тобі задатку на грунт, а и доселі тих грошей ему, ні братом его, не дано и сознал на тое, же под написом крста стаго дал на себе запис превелебному в Бгу отцу игумену сто-Михайловскому; по написанию пункта сего пришедши брат другий Илия з братовою Семенихою, сознали под совістію, же всіх трох братов согласием за тот грунт учинили торг з его млстію отцем игуменом сто-Михайловским.

Тие ж Бородавченки, Иван и Илия, признали, что тот же кгрунт без битности старшого брата Семена Бородавченка на опослі продали пану Федору Нестеренку, ротмистру, за десят тал., вимовивши старшого брата Семена хату з плящиком и в тот час также жадного шеляга не брали, потом уже в три чверти по торзі прислал им п. Нестеренко гроши Ивану талярей 3, а Илії зол. десят и до сего часу больш грошей не брали, а Семенова частька кгрунту не продана зостаєт.

Кузма Родченко сознал, же бил пред его млстію отцем сто-Михайловским бившим, теперешним в Бгу превелебним гспдином отцем архимандритом печерским, торгом двор з хатою и огородом попустил во владніє за пятдесят зол. и дал на тое записний лист, але и до //(арк. 354 зв.) сего часу единого золотого з тих грошей не дано ему. Он же, Кузма, признал, же потим в три чверти тот же грунт продал пану Федору Нестеренку за десят тал., от которого также в тот час грошей не брал, а и запис на тот грунт ему дал, тилко в три чверти прислал ему п. ротмистр грошей талярей три.

Иван Кононец таким же способом признал, же продал двор свой з хатою превелебному в Бгу его млсти отцу игумену сто-Михайловскому бившому, того ж часу, яко и прочіі, за коп десят, а з тих грошей и единого шеляга не дано ему и

дал на себе записний лист з підписом руки своєї крстом стим, а огородчика подульного не продавал. Он же, Иван Кононец, признал, же потом в три четверти тот же грунт свой продал п. Нестеренку за осім куп, от которого в тот час грошей не взял, а запис на тот грунт дал ему, тилко в три четверти на опослі прислал ему грошей п. ротмистр тал. три, а больше и до сего часу не давал ему грошей.

О Иваниці Рідкой тиеж вишмененніи люде признали, же торговалася з его млстию гспдином отцем игуменом бившим сто-Михайловским за свой грунт, двор з хатою и огородом и нивку на четвертку и змовилася за десят тал. доброй монети, але жадно зол. ей не дано, а она на тот грунт дала под крстом стим запис.

От пана Феодора Нестеренка тие ж люде признали, же она тот же грунт продала за коп десят; и также в три четверти по том торзі прислал ей три копи грошей, а болш и до сего часу не давал //(арк. 355) Грицко Карпович з братами своїми Василем и Николаем согласившись, били пред его млстию отцем игуменом бившим сто-Михайловским, продали двор з хатою, огородец из садком за коп пят, и в тот час единого шеляга не дано, а и запис дали на тот грунт з написанием крест стаго. Оние ж менованние Грицко Карпович з братами своїми Василем и Николаем по том торзі в три четверти тот же грунт продали пану Нестеренку за десят коп, и в тот час грошей не взяли, тилко в три четверти на опослі прислал им грошей тал. пят, а больше и до сего часу не давал им грошей.

Вишмененние люде, каждый ставши персональне, так говорили под совістю, як описано в пунктах, чога ради для достовірнійшо(о) увірення подписуемся свої руки

Василий Солонина, писар полковый киевский.

Яков Борсук, отаман куріний сотни Козелецкой.

Иеромонах Захарий.

Иеромонах Силвестр Пясецкий.

Не уміетний писания Феодор Несторович, крстом святым руку я мою подписую +” //(арк. 355 зв.).

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 353 зв. -355. Копія.).

№ 23

1719, серпня 30 (19). –Остер (?).

“Року 1719 мсця августа 19.

По розказаню ясне велможного его млсти пана Иоанна Скоропадского его царского пресвітлого величества Войск Запорожских обоих сторон Днепра гетмана зехавши мы, нижеименованние, в Остер місто, для вислухання заводу велебних отцев сто-Михайловских киевских з паном Феодором Нестеренком, ротмистром компанійским, таковой учинилismo початок о подданих пяти члвках заводних, именно Ивану Бородавченку з братами Семеном и Илиєю, Кузмі Рідченку, Ивану Кононцю, Иваниці Рідкой и Грицку Карповичу з братами, по едину пред себе вишмененних приводячи, под совістю дшевною питали, кому би оны першей змовили свої ґрунтики з огородами в продажу. Едностайне под клятвою сознали, же в року 1715, будучи нужни на хліб, самоволне ходили до ясне в Бгу превелебнійшого его млсти отца архимандрити печерского киевского гспдна Иоанникія Сенютовича, на тот час будучого игумена сто-Михайловского Золотоверхого киевского и всяк як сторговался, так и лист дал под написом крста свтаго его превелебности, пуцаючи во вічне обители святой Михайловской тую свою проджажу владіние, леч доселі жадного задатку до року 1719 им и на еден золотий не дано. И того ради под (?) даних записах о себе велебним отцем михайловским, будучи потребние грошей в три //(арк. 356) четверті подле того другой стороні тие ж ґрунта з даными от себе купчими продали пану Феодору Нестеренку, ротмистрови компанійскому, торгом и задатки побрали всякіи, тилко аж доселі до приезде ншого и еден з них вцалі грошей за свою продажу не отобрал, як з совітного их сознатя довелося и тому обідві стороны велебные отцеве михайловские фалши не задавали. Хотячи мы по указу ясне велможного завод

тот их обоих сторон в згодное привести поміркване, уважили первій, что люб велебним отцем оны свої ґрунта приговорили и на документ слов своих подавали записи, але жадного задатку и платежи не взяли, несовершенно быти куплю пан ротмистр, люб у оних же тие ж кґрунта зторговал, задатки подавал, але до сего часу совершенно и единому не доплатил до чотирох рок и сия купля от двох причин не принята за досконалую: одно, же уже так поважною особою ясне в Бгу превелебнійшим его млстию гспдном отцем архимандритом печерским зторгованих кнґрунтов не треба было отважати и торговати и платити им, задатков давати; другая, же исторговавши, до сих час и одному члвку сполне змовленних, не отдал грошей поменутий пан ротмистр. Однакож, дабы тая болшей межи обоими //(арк. 356 зв.) сторонами не ширилася распра, особливе ясне велможнійшему млсти пану гетману, даби не заходила в том заводі турбация, таким штилем и правым наказом их млстей велебних отцев на сей час в пленипотентах зостаючих велебного отца Захарию, економа сто-Михайловског(о) киевского и велебног(о) отца Силивестра Пясецкого, законника тоей же святой обители, з паном Феодором Нестеренком, примирили по многих между собою дистракциях совітом нашим их милост велебные отцеве за тое, что и турбовался своими поездками до ясне велможного его млсти пана гетмана килкокротне пан Нестеренко, и что задатки подавал поменутиим мужикам, дали ему при конечной згоді, добровольне, без жадного примусу полтораста золотих грошей з приговором таким правним, же всякому з тих поменутиих пяти члвк повинны уже честные отцеве, як стался в торгу приговор, доплачувати, а тими людьми више менованними стою обителию без жадной уже от пана ротмистра перепони владіти, яко своими заплаченими ґрунтами вічне, и мы присудилисмо и они на тот примир любовне соизволилися.

Щоколевек міет пан ротмистр в слободце своей фортуни, именно двор, где сам живет подле церкви Божественной, брата его двор, подданих, именно: Грицка Онокала, Стефана Хуврича, Петра Отраду, Ивана Падалицю, Алексія Головка, Гришка //(арк. 357) Шипула, Алексія Бурима, Опанаса Старченка, до тих не иміют жадних претекстов их милост велебные отцеве интересовати, под немлстию ясне велможног(о) и под зарукою на его панускую повагу таярей тисячі, варуем и вмісто ассекурації неизменной их млст отцеве михайловские, свои руки подписали и мы, по росказаню ясне велможного их заводу примирителі, для далшого и достовірнійшого утверждения и непремінного тоей згоді события, подписуем свои руки власние. Писанно сие примирение року, мсця и дня виш писанног(о).

Василий Солонина, писар полковий киевский.

Яков Борсук, отаман куріний сотни Козелецкой.

Иеромонах Силвестр Пясецкий, послушник с[вято -] м[ихайловского] з[олотоверхого] к[иевского].

Яко не уміетний писма Феодор Нестерович, ротмистр, крстом святым + руку мою подписую.

Кондрат Чешуйка, войт острицкий.”

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 355 зв. –357. Копія.)

№ 24

1721, жовтня 19 (8). –Київ(?).

“Року 1721 октоврия 8.

Указом рейментарским ясне велможног(о) пана гетмана вручил мні, будучому в Седневі на колиски, велможний его млст пн Яков Лизогуб, бунчучний енералний, многокротные чолобытние //(арк. 357 зв.) от Лопатини, товариша сотні Козелецкой, ясне велможному пну поданние на превелебних отцев обители сто-Михайловской киевской законников в ґрунтах боденковских, и писал через мене лист до велможног(о) его млсти пна польковника киевског(о), абы з польку придал мні товариша польковог(о) для розиску прав и купчих тих ґрунтов, которых

Лопатина допоминається. Прето за присланем от пна польковника товариша польковог(о), жителя гоголювског(о), п.н. Незамайя, розискувалем всі права и купчие, з котрых послалем розиск до его млсти пна польковника, який так ся в собі мієт:

Року 1675 июня 29 продал Кузма Панченко, товариш сотні Острицкой, Ивану Коростешовцу, жителю острицкому млын з грунтом и со всіми приналежитосми, як право опівает, котрий владіл літ двадцят, а Харитон, свояк Кузмин, а тест Лопатинин, як продажі тоей не боронил, так в Коростешовца не впоминалься. Иван Коростешовец продал небощиці Солонинісі за зол. тысячу року 1695, а он, Харитон, и тогда не вспоминалься, и осталися тие грунта по смрти покойной Солонихи п. Пиродзкому, а когда и пн Пиродзкий продал в року 1699 небощиці игуменіі печерской Мазепісі, и тогда жадног(о) отозву не чинил Харитон з близкостю и доводится, же нікогда тими добрами он, Харитон, не владіл, а в року 1703 умираючи, он, Харитон, тест Лоптинин, тие боденские добра здавна куплею через руки //(арк. 358) переведенние, дховницею ему, Тимофію Лопатині, опреділил, а от Кузминой продажі до дховниці Лопатиной счисляется літ 48, в котрих годіх он, Харитон, тих грунтов боденских сам не вживал и отозву жадного з близкостю не чинил, а в духовниці тоей написано глухо так (в млыні черничинном дві части), а подпис рук едног(о) отца Василия, священника сто-Вознесенског(о), а другог(о) небощика Барановског(о), тилко и то власне як една подписувала, котрая и духовницу писала, по которой духовниці неслушне и безправне споряженной, отнюд бы не довелося трудностей наносити не тилко Лопатині, леч хоч бы сам Харитон, тест Лопатинин, жив был, то бы не повинен впоминатися за свое промолчание так давнее и неотозв подлуг артиколов в Статуті Великог(о) князства Литовског(о) в розділе первом, артикуле 91, а болш вышшому разсужденію в. млсти м.м.пна, и добродія, предлагаю, а поневаж превелебные гспдинове чстнии законники сто-Михайловские оправдаючи себе купчими правдивими и невинною турбацию узнаючи собі быти от его Лопатини (на которог(о) декрет суду енерално(о) міют, точачийся в року 1712 о сем заводи еще з законницами мистра Хлоровског(о), яким декретом слушне и обширне споряженным, отсужен он, Лопатина, от тих грунтов, и зарукою обложен на суд войсковый енералний золотих тысяча, як обширній декрет опівает) для наступующих літ, потребовали и просили сего розиску, мною учиненног(о) и отосланног(о) //(арк. 358 зв.) до его млсти пна полковника; списком собі до обытелі, котрым слушног(о) требования не отмовивши, и слово в слово выписавши, дадем с подписом руки моей власной.

Діялося року и мсця вишписанног(о) Феодор Нечай, бурмистр киевский”.
(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 357 – 358 зв. Копія.).

№ 25

1722, серпня 31 (20). – Остер (?).

“Року 1722 мсця августа 20 дня.

Передо мною, Сергием Солониною, сотником острицким, и Гнатом Вербицким, атаманом городовим острицким, ставши персональне честный гспдин отец Григорий Вербицкий, презентовал легованние ему огороди из садками, з пумерших парафийан своїх, жебы по смрти их як надлежит по християнскому обыкновению поминок чинил в молитвах своих.

Первий, Стефан Бойченко, жител Юсковой греблі, про смрти своей леговал околицю, лежачую под слободкою за рікою Острем, поміж Кузми Рідког(о), з другой стороны от дороги лежачой от Юсковой греблі, з третьей стороны от п. Феодора Нестеревича, рохмистра комонноохочого, з четвертой стороны от Самсоновог(о) броду, при людех на тот час будучих: Данилу Бойченку, брату своему родному, Омеляну Вакуленку, Михайлу Ситнику и при многих на тот час будучих.

Вдругое, за небожчика Вакулу Рубленка по смрти его жена его ж, зовемая

Мария, из сестрою его, небожчика, Стехою, з любви //(арк. 359) и волі своей полецили пляц, лежачий на слободі, из садком, за поминание дші его, лежачий поміж одной стороны Гаврила Пелюна, з другой стороны от Михайла Ситника, при людех на тот час будучих: Максиму Вовку, ктитору слободскому, Семену Бородавці, Демяну Отрадї и при многих людех на то час будучих.

Третье, небожчик Иван Пацюченко по смерти своей леговал огородов два на слободі из садками во вичност за поминоков дші своей поміж одной стороны Василя Пинчука, з другой стороны поміж Гришка Гончара, з третьей стороны Грицка Заїки при честному гспдину отцу Афанасию, законнику мнстира переясловског(о) катедралног(о) и при Ивану Слинку и при многих на тот час людех будучих.

На якое легкованние огороди показовал нам честний отец Григорий записки, данние ему от оних парафийн померших, и жоны их перед нами устне сознали, же з своей охоты мужі наши при смерти своей оние огороди вручили отцу Григорию за поминание душ своих.

Мы теж, вишшей помянутая старшина остерская, утверждающая отца Григория вичними часи оними огородами владіти, так теж жоні и потомству его, же ему волно, отцу Григорию, продат, заменят, дароват и як ку найліпшому своему ужитку диспонуват. А міл би хто чинити отцу перепону в тих огородах легованних, таковий запластит вины на его милост пна полковника киевског(о) золот. сто на врьд судовый остерский золот. пятьдесят //(арк. 359 зв.) кромі послідующих шкод и накладов правних, що велелисмо записати и на сем же екстракті утвердилисмо подписом рук и притисненем звиклих печатий наших так судовою, якео и міскою острицкой. Року и дня звиш писанног(о).

Сергий Солонина, сотник острицкий.

Павел Василиевич Боровик, войт остерский з маестратом”.

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 358 зв. –359. Копія. Наприкінці документа намальовано два кола, у котрих написано: “місто печати”.)

№ 26

1730, листопада 21(10). –Остер (?).

“Року тысяча сімсот тридцят(о) мсця ноеврия дня десятого.

Перед нами, Михайлом Солониною, сотником остерским, Иваном Дворецким, атаманом городовим, Федором Коммарецким, войтом, Семеном Бородавкою, бурмистром рочним, Федором Василенком, Михайлом Зоринцем, Стефаном Остапенком, райцями, ставши очевисто Агафия Артемова, Войничова жона, в майстраті остерском, предложила в тот интерес:

Міючи я свой власний двор, никому ни в чом не заведенний, стоячий в слободі близ греблі тоашной, стороны ему граничний лежат з одной от шляху, з другой / (арк. 360) от води Остра зовемого, а третий от водного оболоня низового по дорогу зимную, и будучи денег потребна, за добрую рускую монету вот вичност пустила продажею п. Игнатию Вербицкому руб. за сорок, Киевског(о) полку товаришеві знатному, означенний двор, яким двором ему, пну Вербицкому, так самому, жоні, волно диспонуват его вікуисте, якож дат, дароват, или як хотя на свой пожиток обернут. А міл би хто з близких и далеких моих кривних в тот мною запроданний двор втрчатися власний, взимати с такого вины упросила на пна полковника киевского з старшиною полковою рублей 100, а до обопоной городской остерской старшины руб. 50 без иних ходячих в том ділі интрат. Якову ю річ вислухали в разсмотреніи своем, о слушного того више поміненного двора проданног(о) слова документалног(о) с книг міских остерских потребующей стороні при обиклих печатех с подписом рук своїх екстракт веліли видати. Року и дня вишписанного діялося.

Михайло Солонина, сотник остерский.

Иван Дворецкий, атаман городовий.

Феодор Коммарецкий, войт.

Семен Бородавка, бурмистр рочний, з маестратом.

А вмісто их писар майстратовий Павел Записоцкий подписал. //(арк. 360 зв.)”
**(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 359 зв. – 360. Копія. Наприкінці документа
намальовано три кола, у котрих написано: “місто печати”.)**

№ 27

1731, березня 15 (4). –Остер.

“Року тысяча сімсот тридцят первого мсця марта четвертого дня.

Перед нами, ниже подписанными старшинами, в дому ратуша остерского ставши очевисто пн Игнатий Вербицкий, Киевского полку знатний товариш, жител остерский, презентовал річ такову:

Миючи двор свой, прошлого 1730 году в мсці ноевр. 10-м дні, за сумму рускую добрую рублей сорок куплений от Агафії Артемовой, жени бывшой Войнички, а теперешной Красноперского, писаровой, жительки остерской, на слободі в Подолі стоячий близ греблі тамошной, стороны ему от одного шляху, з другой от води Остра зовемого, з третьей от волного оболоня низового по дороге зимъную, а сего вишше изображенного року, мсця и дня, единоутробному брату старшему своему, честному отцу Григорию Вербицкому, презвитерові слободскому сто-Троецкому пн Игнат Вербицкий во вікуистое владіние по благости своей даровал с таким словом, иж я отцу Григорию тим двором тепер и впред, так самому, гспжі и наслідником их волно як хотя владіт, дат, дароват, замянят, //(арк. 361) продат и ку найбільшому своем пожитку обернут, а он, пн Игнат, себе от того двора зрікае и чужда творит, и ниhto з дхугих его, пна Игнатия Вербицкого, кром отца Григория, гспжи и наслідников их, з близких и далеких кривних втручатися, также и зо всякого чина людей и жадних трудностей чинити не важился под зарукою на властей пна полковника нашег(о) киевского з старшиною его полковою рублев ста, а до зобополной городской остерской старшины рублев пятьдесят без иних ходячих з турбатора интрат.

Потребуючой же стороні с подписом его пна Игната Вербицког(о) и наших старшинских рук при обиклих печатех екстракт з книг ратушних остерских видати веліли року и дня вишшше писанного.

Игнат Вербицкий, товариш полку Киевского.

Михайло Солонина, сотник остерский.

Иван Дворецкий, атаман городской.

Феодор Комарницкий, войт.

Семен Бородавка, бурмистр, з маестратом.

Павел Записоцкий, писар майстратовий остерский. //(арк. 361 зв.)”

**(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. – Арк. 60 зв. – 361. Копія. Наприкінці документа,
після слів “полку Киевского” намальовано три кола, у котрих написано: “місто
печати”.)**

№ 28

1731, травня 14(3). –Остер (?).

“Року 1731 мая третого дня.

Я, иерей Вербицкий, презвитер церкви архангела Михаїла слободской остерской, даю сию мою карту доброволно во всякие суда и права в том, что будучи я должен в мнстр Михайловский Златоверхий киевский, суму знатную денег сто рублей копейками, которые визичилем себi на посвящение иерейства и на строение нового дому и двора еще в прошедшем 718 году мсця июня 30 у превелебнійшого отца игумена на тот час будучаго Варлаама Леніцкого монастырских денег и оние одолжался в том же году с подякованіям отдат, як кріпос тая саморучная явствует, а понеже не отдал и нні, не иміючи чим отдат таковых денег, того ради за всякую суму уступую двор свой власний, куплений братом моим, паном Игнатом Вербицким, у Агафії Артемовой Вуйнички, рублей за сорок, а мні легований во вічност, жені и дітем моим, Игнатием Вербицким, товаришем полку Киевского, жителем остерским, на которий и кріпости отдаю в тот //(арк. 362)

мнастир свободно, доброволне и оним двором отцеве михайловские законники силни и волни ннішние и по них будучи владіти вікуїсте безпрепятственно, как хотя диспонуват к лугшему своему пожитку монастирскому, а я не тилко от двора сего самого себе отрікаю, но жену и дітей, близких и далеких, и не повинен ни я сам, жена моя, ані теж діти мої и ниhto з крєвних, близких и далеких, их честности отцев михайловских нимало за тот двор турбовати и втручатися под зарукою двісті рублев на пана полковника киевского и до скарбу майстрату остерского пятьдесят рублев, кромі других интрат и уронов за ослушност доброволной моей уступной карти, которая міет бити силна и важна во всякого суда и права, понеже доброволная и непримушена як рука моя собственная показывает и сию мою доброволную цессию куда пожелають отцеве законники михайловские гді в книги записат во вящшее укріпление, теи иміють слушний и свободний приступ по сей моей уступной карті, якая от мене дадеся року и дня вишше писанного.

иерей Григорий Вербицкий, презвитер стаго архангела Михаїла старогородьцкий остерский, своеручно подьписуюся”.

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. – Арк. 361 зв. –362. Копія)

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ БАТУРИНА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Річки Сейм і Десна протікають паралельно південному кордону Чернігівщини, пересікаючи всі шляхи краю, що йдуть з півдня на північ. Між 55° і 50° північної широти й 50° і 55° південної довготи вони перетинають головний шлях з Києва до Москви. Саме в цьому місці на горі, розташованій на лівому березі р. Сейм, у 1576 р. було збудовано фортецю. Вона стала одним з ключових пунктів оборонної лінії проти армій, які могли рухатися з півдня в центральні райони Росії. Невдовзі біля фортеці виросло містечко Батурина. Із набуттям у 1669 р. статусу гетьманської столиці воно отримало значні привілеї у розвитку промисловості та торгівлі.

На початку ХІХ ст. містечко було частиною Конотопського повіту Чернігівської губернії і розташовувалось за сім верст від Батуринського Крупицького монастиря, за 25 верст від Конотопа і за 120 від Чернігова. Річка Сейм протікала в східній частині Батурина між двома його передмістями Городищенським і Матіївкою, які з навколишніми хуторами входили до окремого приходу. Розкинувшись на три версти в довжину, містечко на початку ХІХ ст. мало досить привабливий вигляд: зліва в оточенні великого парку, закладеного за проектом архітектора А. Ринальді, потопав палац Розумовського, зведений у стилі класицизму, згідно з проектом архітектора Ч. Камерона в 1799-1803 рр., справа виднілися будинки міщан, селян і козаків, оточені садами, за якими стояли дві кам'яні церкви з дзвіницями. Містечко мало три церкви: дві кам'яні й одну дерев'яну. Батурина складалася з десяти частин: Побожівки, Горбанівки, Мохновки, Гончарівки, Трощину, Охматівки, Могилок, Машин, Теплівки, Кочубейщини [1].

У 1803 р. на кошти Розумовських у стилі класицизму збудували Воскресенську церкву, дзвіницю якої звели в 1828-1830 рр. (до цього часу дзвони висіли на стовпах). У 1853 р. завдяки клопотанню священника Беглевського дах церкви було покрито залізом. На території Воскресенської церкви розміщалися богадільня (шпиталь), у якій постійно перебувало від п'яти до шести чоловік. Визначними пам'ятками Іоанно-Богословської церкви були срібна чаша і старовинне постове Євангеліє, привезене в середині ХVІІ ст. з Миргорода. Над входом у церкву до 1856 р. висів портрет Федора Кочубея. У Батурині діяли три цвинтарі: один на території с. Матіївки і два – безпосередньо в містечку.

На кошти К.Г. Розумовського наприкінці ХVІІІ ст. тут відкрили лікарню на 15 ліжок. Протягом тривалого часу це була єдина сільська лікарняна установа в Україні. При ній постійно мешкав повітовий лікар, працювала аптека. Після переходу маєтку князя Розумовського до казенного відомства лікарню передали у відання Приказу громадського піклування. Відомим було містечко і завдяки

своїм лазням: окремим для християн і для євреїв. У Батурині працювали дві поштові установи: поштова контора і станція (їх віддавали під опіку приватним особам). Прокладений заштатний шлях з'єднував містечко з Катюшею, Коропом, Оболоньєм, Орлівкою і Семенівкою [2]. У Чернігівській губернії в першій половині XIX ст. працювали п'ять постійних поромних переправ через р. Сейм, одна з яких була в м. Батурині. Через останню пролягав великий поштовий шлях із Києва до Москви. У 1837 р. на р. Сейм звели 15 шлюзів із обхідними каналами. Три шлюзи були на Чернігівщині (в Камінці, м. Батурині й Нових Млинах), 12 – у Курській губернії. Всі вони були однокамерні. Довжина їх становила 16 сажнів, а ширина – 10 аршин [3]. У 1848 р. згідно з наказом міністра державних маєтностей у містечку при сільській розправі відкрили нижче сільське козацьке училище. У ньому навчалось 45 учнів, у тому числі вісім дівчат. Після постанови Міністерства державних маєтностей про запровадження при училищах посад наставниць козаки з більшим бажанням почали віддавати своїх дочок на навчання. Кількість учениць виросла до п'ятнадцяти [4].

На рубежі XVIII-XIX ст. переважна частина мешканців Батурина, як і раніше, складалася з козаків. У 1781 р. тут нараховувалося 228 козацьких дворів (269 хат) і 89 дворів підсусідків (128 хат). Крім того, у містечку було 210 дворів (257 хат) кріпаків графа Розумовського і сім дворів монастирських селян (9 хат) [5]. Згідно з даними конотопської управи, у 1801 р. у Батурині загалом проживав 1831 чоловік. Однак при підрахунку, напевно, було допущено помилку, адже рахували тільки кріпаків, бо, за переписом 1808 р., у містечку вже мешкали 1 531 козак і 1 944 кріпаки [6]. У 1846 р. налічувалось 3 000 чоловік, які жили в 475 будинках. На початку 1860 р. у Батурині було 559 дворів, які населяли 2 580 чоловік [7]. Основними причинами зменшення чисельності жителів містечка стали занепад економії Розумовських та міграція населення до інших регіонів країни. 30 вересня 1832 р. імператор затвердив положення, яке дозволяло переселення на Кавказ та вступ до лінійних козацьких військ і полків державним селянам та козакам Чернігівської губернії. У Батурині цим правом першими скористалися три козацькі родини (11 чоловіків і три жінки). Протягом першої половини XIX ст. чимало батуринських козаків переселилися до Таврійської губернії [8].

Батуринці займалися головним чином землеробством. На захід від містечка простяглися орні землі, на схід – хвойні ліси, сіножаті, болотяні місця. Ґрунти навколо населеного пункту були глиноземні, лише біля Матіївки із значною домішкою піску. Відповідно до даних палати державних маєтностей, на одного козака припадало по дві десятини орної землі, непридатної для землеробства – 1/10 і лісу 8/10 десятини; загалом одна особа володіла в середньому 2 9/10 десятинами землі. Батуринські поміщики були власниками значно більших земельних ділянок: на ревізьку душу в середньому припадало від шести до восьми десятин орної землі, половина якої відходила під поля економії, частина належала селянам; точного підрахунку зробити неможливо у зв'язку з відсутністю розмежування земель [9]. У Батурині використовували різні види найму робочої сили: найняття робітника на рік із платою вісім карбованців сріблом і забезпеченням продовольством під час виконання робіт; поденне наймання з оплатою харчами на суму від 15 до 20 коп. сріблом. Заможні козаки й поміщики, які володіли невеликими маєтками, використовували «становку» – наймання робітників, при якому бідні селяни та козаки від Пасхи до закінчення польових робіт працювали за продовольство, а в жовтні отримували право на третину зібраного ними ж самими хліба. У 1846 р. ціни на продовольство в Батурині були такими: за чверть житнього борошна – 2 крб. 60 коп. сріблом, круп – 3 крб. 45 коп., вівса – 1 крб. 45 коп., за пуд сіна – 11 коп. сріблом, соломи – 3 коп., яловичини – 1 крб. 15 коп. [10], за пуд шерсті – 4–5 крб. сріблом [11]. У випадку неврожаю мешканці забезпечувались хлібом, що зберігався в запасних магазинах, при розкладці по одній чверті озимого і півчверті ярового на ревізьку душу. Крім хліба, в цих магазинах був запас продовольства для козаків. Для видачі позик

нужденним козакам за наказом палати державних маєтностей при волосному управлінні й сільській спілці були створені допоміжні каси. Позики надавалися тільки власникам будинків під 6% річних лише один раз на суму, що не перевищувала 40 крб. Козак, який просив позику, повинен був мати поручителів. Міщани позбавлялися права користування капіталом магазинів. Вони перебували під піклуванням комітету народного продовольства, сплачуючи щорічно в його касу по 45 крб. 3/4 коп. сріблом з душі [12].

Між Батурином і Городищенським передмістям розташовувались пасовище і значна кількість невеликих озер, найбільше з яких називалась Помийниця (початок р. Київка), бо вода в ньому була завжди зеленого кольору і мала поганий запах. Батурину належало село Шовковиця, що розкинулося південно-західніше від містечка. У 1772 р. там було закладено шовковичний сад, що започаткувало розведення тутових шовкопрядів на Чернігівщині. У Батурині з 1846 р. ініціатором розвитку шовківництва став козак Семен Белоусов, який використовував для вигодовування тутових шовкопрядів листя дерев шовковиці зі свого та сусідських садів. Інколи в зв'язку із недостатністю корму через надмірно вологе літо він здійснював закупівлю листя в с. Шовковиця. До 7 грудня 1847 р. Белоусову вдалося вигодувати 25 тисяч тутових шовкопрядів і отримати п'ять фунтів шовку. Він прагнув до широкого впровадження шовківництва в господарствах козаків, більшість із яких через недостатню кількість землі перебувала в скрутному матеріальному становищі. У донесенні цивільному губернатору С. Белоусов писав: «Целью занятия моего утверждение пользы от шелководства, распространить эту отрасль между моими собратьями-казаками. Дело это весьма просто и не требует капитала, нужен лишь труд. Я развожу тутовые деревья от семян полученных от императорского общества сельского хозяйства Южной России и поныне имею однолетних и двухлетних сеянцев до 1 000. Это заведение мое удостоилось покровительства Императорского Санкт-Петербургского Вольного Экономического общества и я награжден двумя серебряными медалями, грамотою и Патентным свидетельством» [13]. Своїми досягненнями С. Белоусов завдячував Кирилу Кузьмичу Попенченку - членові Вільної економічної спілки в Санкт-Петербурзі та Імператорської сільськогосподарської спілки у Москві. Саме завдяки йому ім'я батуринського козака стало відомим по всій Росії. До нього почали присилати учнів. Так, наприклад, за наказом управляючого Полтавською палатою державного майна Арандаренна державний селянин Кисломед із Костянтиноградського шовкового підприємства опановував у Белоусова технологію перемотки коконів. Навесні 1848 р. на прохання полтавського управління до Костянтинограда вирушив син Семена Белоусова, щоб на місці навчити селян піклуватися про тутових шовкопрядів і розмотувати шовкові кокони. Досягнувши певного успіху, козак виявив бажання поділитися своїм досвідом із якомога більшою кількістю людей. Він писав: «Я употребляю все способы, все средства свои к увеличению заведения моего и буду доводить до сведения публики результаты моих опытов и наблюдений по шелководству, публиковать как в нынешнем году октябре в газете Посредник статьи под заглавием шелководство. В нынешнем году я раздал семян червей и тутовых деревьев первых до 5-ти тысяч» [14]. Для вивчення передового досвіду до Белоусова приїздили дворяни. Мокрський після успішного навчання отримав у подарунок 200 тутових шовкопрядів, а колезький реєстратор Андрій Дубовський налагодив з Белоусовим постійні ділові контакти, часто отримував від нього необхідну допомогу.

У Батурині набули розповсюдження такі промисли, як млинарство, чумацтво, винокуріння, медоваріння, пивоваріння. На батуринських водяних млинах нараховувалося 18 борошняних поставів, п'ять валюшних. У містечку було два вітряні млини. Тут постійно працювали вісім заводів: три з виробництва цегли, два з виробництва воскових свічок, дві салотопні, миловарня. Функціонувало п'ять кузень. До кінця першої чверті XIX ст. у містечку працював завод по виготовленню хахлів. Своє існування він припинив у зв'язку із високою вартістю

продукції і малою купівельною спроможністю мешканців навколишніх населених пунктів. Перший батуринський цегельний завод було збудовано в 1752 р. як мануфактурне підприємство. Його приміщення сягали 100 сажнів у довжину, він мав п'ять печей, кожна з яких обпаловала по 80 тис. штук цегли. На початку XIX ст. завод виготовляв 3 297 715 цеглин щорічно. Це було одне із перших підприємств Чернігівщини, де застосовувалась вільнонаймана праця. Тут постійно працювали 450 робітників [15].

Більшість підприємств містечка належала великій поміщицькій економії Розумовських, які, згідно з переписом 1836 р., лише в Батурині володіли 999 десятинами земельних угідь (188 десятин орної землі, 222 десятин сінокосів та 519 десятин лісу), крім того, вони були власниками 1 270 десятин селянської землі (751 десятина орної землі і 519 десятин сінокосів). Розумовським належали кінний та овечий заводи, в яких нараховувалось відповідно 94 і 5 507 голів худоби. 582 вулики поміщицької пасіки давали щорічно 85 пудів меду. Найбільшими підприємствами були суконна і свічна мануфактури. В економії працювали дві винокурні, олійня, водяний млин на р. Сейм (з 13 борошномельними каменями) тощо. Використовувалась праця 1 352 кріпаків [16].

За переписом 1846 р., бджільницький завод Розумовських у Батурині мав 179 роїв, які виставляли щовесни в садах у вуликах. За рік з'являлося 27 нових роїв. Для підвищення продуктивності пасіки 16 роїв вбивали, 53 відмірали природним шляхом. Створювалась можливість отримати 20 пудів 30 фунтів меду і 2 пуди 20 фунтів воску за рік [17]. Овечий завод у Батурині в цей час нараховував: маток – 2426, ягнят дворічних – 771, трирічних – 873, старих баранів – 150, баранів одноліток – 99, ягнят в яслах – 950, баранців – 136, баранів скопців – 792. Усього – 6 197 голів [18]. Наявність поголів'я кінного заводу виглядала так: племінних – три, жеребців одноліток – 25, меринів – три, кобил маток – 23, кобил одноліток – 28. Усього на кінному заводі маєтку тримали 82 коней [19].

Мануфактура з виробництва білих свічок Розумовського була єдиним у своєму роді підприємством на Чернігівщині. У 1845 р. вона мала 14 столів для розливу воску на полотні, 10 котлів для його розігріву, чотири печі. На мануфактурі працював пристрій для перегону вина на спирт. Для біління воску використовували: ванну із залізними обручами, валик із залізним веретеном, три паски із дроту для очищення воску від піни, два колеса для виливання свічок, два катальні столи. Білінням воску займався один майстер, чотири учні й вісім чорноробів. Усі вони були кріпаками Розумовського. Заробітну плату отримували провізією. Для виробництва свічок використовували віск із бджільницького заводу економії або ж купували його в м. Ромни. Завод переробляв щорічно 400 пудів воску. За 72 пуди 34 фунти білих свічок отримували 1 406 крб. 17 1/4 коп. сріблом. Продавали їх у Києві, Ромнах, у містах Чернігівської та Полтавської губерній [20]. Жовтий віск йшов на відбілювання паперу.

У Батурині працював паровий винокурний завод Розумовських (Шовковичний), на якому за п'ять місяців 1823 р. виготовили 3 360 відер вина [21]. Продукцію продавали в шинках економії, які функціонували в м. Батурині, у селах Великому Самборі, Малому Самборі, Корибутівці, Осмачеві, Городищах. Ще один винокурний завод Розумовські мали в с. Великий Самбор. Винокуріння тут було віддане на відкуп конотопському купцеві Венгеру. Готову продукцію поставляли на продаж до м. Конотопа [22].

Найбільший прибуток економії Розумовських приносила суконна мануфактура (заснована в 1756 р. К. Розумовським) [23]. На ній виробляли сукно, яке продавали за ціною від одного до трьох карбованців за аршин. У 1797 р. на підприємстві працювало 180 селян економії, у тому числі 60 жінок [24]. У 1803 р. воно перейшло у власність до А.К. Розумовського, який став ініціатором розширення та удосконалення виробничого процесу. Мануфактура мала 76 великих і два малих верстати, що були встановлені в чотирьох мурованих і дерев'яних будинках. Для постачання підприємства прядивом у с. Великому

Самборі звели два дерев'яні флігелі, де працювало понад сто прядильниць. Головна сукновальня розташовувалась на річці у вигляді машинного водяного млина на три колеса. Робота велася влітку та восени. В інші пори року працювали тільки три невеликі сукновальні на ставках. Було налагоджено виробництво килимів. Для керівництва виготовленням продукції запросили двох іноземних майстрів – спеціалістів по сукну і розфарбовуванню. Одна з умов прийняття іноземців на підприємство зводилась до того, що вони мали віддавати свої паспорти до головного батуринського правління і без згоди власника маєтку не могли залишити місце служби. Поміщики, спекулюючи цим, тривалий час не давали спеціалістам можливості залишити роботу [25].

30 липня 1804 р. за наказом російського імператора на обмундирування особового складу балтійського та чорноморського флотів частина суконних фабрик була зобов'язана поставляти сукно. У Чернігівській губернії здійснювати поставки флотам мала суконна мануфактура Розумовського в м. Батурині, інші мануфактури могли робити це за власним бажанням. Потреби флотів постійно зростали. 1805 р. на забезпечення моряків Балтійського флоту виробили: 55 770 аршин 3 вершки темно-зеленого, 17 337 3/4 аршина білого і 189 3/4 аршина сірого сукна; для потреб Чорноморського флоту виготовили: 1 372 1/2 аршина темно-зеленого, 2 558 аршин 11 вершків білого, 63 1/4 сірого і 453 аршини темно-зеленого сукна. Контроль за тим, аби вся продукція Батуринської суконної мануфактури надходила на місце призначення, здійснювали чиновники Конотопського земського суду [26]. Державне замовлення дало поштовх для розвитку і розширення виробництва. У 1809 р. підприємство виробило 27 тис. аршин сукна [27].

10 січня 1809 р. між економією Розумовського та іноземцем А. Давидовим було підписано контракт, за яким останній ставав її управляючим. Зробили три копії документа: одна з них зберігалась у маєтку Розумовських, друга – у А. Давидова і третя – в канцелярії чернігівського цивільного губернатора. Зміст контракту був стандартний для кандидата на посаду управляючого, змінювались у ньому лише імена прикажчиків: «Я насем подписавшийся иностранец Ангальский дворянин Андрей Давидов сын вагнер, дал сей контракт его сиятельства высокопревосходительнаго господина, действительнаго, тайнаго советника, сенатора и разных орденов кавалера графа Андрея Кирилловича Разумовскаго в главное экономическое батуринское правление, в том, что по собственному моему желанію и по прозьбе моей принят я в службу экономическую, в часть ропской волости в ведомство карповское прикащиком! А посему вступая в сію должность имею принять всю экономическую наличность как то: деньги, хлеб, скот, разные припасы, весовые и щетные звания налицо состояція января к первому числу по месячным ведомостям, а строенія экономическія, земли леса, винокуренных заводы и фабрики котельную и стекляную; и всякія угодія по описям; и оные описи и приємныя ведомости за подписом предместника моего в отчете, а много в приєм представить в главное экономическое батуринское правление. – Крестьян принять по ревизіи 795. Года и после оной по добавочным сказкам причисленных въ местечке Новый ропск, в селах: Старом ропске, Карповичах, Хотеевки, Тимоновичах, Бравничах, Блешне, Орлиновке, Барановке и Хандобовки, и затем служение мое продолжать по нижеписаному. – 1-е. Как хлебопашество есть самонужнейшая вещь в свете для пропитания роду человеческого то запервое правило поставляю производить и о приумноженіи оногo прилагать рачительное хозяйское старание, следуя заведенному порядку, и каков по предписаниям главноуправляющаго учреждаем быть может, и мой долг по личному обозренію хозяйства открывать к тому способы и докладывать главноуправляющему на Апробацію для произведенія в действо, в пользу економіи и к приращенію доходов его сиятельства. – 2-е. Хлеб и сено и всякія запасы от порчи и гнилости избегать и сохранять, а в противном случае всякую порчъ и утрату, должен я пополнить натурою или собственными деньгами заплатить, не представляя никаких извиненій.

– И как воля главноуправляющего во всякое время прислать нарочного для освидетельствования наличностей экономических, с коих естими чего по ведомству моему не явиться; то так же обязываюсь тот час по полнить натурою или заплатить деньгами, без всякого отрицания и отговорки не представляя ни какого оправдания. 3-е. Строения экономического не запуская в обветшалость поддерживать починкою, а естли потребно будет новое устроить, о том докладывать заблаговременно, а без воли главноуправляющего новых коштовных строений не начинать.

От огня наблюдать всемерную предосторожность, о чем строго подтверждать войтам и крестьянам под опасением за неосторожность взыскания штрафа. 4-е. По снятии с поля хлеба посеянного, сколько с копы можно получить зерна, для учинения всякому хлебу пробы верной, за высить от воли главноуправляющего кому заблагодарасудить препоручить такую доверенность; а я по должности моей при перемолоте всего онаго хлеба, как честной и усердной по печитель и интересам его сиятельства должен и тот хлеб которой сверх пробы явится за вымолотом записывать в приход особою статьею. Мелу употреблять экономическую одинакую каковая и по другим частям экономии его сиятельства употребляется; и хлеб мерять не в верх но под гребло, других не позволительных мер не держать, а иметь казенную меру как четверичковую так и ведерную. 5-е. Скотоводство рогатого скота, овец, свиней и птиц умножать смотря по избыткам на содержание всего того по требным без излишества. 6-е. Касательно пчельных заводов как оные по здешним летным пушам ведутся более в бортях то для размножения сей животной полезности, долженствую в пушках его сиятельства, таковые борти умножать, и сверх того заводит в приличных местах особые пасеки которые состояются из подвижных колод называемых ульев. 7-е. Крестьян в повинность господскую долженскую наряжать по очередно без отягощения одного перед другим и иметь за ними наблюдение чтобы посторонних людей бродяг и беглых не принимали и не передерживали под опасением строгаго по законам взыскания; и самых крестьян к переходу с места на место и паче к побегам не допускать и земель экономических и крестьянских в постороннее завладение не попускать, естли же сіе моглобы воспоследовать о том должен я в тоже самое время давать знать окредитованному от главноуправляющего поверенному дабы не упустить судебного порядка и сроков процессных для произведения в действо; а при том доносить главноуправляющему в точных обстоятельствах случившегося происшествия. Крестьян от обид чьих либо защищать, и в таковых случаях о последствиях причины репортовать Главному Правлению. – 8-е. Подати Государственные, и всякие казенные сборы и выстатчения, крестьяне должны располагать сами между собой; а мне наблюдать чтобы бедные пред богатыми не были излишне обложены; и подушные сборы яко на моем попечении, долженствую через определенных сборщиков со крестьян взыскивать в надлежащее время и в казначейство уплачивать без задержки. А могущие быть от таковых сборов остатки, кои потребны на не предвидимые выстатчения хранить, и в надобности у потребляя в расход, записывать в данную сборщикам тетрадь. – Хлеб указанный четверичновый содержащийся в мирских магазинах, поелику как же на моем попечении долженствую сохранять, и не запуская из году в год нималейшей недоимки, взыскивать со крестьян полностью и репортовать Главному правлению с доставлением об оном по форме ведомости. 9-е. О приходе и расходе денег, хлеба, весовых запасов и щетных званий ведомости ежемесячно иметь сочинять из дневальных записок и в надлежащее время представлять в Главное правление, взнося притом и поступившие в доход экономической деньги и отдавать за расписками которые в окончании года с прочими документами представлять в Главное правление для годового отчета в писанного в зашнурные книги за подписом главноуправляющего данные мне из Главного правления. 10-е. За такую мою службу получать мне денежного жалования в год 300 рублей, да провизии именно: ржи двадцать, пшеницы шесть, гречи десять, пшена четыре, круп гречных четыре, солоду ичного десять, овса пять десять

четвертей, вина пеннаго тридцать, олеи шесть ведер, масла коровьего шесть пудов, кабанов кормленных шесть, да быка кормленного одного, начиная с первого числа сего января месяца провизию в период, а деньги в окончании каждой трети с записом в расход; сверх того для молока и масла содержать собственных моих коров три, а для развезду по економии лошадей так же собственных шесть на экономическом сенном корме, иметь мне одного конюха и для услуг сторожа и тыжневку, и будучи сем положением дополнен не должен более уже ничего из экономических запасов и скота брать; равным образом и крестьян на собственные мои надобности и прихоти не употреблять, взятков с них не брать; и мне от места служения моего, куда либо в отдаленную поездку без позволения главноуправляющего не отлучаться. 11-е. Буду же я в сей должности служения моего продолжать по чему либо не пожелаю, то об увольнении за месяц в период должен подать в Главное правление прошение и ожидать приемщика для принятия с рук моих всех наличностей и всего ведомства. А посему и не должен я от места служения моего никуда отлучаться; и с пожитков моих собственных как то: сундуков и рухомостей не куда не вывозить, коров и лошадей моих собственных никуда не перегонять, докдеже издам из рук моих всю наличность полностью и все ведомства карповское, и за всю бытность мою прикащиком отчет по день увольнения моего по книгам и месячным ведомостям при том: естли чего из наличностей неаявиться и что сверх того и поначету окажется по взысканию с меня обязываюсь пополнить, натурою или деньгами как и повторому пункту я уже обязался без всякого суда и оспарывания. – На конец естли и економия его сиятельства не пожелает меня иметь, то во всякое время от должности моей отказать имеет волю дав мне знать в период один месяц и затем я должен отдать отчет как и выше сего обаязался; в чем при упрощенных лично мною свидетелях и сей мой контракт утверждаю моим подписом, с коего получить мне копию за подписом главноуправляющего, а сей иметь храниться в главном экономическом батуринском правлении. – На подлинном подпись

Къ Сему контракту Ангалтский Дворянин Андрей давидов Сын вагнеръ подписался при печати (место печати)

во свидетельство Сего контракта в Економии Его Сиятельства Графа Андрея Кирилловича разумовскаго батуринскому данного, по личному прошению дателя онаго Ангалтскаго дворянина андрея давидова сына вагнера, подпись при печатях.

Помещик коллежский асессор Максим Мокрскій (место печати).

Полковий хорунжий Юрий Дубовскій (место печати)» [28].

5 липня 1812 р. головнокомандуючий російською армією видав наказ, який зобов'язував усіх неблагонадійних іноземців, які мешкали на Чернігівщині, переселити до Харкова. Рішенням чернігівського цивільного губернатора до цієї категорії потрапили 35 чоловік, у тому числі А. Давидов і Х. Бертольд, які працювали в Батуринській економії. Лише 25 вересня 1814 р. завдяки клопотанню управителя маєтку Розумовських губернського секретаря Михайла Чернишева головнокомандувач видав наказ, за яким спеціалістам було дозволено повернутися до Батурина [29].

У 1819 р. на суконній мануфактурі було встановлено придбану за кордоном ворсостригальну машину, а в наступному році – кілька прядильних, ворсувальних, ватних та інших машин, які приводилися в рух кінями. Через кілька років тут встановили 75 таких машин. Застосування літаючих човників забезпечило підвищення продуктивності праці удвічі. З 1820 р. тут почали виготовляти сукно для потреб сухопутної армії [30].

Ситуація різко змінилася на початку 1830-х рр.: марнотратство А.К. Розумовського, малопродуктивна праця кріпаків, конкуренція з боку інших виробників призвели до великих боргів і занепаду промислового виробництва у Батурині. У 1836 р. чернігівський цивільний губернатор видав наказ про переведення економії Розумовських у відання опікунського управління. 13 грудня 1837 р. Батуринську суконну мануфактуру було передано в Борзенську дворянську опіку для сплати за позику в розмірі 35 207 крб. 52 1/2 коп. асигнаціями, отриману

Розумовським у Санкт-Петербурзькій казенній палаті. Згодом борг через шестивідсоткову кредитну ставку зріс до 120 000 крб. сріблом. З 4 жовтня 1837 р. до 1839 р. до Казначейства було вислано 5 400 крб. асигнаціями і 28 052 крб. 50 коп. сріблом, що загалом становило 29 525 крб. 35 5/7 коп., у 1840 р. – 23 166 крб. 61 3/7 коп., у 1841 р. – 14 236 крб. 78 1/4 коп., у 1842 р. – 12 571 крб. 88 коп., у 1843 р. – 7 695 крб. 85 коп., у 1844 р. – 9 573 крб. 58 6/7 коп., у 1845 р. – 8 770 крб. 65 коп., у 1846 р. – 1750 крб. сріблом.

Суконна мануфактура Розумовського використовувала для виготовлення сукна «черкаську шерсть», яку купували в поміщиків Полтавської губернії, на ярмарках у Ромнах, Кролевці, Ніжині, Москві. У 1845 р. з придбаної вовни було випущено: сукна покращеного темно-зеленого кольору – 9 090 аршин, за кожен аршин якого отримали 90 коп., загалом сукна цього виду продали на суму 8 181 крб.; чорного покращеного сукна – 420 аршин, яке продали по 85 коп. за аршин і отримали 357 крб.; звичайного темно-зеленого сукна – 810 аршин і, продавши його по 77 коп. за аршин, виручили 623 крб. 70 коп.; сірого сукна – 12 332 аршини, продали по 68 коп. за аршин і отримали 8 382 крб. 40 коп. Для виготовлення продукції на підприємстві в 1845 р. застосовували: 14 машин для тріпання, 38 прядильних машин, одну машину для «маслення» шерсті, дві «верстальні» і дві мотальні машини. Головного майстра суконної справи не було, а 400 майстрових і 200 чорноробів працювали під наглядом доглядача. Армію робітників складала кріпаки князя Розумовського. За готову продукцію працівники отримували заробітну плату грошима [31]. Виготовлене на фабриці просте сукно у 1846 р. за підрядами, поставляли в комісаріатську комісію, що містилася у Києві. Цього року продали солдатського сукна на суму 25 000 крб. сріблом [32].

Загалом з 7 вересня 1837 р. по 1 вересня 1843 р. із прибутків маєтку Розумовського до Державного казначейства для погашення боргу мало надійти 115 653 крб. 94 4/7 коп. сріблом, але цю суму не отримали за призначенням. Опікуни Соколовський і Демчинський використали її для потреб економії: за щорічне право винокуріння й вільний продаж вина по 10 крб., згідно з кількістю кріпаків, на заробітну плату сиротам, які працювали на суконній мануфактурі (631 крб. 37 коп.), за утримання млина на р. Сейм (142 крб. 85 3/7 коп.), крім того, на оплату праці майстрам у 1844 р. було витрачено 290 крб. 96 2/7 коп. [33]. Прибутки економії пішли на сплату за використане в процесі виробництва вугілля – 105 рб. 27 2/7 коп., московському купцю Петру Сушкову за вислані для суконної мануфактури матеріали за ціною 415 крб. 91 2/7 коп. Не вистачило коштів для сплати позики й тому, що частина з них пішла на придбання вовни й фарбувальних матеріалів для виготовлення сукна протягом року [34]; 450 крб. було відправлено до конотопської дворянської опіки. Безпосередньо на рахунок Головного казначейства у Санкт-Петербурзі надійшло лише 106 062 крб. 83 1/4 коп. [35].

У зв'язку з тим, що Соколовський і Демчинський, опікуючись маєтком, не змогли погасити борг, їх змінили Скоропадський і Довгий. Вони прийняли в управління продуктів і різних товарів на суму 112 656 крб. 89 3/4 коп., грошей готівкою – 4 808 крб. 26 коп. Загалом маєток було оцінено в 117 465 крб. 15 3/4 коп. сріблом. Однак нові опікуни зарекомендували себе не краще своїх попередників, і маєток передали в опіку Олексію Чесноку та Федору Янову. Вартість продуктів і різних товарів уже становила 24 933 крб. 58 1/4 коп. Готівки у маєтку зберігалося на суму 3 775 крб. 3 1/4 коп. Борг економії зріс на 5 832 крб. 5 2/7 коп. сріблом [36]. Як бачимо, кожне нове опікунство призводило тільки до погіршення фінансового становища маєтку. Опікуни, користуючись безконтрольністю, займалися власним збагаченням, а не поліпшенням стану маєтку Розумовського.

Ситуацію взяв під свій контроль чернігівський цивільний губернатор Павло Іванович Гессен. За його наказом 8 серпня 1847 р. до Батурина прибув чиновник з особливих доручень Васильєв, який розпочав слідство про зловживання в батуринському маєтку Розумовських. Свідками виступали селяни, які працювали в економії. Уповноваженим від кріпаків князя Розумовського виступав Омелян

Радохлеб-Козловський. Затримка слідства спонукала його звернутися з листом до губернатора: «Черниговському гражданскому губернатору Павлу Ивановичу Гессе. Отыскивающего свободы и уполномоченного от крестьян Батуринской умершего князя Разумовского волости Емельяна Григорьева сына Радохлеб-Козловского. С 8 августа 1847 года чиновник особых поручений Г. Васильев начал производство следствия о злоупотреблениях по Батуринской умершего князя Разумовского волости обеспечивающей Государственному Казначейству долг. По прошению моему ваше превосходительство изволили утвердить распоряжение Губернского Правления о назначении депутата со стороны казны для присутствия и вспомошествования при произведении следствия и хотя назначен для этой цели губернский казенных дел стряпчий, но до сего числа в Батурин не прибыл. По этому чиновник особых поручений томясь расследованием злоупотреблений и рассмотрением многочисленных отчетов и дел по экономии, служащих открытию истины злоупотреблений мною доказываемых, не может с успешностью окончить сам следствие.

Между тем в столь долгое время производства следствия, я не могу заняться трудами по хозяйству приносящему мне и семейству пропитание, и для того не могу отлучиться из Батурина в село Малый Самбор, где мое хозяйство находится. Кроме того мне предстоит необходимость отправиться в С. Петербург для ходатайства в Правительстве о скорейшем окончании дела по иску моему и верителей моих о даче нам свободы по происхождению от казаков и о зачислении всей Батуринской волости в Казачье ведомство, но я обязан подпискою до окончания следствия ни куда не отлучаться, между тем как опекуны и теперь редко находятся в экономии.

По этим обстоятельствам осмелюсь утруждать ваше превосходительство просьбой сделать распоряжение о скорейшем прибытии в Батурин для помощи чиновнику особых поручений Васильеву казенных дел стряпчего или другого благонадежного чиновника.

К сему прошению отыскивающий свободы и уполномоченный от крестьян Батуринской умершего князя Разумовского волости Емельян Григорьев сын Радохлеб-Козловский руку приложил. Октябрь 1847 г.» [37].

Селяни вважали, що замість піклування про маєток, опікуни, маючи доступ до готівкових коштів економії, грали на нестабільному курсі срібного карбованця – асигнацій, користувалися непорозуміннями, викликаними тим, що частина коштів для погашення боргу йшла безпосередньо до Державного казначейства, а інша частина – до Борзенської дворянської опіки. Слідство тривало майже два роки. Нікого не було визнано винним. А в березні 1849 р. наказом Чернігівської цивільної палати БатуриНСЬКИЙ маєток князя Розумовського було зобов'язано прийняти в своє відання Конотопській дворянській опіці. Призначати опікунів мав маршал дворян Конотопського повіту Кошинський. Беручи до уваги те, що маєток мав великі володіння, і, враховуючи попередні помилки та випадки зловживань опікунів з Борзенського повіту, цивільному губернатору на затвердження було направлено список пропозицій: «1-е. Я счель бы необходимымъ въ именеі Разумовского, по обширности его назначить вместо двух трех опекунов; 2-е. руководствуясь прежними случаями я не решаюсь назначить определенно опекунов в именеі Разумовского, имею честь представить шесть кандидатов из дворян и помещиков Конотопского уезда по всему достойных занять должность опекунов а именно: коллежского асессора Матвея Ильича Лазаревского, капитана Федора Федоровича Костенецкого, майора Василия Яковлевича Заику, коллежского советника Павла Степановича Федоровича и коллежского советника Михайла Петровича Левченкова и имею честь покорнейше просить утвердить из этих кандидатов трех опекунов. Предводитель дворян Кошинский» [38].

Передача економії з однієї опіки в іншу не покращила ситуації. Виробництво продовжувало ґрунтуватися на експлуатації малопродуктивної праці кріпаків. Якщо в 1809 р. на суконній мануфактурі було зайнято 182 чоловіки, які

виготовляли більше 27 тис. аршин сукна, то в 1848 р. там працювало вже 520 чоловік, а виготовлено тільки 22 тис. аршин. У 1855 р. підприємство було переведено у підпорядкування Міністерства державних маєтностей [39]. Поміщицькі селяни (за даними ревізії 1850 р. – 1430 душ) були переведені в категорію державних селян. Більшість мануфактур поміщицької економії припинили своє існування. У 1855 р. була закрита й батуринаська суконна мануфактура.

Подібна доля спіткала й менші поміщицькі маєтки Батурина, наприклад, маєток колезького регістратора Дубовського. 18 квітня 1850 р. в Чернігівському губернському правлінні розглядалася справа, пов'язана з переведенням батуринаських володінь Дубовських на опікунське управління. Після смерті чоловіка Уляна Дубовська взяла позику під заставу свого маєтку в розмірі 1 350 крб. під шість відсотків річних, яку мала погасити за 26 років. Однак пройшло дев'ять років, а поміщиця не сплатила жодної копійки, лише відсотківросло на суму 72 крб. 97 коп. Було вирішено взяти володіння в опіку, прибутки висилати до Чернігівського приказу громадського нагляду для погашення боргу, власниця на цей час мала залишити маєток і не з'являтися там без дозволу губернського правління. В опікунське управління перейшли селяни Конотопського повіту: в м. Батурині – 13, у селі Митченки – троє, Красному – двоє, на хуторі Косовичевському – двоє, Парасюцькому – семеро чоловік. Усього – 27 душ селян. Крім цього, у м. Батурині поміщиця мала 3 1/2 десятини орної землі, 11 1/2 дес. сіножатей; у с. Митченках під садибою перебувала одна десятина, орної землі була також одна десятина, сіножатей 4 3/4 дес.; на хуторі Косовичевському – шість десятин сіножатей, 15 1/4 дес. лісу; на хуторі Парасюцькому – 37 1/2 дес. орної землі, 3 1/2 дес. сіножатей, селянської землі з городами 19 1/4 дес., одне озеро з 18 дес. сіножатей, 1 1/2 дес. лісу. Загалом у черезпосмужному володінні У. Дубовської перебувало 122 3/4 десятини угідь. Крім того, в м. Батурині вона володіла частиною борошномельного кола на р. Сейм і шинковим будинком в с. Митченки [40]. «Уміле» опікування маєтком призвело до того, що поміщиця втратила його.

У першій половині XIX ст. не кращі часи переживала в Батурині торгівля. Якщо в 1781 р. тут нараховувалась 61 лавка [41], у тому числі 42 шинки, то на початку нового століття в містечку постійно працювало тільки шість торговельних лавок: в одній торгували красними товарами, у двох – бакалійними, ще в трьох – дрібними товарами. У вісьмох місцях продавали спиртні напої. Козаки згідно зі своїм привілеєм торгували вином та горілкою в своїх будинках і шинку. При оптовій торгівлі вони мали по 60 – 70 коп. сріблом за відро проданого напою. Роздрібна продаж була ще вигіднішою: за кожне продане відро горілки чи вина отримували по 1 крб. 50 коп. прибутку [42]. Торги у містечку, як і раніше, відбувалися двічі на тиждень: у понеділок і п'ятницю. За рік проходило чотири ярмарки. Перший розпочинався 26 жовтня, другий – 9 травня, третій – 1 серпня, четвертий – у суботу на п'ятому тижні Великого посту. Ярмарки тривали не більше трьох днів. На них приїздили купці та міщани з Ніжина, Борзни, Конотопа, Новгород-Сіверського та інших міст Чернігівської губернії.

Руйнування поміщицьких господарств, особливо ліквідація економії Розумовських, призвели до занепаду містечка. Стара гетьманська столиця з одного із найбільших промислових центрів Чернігівщини перетворилася на бідне, відстале селище, яке протягом тривалого часу майже не впливало на торгівлю і товарообіг у регіоні.

Джерела та література:

1. Исаенко М. Батурина – местечко Черниговской губернии, география, история, этнография, статистика // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 22. – Часть неофициальная. – С.165-166.
2. Там само. – С.54.

3. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Изданное по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 2. Черниговская губерния. – СПб: В типографии Департамента Генерального Штаба. По рекомендациям и материалам, собранным на месте, составил Генерального Штаба подполковник Мицевич. – 1852. – С.28. (Далі: Военно-статистическое обозрение ...).
4. Исаенко М. Указ. соч. – С.167.
5. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории землевладения и управления. – К., 1893. – Т. 2: Полк Нежинский. – С. 266.
6. Державний архів Чернігівської області. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.524. – Арк. 179, 180. (Далі: ДАЧО).
7. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. – СПб, 1865. – С.402, 670.
8. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.3372. – Арк.18.
9. Военно-статистическое обозрение ... – С.75.
10. Там само. – С.78.
11. Там само. – С.86.
12. Там само. – С.80.
13. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.10869. – Арк.51.
14. Там само. – Арк.52.
15. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К: Видавництво «Українська Радянська Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1990. – С.49-50.
16. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.2514. – Арк.160, 161.
17. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.10311. – Арк.226.
18. Там само. – Арк.223.
19. Там само. – Арк.229.
20. Там само. – Арк.211.
21. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.2514. – Арк.161.
22. Там само. – Арк.220.
23. Гуттман А. Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ее состояние // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – №18. – Часть неофициальная. – С.188.
24. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С.146.
25. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.1031. – Арк.166, 198.
26. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.13. – Спр.47. – Арк.1934-1935.
27. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С.49.
28. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.1031. – Арк.37-38.
29. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.1031. – Арк.198.
30. Ситий І. Розумовські й мануфактурно-фабричне виробництво у Батурині: сфрагістичний аспект // Батуринські читання 2007. Збірник наукових праць. – Ніжин: Видавництво «Аспект-поліграф», 2007. – С.264-265.
31. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.10311. – Арк.209.
32. Гуттман А. Указ. соч. – С.190.
33. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.7894. – Арк.27.
34. Там само. – Арк.27 (зв.).
35. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр. 7894. – Арк.3, 5, 14.
36. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.7894. – Арк.27 (зв.).
37. Там само. – Арк.39.
38. Там само. – Арк.35.
39. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С. 350.
40. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.3а. – Спр.3725. – Арк.1-3.
41. Лазаревский А.М. Указ. соч. – С. 266.
42. Там само. – С.104.

РОЗВІДКИ

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЧАТКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ В ДОРЕФОРМЕННИЙ ЧАС (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У зв'язку з розвитком продуктивних сил у Російській імперії, коли і в сільське господарство починали проникати наукові основи, зросла потреба у поширенні освіти серед населення. Ще Олександр I ввів обов'язкове навчання для дворян, що обіймали державні посади. Певного рівня освіти також потребували і селянські верстви. Вже на той час було очевидним, що ефективність господарювання залежала від освіченості населення, яке могло самостійно ознайомитись із новинками у галузі. Освічені люди краще і швидше опановували різного виду ремісничі спеціальності для обслуговування населення. До того ж було важко підібрати з місцевого населення грамотних людей, які б могли бути писарями у товариствах. З початком проведення реформ П. Д. Кисельовим 1838-1842 рр. створюється мережа початкових навчальних закладів у сільській місцевості для населення, яке було у віданні держави.

Діяльність освітніх установ XIX ст. досліджували О. Удод, Л. Миловидов, Є. Степанович, В. Микитась, Н. Протас та ін. [1]

Завданням нинішнього дослідження є показ бюджетного фінансування освіти Чернігівської губернії, що підпорядковувалась Міністерству державних маєтностей.

На початку XIX ст. у Російській імперії було проведено реформу системи освіти з одноразовим формуванням Міністерства освіти, де і були затверджені "Попередні правила народної освіти", зі статутом навчальних закладів. Статутами 1803 та 1828 рр. передбачалося заснування міських та сільських шкіл - парафіяльних училищ. Проте за відсутності фінансування сільські школи так і не були відкриті. У 1842 р. вийшов закон про відкриття парафіяльних шкіл для населення державного відомства. Цей захід був складовою частиною реформи державного села, що проводив П. Д. Кисельов [2].

Будівництво шкільних приміщень та утримання навчальних закладів було перенесено на громади. Встановлювався громадський збір. У волостях і сільських товариствах збиралися сходи, на яких розглядалися питання збору необхідних коштів. Потрібна сума розкладалася на кількість ревізьких душ чоловічої статі. Так, на будівництво шкіл у Стародубському повіті були складені волосні приговори, в яких був установлений щорічний збір з кожної ревізької душі чоловічої статі розміром 10 коп. і по 5 фунтів жита, що становило з 1 627 душ 162 руб. 70 коп. грошима і 202 7/8 пуда жита. Із цього збору все жито і 75 руб. грошима ішли на платню наставнику школи, 47 руб. 70 коп. щорічно виділялись на купівлю навчальної

літератури, письмового приладдя, опалення та ін. витрати, а 40 руб. сріблом - на оплату праці помічника наставника. На будівництво шкіл населення зобов'язалось внести протягом року 120 руб. і 150 пудів жита, яке повинне бути продане, а гроші направлені на будівництво приміщення шкіл та на купівлю необхідного майна [3].

На сходах також розглядалися питання про відведення зручних місць під будівництво навчальних закладів, збір будівельних матеріалів, а також складався графік будівництва. Саме будівництво перебувало під наглядом палати державних маєтностей. В її розпорядженнях давалися вказівки про зведення майбутніх будов. В одному з них її описують так: "Ця споруда повинна бути виконана за нормальними кресленнями, на дерев'яних стовпах із стінами у зруб однакової товщини дерев'яних плах, і порешетованою дранкою однакової товщини. Споруда мала будуватись із подвійними вікнами; вікна і двері мали бути пофарбовані білою масляною фарбою. Покрівлю виготовлена із соломи. Поруч із будинком повинні розміщуватись господарські приміщення. Все шкільне подвір'я мало бути обгороджене плотом чи гарною лісою, причому щоб ця огорожа була міцною та охайною" [4]. На шкільному подвір'ї мали бути квітник та сад.

Для фіксування всіх витрат, пов'язаних з будівництвом, у сільських товариствах заводилися спеціальні книги, які вели сільські старшини. В книзі щодо будівництва Шаповалівської школи записано, що тесляру виплачено 4 руб. 68 коп., скляру, за постеклення 10 вікон - 5 руб. 50 коп., ковалю - 2 руб. 86 коп., пічнику, за влаштування 2 грубок - 4 руб., столяру, за виготовлення віконних рам - 3 руб. 86,5 коп. Цегла для грубок коштувала 3 руб. 60 коп., закупка цвяхів та металевих дверець для груб - 10 руб. 93,5 коп., а дерево для підлоги, віконних рам та дверей коштувало 14 руб. 56 коп. Таким чином, на придбання найнеобхідніших матеріалів та оплату майстрам усього було витрачено 50 руб. Решта робіт по будівництву проводилася населенням безкоштовно. По закінченні будівництва сільським товариством складався приговор, який разом із звітом про витрачені на будівництво кошти через волосні правління доставлявся повітовому начальнику [5].

Витрати для будівництва кожної школи були різними. Так, для відбудови школи в с. Попова Гора Новозибківського повіту, яка згоріла в 1858 р., потрібно було залучити кошти в сумі 2 396 руб. 27,5 коп., з яких 1 611 руб. 53,5 коп. мали бути витрачені на придбання необхідних матеріалів, а 784 руб. 74 коп. сплачені за роботу по будівництву [6]. Як видно, витрати на будівництво сільських шкіл були колосальними, тому, починаючи з 50-х рр. XIX ст., було прийняте рішення залишити одну школу на волость. Усього на 1860 р. в Чернігівській губернії діяло 65 шкіл [7].

Утримання навчальних закладів обходилося громадам ще дорожче. Найбільше коштів витрачалось на виплату платні наставникам. Відповідно до кількості учнів у школах, останні поділялися на розряди. У школах I розряду окрім наставника училища, вводилася посада помічника. Як правило, це була людина без спеціальної освіти. Заробітна плата наставника становила 100 руб. в рік, а його помічника - 75 руб. Оплата роботи сторожа залишалась договірною, тому вона могла щорічно змінюватись навіть в одній школі. Так, у Шаповалівській школі в 1851 р. сторожу заплатили 9 руб. 99 коп., [8] а у 1854 р. - 15 руб. [9]. В Оленівській та Великозагорівській школах у 1854 р. сторожі отримали по 16 руб. 80 коп. [10].

Витрати на придбання навчальних посібників, опалення, поточний ремонт щорічно були також різними. Всього на утримання Шаповалівської школи було витрачено в 1854 р. 225 руб. 90 коп., а на утримання Великозагорівської - 136 руб. 22 коп. Різниця у витратах становила майже 90 руб. [11]. Таблиця 1 дає змогу проаналізувати громадські витрати на утримання Шаповалівської школи I розряду і Великозагорівської школи II розряду за 1854 рік.

**Витрати на утримання Шаповалівської і Великозагорівської шкіл
Борзенського повіту в 1854 році**

Стаття витрат	Шаповалівська школа I розряду	%	Великозагорівська школа II розряду	%
Зарплата наставнику	100 руб. 00 коп.	43,3	100 руб. 00 коп.	73,4
Зарплата помічнику	75 руб. 00 коп.	33,2	–	–
Зарплата сторожу	15 руб. 00 коп.	6,6	16 руб. 80 коп.	12,3
Навчальні посібники	11 руб. 94 коп.	5,3	7 руб. 77 коп.	5,7
Опалення	8 руб. 50 коп.	3,8	11 руб. 25 коп.	8,3
Поточний ремонт	15 руб. 46 коп.	6,8	00 руб. 40 коп.	0,3
Усього	225 руб. 90 коп.	100	136 руб. 22 коп.	100

Підраховано по: Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 371. - Арк. 29, 92.; Ф. 809. - Оп. 1. - Спр. 41. - Арк. 37- 38.

Як видно, понад 70% усіх витрат обох навчальних закладів були використані на оплату праці наставникам та їх помічникам, 6-12% – на платню сторожам, близько 5% - на навчальні посібники, а решта йшла на опалення та поточний ремонт.

При цьому слід мати на увазі, що педагогічна робота священнослужителів була не основним видом заробітку. Працюючи на своїй основній роботі, вони також отримували платню. Так, настоятелі церков у Шаповалівській волості одержували 1851 р. по 120-140 руб. кожен, а дяки по 30 руб. Таким чином, настоятель храму, який працював ще й наставником школи, в рік отримував 220-240 руб., а дяк, який працював помічником наставника, - 105 руб. [12]. Для порівняння: корова в суміжних повітах Чернігівської та Полтавської губерній на початку 40-х рр. XIX ст. коштувала від 10 до 20 руб. сріблом [13].

Причому витрати на ремонт також були різними. Особливо вони зростали під час підведення під училища фундаментів, фарбування приміщень тощо. Для забезпечення пожежної охорони та надання спорудам охайного вигляду в середині XIX ст. впроваджувалося будівництво цегляних фундаментів і в школах. Так, в 1850 р. під фундамент Шаповалівської школи було використано 5 тис. штук цегли на суму 5 руб. 60 коп., 8 четвертей вапна вартістю 5 руб. 20 коп., шалівки на суму 1 руб. 20 коп. та на оплату майстрові за складання фундаменту та його оштукатуренню 3 руб. Загальна сума цих витрат становила 15 руб. [14]. У Мощенській школі на будівництво фундаменту та фарбування приміщення у 1853 р. виділено 11 руб. 29 коп., у Новоропській школі у 1859 р. тільки для фундаменту витрачено 17 руб. [15]. Таким чином, бюджетні кошти на ці витрати в кожному навчальному закладі були різними. Вони залежали від розмірів самої будівлі, від місцевих цін на матеріали у кожній волості, домовленості волосного чи сільського керівництва щодо оплати праці майстрам.

Бюджетні витрати на опалення та освітлення щороку зростали. Так, у Шаповалівській школі у 1848 р. на ці потреби було використано 14 руб. 42 коп., у 1851 р. - 23 руб., а в 1856 р. - 29 руб. 50 коп. [16]. Як видно, за 8 років видатки по цих статтях у Шаповалівській школі зросли на половину.

Із зростанням кількості учнів у навчальних закладах зростали видатки і на купівлю навчальних посібників і письмового приладдя. Але не кожного року вони

використовувались у повному обсязі, через відсутність нової літератури. Так, у 1848 р. для Шаповалівської школи було закуплено навчальних посібників на 12 руб. 57 коп., у 1851 р. - на 6 руб. 46,5 коп., а у 1856 р. - на 13 руб. 50 коп. [17]. Як видно, витрати на придбання навчальних посібників навіть в одній школі щороку різнились.

Грошових сум, що виділялись із волосних бюджетів на освіту, не вистачало. Тому частина навчальних закладів була у занедбаному стані. Прикладом цього може стати запис, зроблений управляючим Чернігівською палатою державних маєтностей при ревізії Шаповалівської волості 28 березня 1850 р.: "У Шаповалівському училищі немає печатного реєстру, не вистачає по кількості учнів стільців, училище непобілено, в одній кімнаті на підлозі купою висипане вапно, фундамент обвалюється. Біля училища немає садка" [18]. Подібна ситуація була і в Оленівській школі. Її наставник листом на ім'я волосного голови писав, що в навчальному закладі стіл непридатний для використання, стільці обтягнуті рядниною, яка від старості обірвалась; підлога з часом набрала того ж кольору, що й чорна класна дошка; велика класна дошка витерлася зовсім і на ній неможливо записувати арифметичні дії; ґрубки потріскались так, що неможливо опалювати приміщення; училище потрібно побілити і пофарбувати [19]. Такі умови були і в інших навчальних закладах губернії.

Ситуація не змінилась і в наступні роки. Так, при ревізії волосних правлень, сільських товариств, шкіл Чернігівської губернії у 1858 р. управляючим палатою державних маєтностей дійсним статським радником П.Халанським було відмічено, що багато шкіл губернії були у незадовільному стані. Так, Гоголівська школа Остерського повіту була не відремонтована, утримувалася неохайно, покрівля протікала. Приміщення Ніжинської школи занадто тісне, від чого у приміщенні задушливо. Сади при училищах недоглянуті, і у відповідальних осіб повністю відсутнє бажання привести їх до ладу. В Горбовській і Воронезькій школах Новгород-Сіверського повіту сади невеликі, але занедбані. Винятком була лише Хотуницька школа Городнянського повіту, де сад був доглянутий [20].

Таким чином, протягом 40-х рр. XIX ст. у Чернігівській губернії державною було відкрито ряд сільських шкіл, на утримання кожної з них виділялося не більше 250 руб. на рік із сум громадського збору; утримання всіх шкіл губернії коштувало сільським товариствам у 1860 р. 8 852 руб. сріблом [21]. Це було непосильним тягарем для населення державного відомства, оскільки у козаків і державних селян губернії були гігантські недоїмки по сплаті податків. Так, у 1845 р. на козаках Чернігівської губернії числилось 98 593 руб. 15 коп., а на державних селянах - 648 520 руб. 21,25 коп. [22]. Недостатнє фінансування шкіл через бідність населення, податкова заборгованість призводило до того, що на початку 50-х рр. XIX ст. намітилася стійка тенденція до закриття освітніх закладів у сільських громадах і функціонування лише 1 школи на волость, котра, як правило, розташовувалась у волосному населеному пункті. Проте навіть ті навчальні заклади, що залишались існувати, часто були у занедбаному стані.

Джерела та література:

1. Удод О. П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кін. XVIII-XIX ст.) // Третя республіканська конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) - К., 1984; Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860 р. // Чернігівщина і Північне Лівобережжя. - К.: Держвидав України, 1928; Степанович Є. П. Початкова освіта на Чернігівщині 2 пол. XIX ст. - на поч. XX ст. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) - К., 1984; Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. - К.: Абрис, 1994.; Протас Н. В. До історії недільних шкіл 60-х рр. XIX ст. на Чернігівщині // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) - К., 1984.
2. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII - в 1 пол. XIX століття. // Український історичний журнал. - 1969. - 9. - С. 87.
3. Училища и народное образование в Черниговской губернии. - Чернигов, 1864. - С.62.
4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО) - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 116. - Арк.1-2.
5. Там само. - Арк. 11.

6. Там само - Ф. 137. - Оп. 1. - Спр. 239. - Арк. 123-124.
  7. Удод О. П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кін. ХУІІІ -1 пол. ХІХ ст.) // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) - К., 1984. - С. 230.
  8. ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 467. - Арк. 20.
  9. Там само. - Спр. 371. - Арк. 28, 92.
  10. Там само. - Ф. 809. - Оп. 1. - Спр. 44. - Арк. 1-2.
  11. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 371. - Арк. 29,92.; Ф. 809. - Оп. 1. - Спр. 41. - Арк. 37-38.
  12. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 467. - Арк. 46.
  13. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы. - К., 1989. - С. 68.
  14. ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 360. - Арк.17.
  15. Там само. - Ф. 137. - Оп. 1. - Спр. 239. - Арк. 6, 188.
  16. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 168. -Арк. 5.; Спр. 467. - Арк. 47.; Спр. 964. - Арк. 4.
  17. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 168. - Арк. - 5.; Спр. 467. - Арк. 47.; Спр. 964. - Арк. 4.
  18. Там само. - Спр. 102. - Арк. 15.
  19. Там само. - Спр. 832. - Арк.71.
  20. Там само. - Ф. 137. - Оп. 1. - Спр. 215. - Арк. 13-14.
  21. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці ХУІІІ в І пол. ХІХ ст. // Український історичний журнал - 1969. - № 9. - С. 87.
  22. ДАЧО. - Ф. 162. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 267.
-

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА В.К.ПІСКОРСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Важливим напрямом сучасних досліджень в Україні є вивчення діяльності та наукової спадщини визначних діячів минулих століть: вчених, громадських та політичних діячів. В останні роки українська історіографія збагатилася комплексними дослідженнями, які по-новому розглядають наукову та громадсько-культурну спадщину багатьох відомих істориків, але, незважаючи на це, в сучасній українській історіографії все ж не вистачає робіт, які б на широкому, належним чином опрацьованому фактичному матеріалі розкривали і по-новому переосмислювали загальні характеристики надбань українських вчених у вивченні різноманітних проблем як історії України, так і історії зарубіжних країн.

До низки маловідомих і напівзабутих діячів минулого можна віднести й ім'я Володимира Костянтиновича Піскорського – видатного вченого-історика, дослідника середньовічних Іспанії, Португалії, Італії та інших європейських країн, талановитого викладача, невтомного просвітителя, активного громадського діяча.

Основні роботи вченого присвячені історії середньовічної Іспанії. Саме ці твори принесли історика славу засновника української та російської іспаністики і зробили його ім'я відомим серед вчених Заходу. Однак доктору всесвітньої історії В.К.Піскорському, котрий був відомим у європейському науковому світі, місця в Київському університеті святого Володимира – провідному науковому закладі, де відбулося становлення його як історика, – не знайшлося. Майже все своє коротке життя він пропрацював в провінційному Ніжинському історико-філологічному інституті, а пізніше в Казанському університеті, впливаючи своїми історичними дослідженнями на європейський науково-історичний процес. Історіографія дослідження творчого доробку В.К.Піскорського розпочалася ще за його життя. Роботи дослідників, які розглядали творчу спадщину вченого у той період, в основному були присвячені критичному розгляду наукової діяльності історика і

мали форму рецензій.

Діяльність В.К.Піскорського з вивчення історичного минулого розпочалася в 90-і рр. XIX ст. Першою критичною роботою в напрямку його наукових досліджень була рецензія професорів І.В.Лучицького і Ф.Я.Фортинського на магістерську дисертацію “Кастильські кортеси в перехідну добу, від середніх віків до нового часу (1188–1520 рр.)” [12]. “Дослідження автора, – писали критики, – є як цілком самостійною, так і вельми цінною роботою, серйозним внеском у наукову літературу” [15, с. 1]. Здійснюючи скрупульозний аналіз дисертації В.К.Піскорського, І.В.Лучицький і Ф.Я.Фортинський зазначили, що “для кожного, хто знайомий з існуючими дослідженнями по історії кастильських кортесів, новизна дослідження й велика кількість нових даних і нового їх висвітлення стоять поза сумнівами” [15, с. 4].

Але поряд з цим рецензенти звернули увагу і на недоліки автора, зауваживши, що “він дає нам аналіз або точніше опис змін в ролі кортесів і майже залишає без детального вивчення інший бік питання, якими були ті корінні причини, які привели до змін як в організації, так і в компетенції кортесів, ... не намагається він також порівняти хід змін в кастильських кортесах зі змінами в кортесах сусідніх піренейських держав і в представницьких органах інших європейських держав” [15, с. 4]. “З іншого боку, – зазначили І.В.Лучицький і Ф.Я.Фортинський, – В.К.Піскорський не лише залишає іноді без пояснень різні терміни, але навіть не вважає за потрібне дати повнішу історію виникнення й розвитку міських общин і різних форм поселень” [15, с. 5]. Та загалом, давши позитивний відгук роботі, вони наголосили, що „всі ці недоліки перекреслюються великою цінністю проведеного автором аналізу і тому вважаємо можливим визнати роботу такою, яка задовольняє мету, для якої вона написана” [15, с. 5].

Рецензія на це дослідження з’явилася і в Іспанії. Це пояснюється тим, що під час перебування в цій країні В.К.Піскорський настільки привернув до себе увагу як дослідник іспанської історії, що іспанські науковці почали уважно слідкувати за його подальшою науковою працею. “Результати його досліджень можуть бути використані з великою користю для нашої історії, тому що Піскорський дослідив неясні і темні періоди іспанської історії... “Кастильські кортеси” дали чимало нового в фактах і історичній оцінці... В додатках до праць сеньйора Піскорського є кілька важливих документів, які в іспанській історіографії до того часу не були опубліковані. Особливої уваги серед них заслуговує один документ з Національного архіву Франції (1255 р.). На його засаді сеньйор Піскорський стверджує наявність виборчої системи в Іспанії не з 1305, як це вважали перед тим, а на 60 років раніше...” [30, т. VI] – писали в іспанському часопису.

У 1901 р. І.В.Лучицький дав оцінку вже докторській дисертації В.К.Піскорського “Кріпосне право в Каталонії у середні віки” [13]. Його книга, – за відгуком рецензента, – найбільш повне і ґрунтовне висвітлення юридичних відносин селян в Каталонії відносно їх володарів” [14, с. 13]. Але недоліком книги вченого, на думку І.В.Лучицького, був той факт, що “встановивши, як відбувався процес змін у юридичних відносинах селян, він не довів, чому цей процес здійснювався” [14, с. 14]. Завершуючи аналіз дисертації, рецензент усе ж зазначив, що “автор своєю роботою заповнив пробіли в літературі, присвяченій питанню кріпосного права Каталонії як юридичного інституту, і повинен зайняти почесне місце в історико-юридичній літературі” [14, с. 16].

Ще за життя ім’я історика було згадане на сторінках енциклопедій, словників та бібліографічних покажчиків [23, с. 50-51; 11, с. 412-413]. Звістки про В.К.Піскорського в цих виданнях свідчать про те, що постать вченого була дуже відомою у науковому світі.

Певний спектр оцінок громадсько-політичної та наукової діяльності В.К.Піскорського було висловлено після його смерті у 1910 р. Трагічна смерть Володимира Костянтиновича вразила науковий світ. У журналах і газетах Казані, Петербурга, Москви, Харкова, Києва з’явилися замітки [3, 5, 7, 10, 26] у формі некрологів, спільною рисою яких була спроба об’єктивно з’ясувати творчу

спадщину вченого. Автори підкресливали, якої неоціненної втрати зазнала вітчизняна наука.

Український літературознавець Г.П.Житецький, зокрема, писав: “Як вчитель, професор і людина В.К.Піскорський завжди виявляв себе із серйозного і симпатичного боку: вчитель – розумний, доброзичливий, професор – знаючий, розумний, який вперше поставив на європейський рівень практичні заняття в історичному семінарі. Він був людиною делікатною, м’якою, щирою і чутливою” [10].

Також високо оцінив наукову діяльність вченого Є.Ф.Будде, який у некролозі писав: “В.К.Піскорський належав до того типу вчених, розлучатися з якими досить не легко науці: ця людина найбільше вимагала від самого себе; він працював для лекцій, для своїх творів, не знав відпочинку, глибоко усвідомлював відповідальність і висоту свого завдання – бути істориком культурних країн Західної Європи” [5, с. 57].

Отже, публікації вищеназваних дослідників відзначаються практичною цінністю та є важливим доробком у просуванні вивчення наукової проблеми дослідження.

Наступний крок у вивченні даної проблематики був зроблений у 30-х рр. ХХ ст. Праці цього періоду, як і взагалі всього радянського періоду, торкалися лише окремих питань життя та діяльності вченого. У післяреволюційний період першим, хто відмітив і дав високу оцінку роботам В.К.Піскорського, був професор загальної історії Харківського університету В.П.Бузескул. Він спробував пояснити, чому Володимир Костянтинович зацікавився саме історією Іспанії. “На Піскорського міг вплинути його вчитель Лучицький, якого певною мірою цікавила Іспанія. Можливо, однак, вплинула і та риса, яку приписує росіянам Достоевський, – “здатність всесвітньої чуйності”, “прагнення до всесвітності”, «талан всесвітності, братське прагнення до возз’єднання людей...” [6, с. 79] – писав В.П.Бузескул у своїй узагальнюючій праці.

Крім того, В.П.Бузескул, а також відомий історик Д.М.Петрушевський домоглися рішення відповідних установ видати опубліковані і неопубліковані твори вченого. Багато зусиль до цього доклали старші доньки Ніна та Олена Піскорські, бібліографи ВУАН. 6 липня 1937 р. учень В.К.Піскорського професор М.П.Граціанський писав з Москви до доньок вченого: “...Коли мені Дмитро Мойсеєвич (Петрушевський) повідомив про Ваше бажання перевидати ці праці, я зробив відповідні кроки на історичному факультеті університету, який поставив це питання в Соцекгізі. Соцекгіз постановив книги перевидати, але написати передмови... Мені, як і Вам, дуже хотілося би і було б дуже приємно поновити пам’ять про Володимира Костянтиновича і зробити його праці доступними всім, хто займається історією” [24, с. 39]. На жаль, за невідомих причин видання не здійснилося.

Періодом суттєвого просування у вивченні суспільно-політичної думки взагалі та історичної зокрема стали 50-і – середина 80-х рр. ХХ ст. У дослідників творчої спадщини В.К.Піскорського отримали висвітлення історичні та ідейно-методологічні погляди вченого, був зроблений аналіз розробки ним проблем середньовіччя та нового часу.

У 1951 р. у московському видавництві зарубіжної літератури був здійснений переклад історії Іспанії Рафаеля Альаміра-і-Кревеа [2]. У передмові, написаній Я.М.Светом, зазначалося про значний внесок ученого у дослідження проблем іспанської історії. Автор передмови наголосив на тому, що коло проблем, які стали об’єктом досліджень В.К.Піскорського, іспанські історики намагалися не зачіпати взагалі [2, с. XX].

Про вплив марксизму на теоретико-методологічні та історичні погляди В.К.Піскорського одним з перших зазначив професор М.А.Алпатов. “Вплив марксизму на історичні дослідження Піскорського, – писав він, – був величезний. Він перш за все виявився в його ставленні до капіталізму. Всупереч традиціям буржуазної історіографії, яка вважала межею між середньовіччям і новим часом такі події, як Реформація, відкриття Америки або падіння Константинополя, Піскорський такою межею вважає зміну феодалізму капіталізмом, і тому підкреслює важливість економічної історії” [1, с. 445].

У 1967 р. виповнилося 100 років з дня народження Володимира Костянтиновича. З цього приводу в Інституті всесвітньої історії АН СРСР з доповідями, присвяченими

йому, виступили науковці І.М.Майський, С.Д.Сказкін, М.А.Алпатов, І.С.Пічугіна, Л.Т.Мільська, а також іспанські дослідники. Доповідачі і дописувачі називали В.К.Піскорського не тільки видатним вченим у галузі всесвітньої історії, а й визначним громадським діячем.

Так, І.М.Майський зазначив, що “велика історична заслуга вченого полягає не лише в тому, що він першим в нашій країні серйозно зайнявся вивченням історії Іспанії, але і в тому, що він – один з перших російських істориків, хто серйозно зацікавився марксизмом” [4, с. 190]. Високо оцінив значення праць В.К.Піскорського і академік С.Д.Сказкін. Він назвав вченого “головою російської іспаністики” і підкреслив, що в своїх дослідженнях історик завжди звертався до проблем, які мали актуальне звучання у сучасній йому Росії [4, с. 190].

З повідомленням про життя і творчий шлях В.К.Піскорського виступила молодший науковий співробітник Інституту історії І.С.Пічугіна. Вона показала, що хоча вчений увійшов до історіографії як іспаніст, коло його наукових інтересів було надзвичайно широким: історія Італії, Португалії, генеза капіталізму в Європі, питання соціології, філософії і методології історії. І.С.Пічугіна підкреслила, що опубліковані роботи і матеріали його архіву свідчать про безперечний інтерес історика до марксистської філософії [4, с. 190].

У повідомленні старшого наукового співробітника Інституту історії Л.Т.Мільської було показано, що праці В.К.Піскорського не тільки створили йому заслужену славу основоположника вітчизняної іспаністики, але й зробили ім'я історика широко відомим на Заході, особливо в Іспанії. “Можна вважати загально визнаним, – зазначила Л.Т.Мільська, – що дослідження В.К.Піскорського, в яких автор на матеріалі середньовічної історії Іспанії показав історію народних мас, визначили подальший напрямок іспаністики в нашій країні й до нашого часу не втратили свого значення” [4, с. 191].

На батьківщині вченого до знаменної дати також вийшло кілька статей у журналах і газетах [16, 19, 20, 29], автори яких високо оцінили діяльність ученого. Зокрема, А.З.Ханіна у своїй статті, висвітлюючи життєвий і творчий шлях В.К.Піскорського, особливу увагу приділяє науково-педагогічній діяльності історика, робить аналіз його концепцій. “Важливою відмінною рисою робіт Піскорського, – пише вона, – є історичний підхід до певних явищ... Його відрізняє критичне відношення до своїх попередників, тільки після ґрунтовного аналізу існуючих поглядів він висуває свою концепцію” [29, с. 69]. А.З.Ханіна приходить до висновку, що “В.К.Піскорський – типовий представник ліберальних медієвістів Росії, який перейняв всі найкращі риси цього напрямку російської історіографії” [28, с. 69], а його праці і науково-педагогічна діяльність “складають яскраву віху в розвитку російської медієвістики” [29, с. 81].

Як бачимо, авторка вищезгаданої статті, як і її попередники, називає В.К.Піскорського російським вченим. Це типове явище того часу, бо і в російських енциклопедичних словниках, зокрема в Радянській історичній енциклопедії, написано що він “російський історик-медієвіст, учень І.В.Лучицького” [27, с. 166], причому останній нібито також є “російським істориком”. А вони обидва були справжніми українськими патріотами. І хоч віддали свій розум і серце служінню всесвітній, зокрема європейській історії, а твори свої змушені були в тих умовах видавати російською мовою, але все життя були закохані в Київ і Україну і з мріями в її кращу долю в майбутньому завершили свій життєвий шлях.

У 1969 р. у світ вийшла монографія одного з видатних радянських дослідників історіографії та методології історичної науки Б.Г.Могильницького [17]. Розглядаючи історичний світогляд істориків, автор показав взаємозв'язок та взаємообумовленість філософських, політичних, методологічних та конкретно-історичних елементів, підкреслюючи при цьому відносну незалежність кожного з них. У своєму дослідженні Б.Г.Могильницький з марксистських позицій вивчив еволюцію історико-філософських поглядів В.К.Піскорського в світі політичних та методологічних ідей російської ліберальної медієвістики пореформеного періоду.

Корисний матеріал зібраний у великій резюмуючій монографії Є.В.Гутнвої. У

своїй книзі вона здійснила осмислення величезного матеріалу з історії медієвістики на всіх рівнях: окремих шкіл, творчості видатних істориків у національних рамках та в зв'язку із загальним розвитком науки. Аналізуючи наукові праці В.К.Піскорського, авторка робить висновок, що він “приділяв велике значення економічному фактору в історії, однак також не вважав його визначальним” [8, с. 308].

У 1976 р. відомий історик-медієвіст професор А.Є.Москаленко першим звернув увагу на той факт, що чимало зі своїх праць В.К.Піскорський підписував псевдонімами “В.П.” та іншими, а тому далеко не всі з них відомі не лише рядовим читачам, а й професіоналам-історикам [18, с. 388].

Аналіз науково-педагогічної діяльності вченого в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька спробував здійснити у своїй статті В.О.Дятлов. Особливу увагу автор звернув на програму В.К.Піскорського щодо реорганізації інституту, в якій він наголосив на необхідності проведення в ньому ряду змін, таких як демократизація, відкриття нових факультетів, зміна системи навчання, збільшення кількості викладачів і кафедр тощо. “Діяльність Піскорського і відстоювання ним ідей, – робить висновок В.О.Дятлов, – свідчить про давнє традиційне прагнення передової вузівської інтелігенції до демократичної системи освіти, заснованої на принципах академічної свободи і широкої автономії навчальних закладів” [9, с. 59].

На початку 90-х рр. XX ст. все більше увагу дослідників стали привертати питання суспільно-політичного життя країни кінця XIX – початку XX ст. та участі в ньому окремих представників прогресивної громадськості. Українська історіографія збагатилася комплексними дослідженнями, які по-новому почали розглядати наукову та громадсько-культурну спадщину багатьох відомих істориків, у тому числі В.К.Піскорського.

У 1992 р. в «Українському історичному журналі» з'явилася стаття О.О.Новикової [21, с. 95-102], онуки вченого. Авторка висвітлила біографію В.К.Піскорського: навчання у Київському університеті Святого Володимира та професорство у Ніжинському інституті й Казанському університеті, оцінила його наукову діяльність. Вона пише, що Володимир Костянтинівич належав до тієї когорти європейських вчених, які на початку XX століття уособлювали славу вітчизняної науки, а його праці досі залишаються цінними й актуальними для вітчизняної науки.

У своїй наступній статті [22, с. 165-170] О.О.Новикова розповідає про плідну науково-дослідницьку роботу вченого за кордоном, де він перебував у різні часи своєї наукової діяльності. Авторка відзначила, що В.К.Піскорський вирізнявся надзвичайною працьовитістю і був першим іноземним ученим, якому дозволили працювати у королівському архіві Іспанії. До речі, перебуванню історика в Іспанії О.О.Новикова приділила найбільше уваги, детально висвітлила його знайомство і спілкування з іспанськими колегами-науковцями.

У 1997 р. у вступній статті [28, с. 5-13] до першого тому праць В.К.Піскорського член-кореспондент НАН України П.С.Сохань висвітлив наукову діяльність вченого, підкреслив, яким складним і суперечливим був шлях історика, бо його, як і інших видатних діячів науки і культури XIX ст., не тільки русифікувала, а й привласнила Росія.

У ще одній вступній статті [25, с. 14-17] до цього видання І.С.Пічугіна, старший науковий співробітник Інституту всесвітньої історії РАН (Москва), дає всесторонню характеристику і аналіз праці В.К.Піскорського “Кастильські кортеси в перехідну добу від середніх віків до нового часу”. Вона пише, що ця книга привернула увагу не лише вітчизняних науковців, але і вчених Західної Європи, особливо істориків Іспанії. Авторка зазначила, що у 20-х роках XX ст. історик-медієвіст Клаудіо Санчес-Альборнос, вчений із світовим іменем, переклав праці В.К.Піскорського іспанською мовою, а німецький історик Допш – німецькою. У 1931 р. році книгу було надруковано під егідою факультету права Барселонського університету. І.С.Пічугіна робить висновок, що цей твір є ще одним переконливим доказом значних досягнень вітчизняної філософської та історичної наук.

Підсумовуючи огляд історіографії з досліджуваної теми, необхідно констатувати, що наявна література стосується лише окремих аспектів проблеми. Однак вона не є систематичною і не охоплює проблему в цілому. До цього часу ще не було написано спеціальних монографічних досліджень, які б комплексно розглядали діяльність В.К.Піскорського. Головна увага дослідників концентрувалась на дослідженні окремих наукових праць історика, значна частина яких залишилася, на жаль, поза увагою. У літературі зустрічаємо чимало суперечностей і перекохань щодо оцінки діяльності вченого. Деякі питання з цього приводу залишаються дискусійними.

Отже, в умовах, що склалися в процесі вивчення творчої спадщини В.К.Піскорського, вже давно назріла необхідність ґрунтовно і цілісно дослідити науково-педагогічну діяльність вченого як одного з провідних діячів української та світової науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Джерела та література:

1. Алпатов М.А. Русская медиевистика // Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1963.
2. Альтамира-и-Кревеа Рафаель. История Испании. – М., 1951.
3. Афанасьев Г. Пискорский Владимир Константинович // Киевская мысль. – 1910. – 8 августа.
4. Беляева И.Е., В.К.Пискорский. К 100-летию со дня рождения // Новая и новейшая история. – 1968. – №3.
5. Будде Е.Ф., В.К.Пискорский: [Некролог] // Журнал Министерства Народного просвещения. – 1910. – октябрь.
6. Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в ХІХ и начале ХХ в. – Ч.2. – Л., 1931.
7. Бузескул В.П. Памяти В.К.Пискорского // Южный край. – 1910. – 11 августа.
8. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. – М., 1974.
9. Дятлов В.А. Научно-педагогическая деятельность В. К. Пискорского в Нежинском историко-филологическом институте // Литература та культура Полісся. Вип. 1. – Ніжин, 1990.
10. Жигецький І.П. Памяти В.К.Пискорского // Киевские вести. – 1910. – 8 августа.
11. Кареев Н.И. В.К.Пискорский // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. – СПб., 1906. – Т. 2.
12. Университетские известия. – 1897. – №10. – Ч. 2. – С. 1–58; №11. – Ч. 2. – С. 59–84; №12. – Ч. 2. – С. 85–185.
13. Университетские известия. – 1901. – № 1. – Ч. 2. – С. 1–44; № 4. – Ч. 2. – С. 45–120; № 5. – Ч. 2. – С. 121–170; № 8. – Ч. 2. – С. 171–230.
14. Лучицкий И.В. Отзыв о сочинении В.К.Пискорского “Крепостное право в Каталонки в средние века”, представленном в Историко-Филологический факультет для приобретения степени доктора всеобщей истории // Университетские известия. – 1901. – № 12. – Ч.1.
15. Лучицкий И.В., Фортинский Ф.Я. Кастильские кортесы в переходную эпоху от средних веков к новому времени. Исследование Владимира Пискорского // Университетские известия. – 1898. – № 4. – Ч.2
16. Михайлюк Д. Перший український іспаніст // Вечірній Київ. – 1967. – 19 серпня.
17. Могильницький Б.Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х гг. ХІХ – начала 900-х гг. – Томск, 1969.
18. Москаленко А.Е. Владимир Константинович Пискорский (1867-1910). Библиография // История и историки: Ежегодник. – М., 1976.
19. Нанкин А. Крутизна истины // Рабочая газета. – 1967. – 12 августа.
20. Новиков О.М. Видатний учений-іспаніст В.К.Піскорський (До 100-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1967. – № 8.
21. Новикова О.О. В.К.Піскорський // Український історичний журнал. – 1992. – №6.
22. Новикова О.О. Посол вітчизняної науки // Всесвіт. – 1995. – №5-6.
23. Пискорский В.К. // Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900: Преподаватели и воспитанники. – Нежин. – 1900.
24. Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997.
25. Пічугіна І.С. Видатний історик-іспанолог // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997.
26. Смерть проф. В.К.Пискорского // Киевские вести. – 1910. – 5 августа.
27. Советская историческая энциклопедия. – М., 1968. – Т. 11.
28. Сохань П.С. Українець, який творив духовну спадщину Європи // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997.
29. Ханина А.З. В.К.Пискорский (К 100-летию со дня рождения) // Вопросы историографии всеобщей истории. – Казань, 1968. – Вып. 3.
30. Revista internacional de administracion derecho economico nacional y politico, 1898, №5.

ХАРАКТЕРИСТИКИ КАПІТАЛУ УКРАЇНСЬКОГО (ХАРКІВСЬКОГО) ТА КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КАВАЛЕРІЇ

Ефективна національна економіка – гарантія незалежності держави. Вона вимагає комплексних програм економічних реформ. Для нормального розвитку економіки постійно потрібні мобілізація, розподіл і перерозподіл фінансових коштів між її сферами та секторами. З цієї точки зору важливо подивитися на історію грошової політики. Вона належить до проблем традиційно малодосліджуваних у вітчизняній історіографії, незважаючи на те, що її розробка дає змогу ввести нові характеристики до вивчення фінансово-економічної історії України.

У XIX ст. Російська імперія переживала складний час. З метою скорочення військових витрат і виходу з фінансової кризи на її території були створені військові поселення кавалерії [3, 334]. У даній праці увага сфокусована на дослідженні капіталу військових поселенців Українського (Харківського) (1817–1857) та Києво-Подільського (1837–1857) військових поселень кавалерії. Ця тема досі мало науково розроблена. Отже, її подальше дослідження є, на наш погляд, доволі актуальним. Вищезгадана територіальна локалізація дослідження забезпечує певний внесок у вивчення регіональної специфіки історії грошової політики України. Оскільки ж історією військового капіталу займається дуже мало науковців, то це визначило актуальність даного дослідження. Зазначимо, що обрана тема до цього часу не стала об'єктом дослідження в українській і зарубіжній історіографії, хоча окремі її аспекти розпорошені у працях О. Д. Багалій-Татарінової [1], М. Є. Слабченка [8], Т. Д. Липовської [6], Л. П. Богданова [2], К. М. Ячменіхіна [16]. У статті використані неопубліковані джерела, значну кількість яких автор уперше ввела у науковий обіг, зокрема, це архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

Після розгрому армії Наполеона виникло питання облаштуваності російської армії. З ініціативи російського імператора Олександра I у 1817 р. була впроваджена система військових поселень в Україні. Організатори військових поселень намагалися укріпити економіку господарства військових поселенців, підняти культуру сільськогосподарського виробництва, посилити матеріальну базу, скоротити військові витрати та ліквідувати рекрутські набори. З цією метою в округах військових поселень кавалерії були створені господарські установи: запасні хлібні магазини (для зберігання запасів зернових і фуражних культур); запроваджені капітали: позичковий грошовий (використовувався для розвитку підприємницької діяльності військових поселенців) та офіцерський допоміжний (для допомоги господарствам в екстремальних ситуаціях).

Запасні хлібні магазини були створені у поселених ескадронах для продовольчого забезпечення військових поселенців нижчих чинів, вдів, круглих сиріт від неврожаю і браку хліба [1, 137], а також забезпечення фуражем тварин (коней і волів) [4, 509], включених до штату військових частин, і забезпечення насінням зернових культур громадських полів для чергової посівної [13, арк. 35].

Запасні хлібні магазини включали два основні відділення: перше – для зберігання зерна, а друге – фуражу. Розміри поточних запасів продовольства визначалися річною потребою для поселених, резервних і діючих ескадронів, а також чотиримісячною нормою вівса для кінного заводу і робочих коней. У запасні хлібні магазини щорічно надходили зернові культури від запасних сільських

магазинів корінних мешканців військового поселення [11, 91], від військових поселенців-господарів після збору врожаю [7, 565]. Кожний військовий поселенець вносив у запасний хлібний магазин по 1 четверті * 2 четверика ** жита, по 1 четверику 2 гарнці *** гречки, по 1 четверті вівса [11, 92]. Внесення змін до затвердженої розкладки продуктів здійснювалося лише з дозволу місцевого Українського (Харківського) військового поселення, яке побудувало два запасні хлібні магазини у м. Чугуєві і слободі Велика Бабка за рахунок коштів державного бюджету у сумі 8766 руб. 28 коп. [6, 49]. Надання запасними хлібними магазинами позик здійснювалося за наявності дотримання позичальниками – військовими поселенцями – всіх вимог, зокрема щодо реальних можливостей забезпечення керівництва. Відомо, що військовий поселенець неслужилий інвалід Воротніков своєчасно повернув позики з нового врожаю [2, 56]. Запасний хлібний магазин перебував у віданні полкового управління, що здійснювало контроль за використанням і погашенням хлібної позики, відповідало за її зберігання [11, 93] у належному вигляді. Щомісячно посадова особа полкового управління доповідала головному над поселенням керівництву про результати ефективності роботи запасних хлібних магазинів. Військові поселенці мали запас зернових на власному току [13, *арк. 35*; 14, *арк. 31*]. Забезпечення хлібних магазинів зерном та використання запасів визначалося правилами з продовольства. Згідно з ними кожен військовий поселенець Українського (Харківського) військового поселення кавалерії вносив до запасного хлібного магазину для забезпечення нижчих чинів, вдів, сиріт, кантоністів восьмимісячну норму, лише у 5–8-х округах у зв'язку з відсутністю громадських посівів – однакову норму вівса або ячменю для забезпечення продовольством коней [7, 522] двічі на рік: 1 січня і 1 березня [7, 524]. Посівні площі громадських полів і збір врожаю зернових для запасів щорічно визначалися окружним комітетом за згодою корпусного командира. На громадських полях сіно заготовляли від врожаю, а солому – від вимолоченого зерна. Врожай зернових з громадських посівів надходив у запасні хлібні магазини. Зерно звозили на токи кожного відділення запасного магазину і складали у копи. Кількість зерна визначалася обмолотом. Сіно підбирали на місцях сінокосів і робили копиці стандартної ваги [7, 524]. Для запобігання пожеж на хлібних масивах військові поселенці чітко дотримувалися вимог пожежної безпеки, що включали комплекс заходів, спрямованих насамперед на попередження виникнення пожеж: копиці складали у спеціальних місцях і обносили ровом. Якісні й кількісні показники зернових, копиць сіна і соломи затверджували начальники округів. Окружний і волосний комітети засвідчували зібраний врожай, копиці сіна і соломи. Найменування та кількість прийнятого на зберігання зерна, а за необхідності – якісні характеристики зерна наводили у шнурових книгах кожного відділення запасного хлібного магазину, засвідчували підписами члени волосних комітетів. Вони на основі земельної шнурової книги складали щорічні звіти до 15 жовтня і надавали згідно з запитом корпусному командирові продовольчу відомість, де зазначали: кількість засіву і збору зернових, сіна, соломи. Корпусний командир складав на основі цих даних загальний звіт зі всіх округів і надсилав у Департамент військових поселень. Начальник округів доповідав корпусному командирові про виявлені надлишки фуражу згідно з річними розрахунками [7, 525]. Корпусний командир подавав пояснення з висновком про використання надлишків у Департамент військових поселень. Контроль за формуванням і використанням ресурсів зерна здійснювали корпусний командир та начальники округів. Окружний комітет встановлював контроль за якістю зерна, продуктів його переробки та сортового насіння, що надходило в запасні хлібні магазини округів, а волосний комітет – у їхніх відділеннях. Посадові особи волосних комітетів відповідали за зберігання зерна у зерносховищах і забезпечували якість та дотримання нормативів природних втрат зерна протягом терміну його зберігання. Матеріально відповідальною особою за зберігання зернових запасів усіх округів призначали представника окружного комітету, який здійснював

постійний контроль за станом та наявною кількістю зерна, прийнятого на зберігання. Керівництво запасним хлібним магазином здійснював наглядач – представник волосного комітету інвалід унтер-офіцер, який відображав результати контролю у відповідній документації, що надалі використовувалася для прийняття управлінських рішень і надання позики, а також головним військово-поселенським начальством для оцінки діяльності запасного хлібного магазину. На ці посади їх обирали командири округів, а затверджувалися вони на засіданні окружних комітетів [7, 526]. Унтер-офіцери - наглядачі вважалися представниками громадських інтересів, від них вимагалися професійна чесність, зразкова поведінка, вміння владнувати конфлікти інтересів. Для надійної охорони запасів сіна у полі і на токах існувала вартова служба. Згідно з розпорядженням волосного комітету для цієї служби призначали інвалідів військових поселенців. Призначення солдатів на варту проводилося не пізніше, ніж за добу до заступання в наряд. Інвалід-поселенець, призначений на варту, повинен був знати свої обов'язки і мати необхідне спорядження. Щорічно кожне відділення запасного хлібного магазину отримувало від окружного комітету шнурові книги, де записували всі прибутки і витрати продовольства та фуражу. Приймання, видача запасів зерна і фуражу, а також його зберігання відбувалося у присутності членів волосних комітетів. Зерно і фураж зважували на залізних вагах з гирями. Не допускалося зважування на вагах, що не відповідали вимогам. Військові поселенці отримували провіант щомісяця згідно зі встановленими нормами, а фураж, сіно і солома видавалися невеликими порціями лише поселенцям-господарям. Вони зверталися до командирів полків, писали заяви до окружних комітетів. Командири полків мали точні дані про залишки зернових культур і фуражу [7, 527], що представляли у 5–8-і округи Українського (Харківського) військового поселення, де не було громадських посівів. У запасних хлібних магазинах тримісячна норма зернових і фуражу обмолочувалася і утримувалася зерном, по мірі витрат доповнювалася обмолотом нового хліба і перевозилася до місця призначення військовими поселенцями. Необхідну кількість фуражу і сіна для годування коней перевозили у встановлений строк на токи у кінні заводи. Солома для годування коней з кінних заводів завозилася на токи при кожному відділенні заводу. Окружний командир призначав маршрут перевезення сіна у вільний від господарських робіт час [7, 528]. Волосний комітет складав журнал про прийом, зберігання і відвантаження зерна та фуражу. Перед жнивнами окружний комітет збирав представників волосних комітетів і складав розкладку про зернові культури, що призначалися для зберігання і поповнення запасних хлібних магазинів. Термін складання розкладки тривав до 15 вересня. Її перевіряли начальники округів і корпусний командир [7, 567]. Після проведення остаточних розрахунків розкладки окружний командир оприлюднював її та надавав достовірну інформацію військовим поселенцям про розміри внесення зернових культур у запасний хлібний магазин у встановлений термін – 1 січня. Після закінчення річного збору зерна окружний комітет складав відомість, у якій вказував дані про приймання, доробки, зберігання та відпуск (відвантаження) зерна, яку представляв за запитом у Департамент військових поселень [7, 562]. У 1–4-х округах Українського військового поселення волосний комітет щорічно у травні звітував про втрати від псування зернових, про поповнення новим урожаєм, складав розрахунок про норми посівів на наступний рік, урахуваючи: по-перше, кількість втрат зерна від мишоподібних гризунів [15, *арк. 3*] і перевезення; по-друге, ярові зернові культури, що призначені для засіву громадських полів; по-третє, зерна хлібних злаків, з яких виготовляли борошно і крупи для річного продовольства нижчих чинів; по-четверте, плани посіву озимих на зерно на громадських полях [7, 563]. Інспектор резервної кавалерії встановлював кількість посіву зернових культур згідно з височайшим затвердженням. Волосний комітет у спеціальному журналі вів облік про кількість громадських посівів і представляв дані в окружний комітет, котрий до 1 липня приймав рішення про розпорядження землею і доповідав начальнику округів, який

звітував корпусному командирі. Окружний комітет визначав графік організації громадських робіт, щоб не обтяжувати військових поселенців і не відволікати від власних сільськогосподарських турбот. Кількість та якість громадських запасів зернових культур, що надходили на зберігання у запасні хлібні магазини, перевіряли начальник округів, члени окружного і волосного комітетів 6 разів на рік: 1 березня, 1 травня, 1 липня, 1 вересня, 1 листопада, 1 січня. За результатами перевірок волосні комітети розробляли і здійснювали конкретні заходи щодо усунення виявлених порушень та недопущення їх у подальшому. Після закінчення перевірки посадові особи, відповідальні за її проведення, заповнювали показники якості зерна (вологість, наявність сміттової домішки і т. ін.), завіряли їх своїми підписами, реєстрували і записували у шнурові книги [7, 568]. У 1846 р. у запасних хлібних магазинах 1-го і 2-го кавалерійських округів Києво-Подільського військового поселення було 43263 четверті борошна і 1334 четверті круп [4, 242]. Із запасних хлібних магазинів 5 округів Києво-Подільського військового поселення у 1846 р. передано в інтендантство діючої армії борошна – 57220 четвертей і круп – 5820 четвертей. У 1848 р. із запасних хлібних магазинів терміново квартируючі військові підрозділи Донського козачого війська в Українському (Харківському) військовому поселенні кавалерії отримали у 1–4-х округах: борошна – 4021 четверть, круп – 754 четверті, ячменю – 2667 четвертей, вівса – 3636 четвертей, сіна – 229939 пудів і соломи – 59364 пуди, вартістю, згідно з місцевими довідковими цінами, – 81672 руб. сріблом [13, *арк.* 35; 10, 22]. У 1851 р. із запасних хлібних магазинів Києво-Подільського військового поселення відправлено для військ діючої армії борошна – 10000 четвертей, круп – 937 четвертей, вівса і ячменю – 22000 четвертей, усього – 32934 четверті [14, *арк.* 31].

Грошовий капітал призначався для фінансової допомоги військовим поселенцям-господарям у господарстві, для утримання кінного заводу [11, 94]. Джерелом складання капіталу були артільні гроші військових поселенців, які надходили із діючих ескадронів. Сума капіталу збільшувалася завдяки відрахуванням з кожного військового поселенця-господаря та їхнього помічника по 33 коп. [11, 95] Полковий командир відправляв артільні гроші у полкове управління і відповідав за точні розрахунки платні військових поселенців [11, 96]. Прибутки від продажу вина, церковні гроші, штрафи надходили у допоміжний капітал. Кожний військовий поселенець-господар, інвалід у випадку невідкладної потреби для покращання господарства брав позику до 500 крб. без відсотків, а понад 500 крб. під – 5 % у термін [11, 97], що встановлювало полкове управління.

Для отримання грошової позики для військових поселенців офіцерського складу у кожному окрузі було створено офіцерський допоміжний капітал [9, 510], сформований із додаткової платні офіцерів. Розмір допоміжного капіталу формувався за рахунок різниці відрахувань із заробітної платні обер-офіцерів, переведених із нижчих у вищі чини. Відрахування протягом року становило 30 % офіцерської платні згідно зі штатним розкладом. Військові поселенці офіцерського складу грошові позики брали в кредитних установах [13, *арк.* 35; 14, *арк.* 31]. Відомо, що у 1845 р. в Києво-Подільському поселенні офіцерський допоміжний капітал становив: у 1-ому окрузі – 2364 руб. 86 коп., у 2-ому – 2985 руб. 9 коп., в окремій волості – 423 руб. 8 коп., всього – 5779 руб. 3 коп. [9, 510]. Динаміка капіталів військових поселенців наведена у таблиці 1. Так, у 1847 р. у 8 округах Українського (Харківського) військового поселення офіцерський допоміжний капітал становив 246358 руб. 52 3/4 коп., з них: у 1-ому окрузі було 27758 руб. 13 коп., або 11,3 %, 2-ому – 35807 руб. 87 3/4 коп., або 14,5 %, 3-ому – 27870 руб. 53 1/4 коп., або 11,3 %, 4-ому – 24020 руб. 57 коп., або 9,7 %, 5-ому – 35486 руб. 11 1/2 коп., або 14,4 %, 6-ому – 39565 руб. 39 1/4 коп., або 16,1 %, 7-ому – 39292 руб. 63 коп., або 16 %, 8-ому – 16557 руб. 28 коп., або 6,7 % [12, *арк.* 37]. Найбільша кількість офіцерського допоміжного капіталу становила – 16,1 % у 6-ому окрузі, найменша – 9,7 % у 4-ому окрузі.

У зв'язку із переведенням 1-ої кірасирської дивізії з Українського

(Харківського) військового поселення в округи Києво-Подільського військового поселення у 1850 р., штаб і обер-офіцери отримали платню 16094 руб. 40 коп. сріблом [10, 25]. У 1852 р. згідно з імператорським наказом було призначено грошову допомогу штаб- та обер-офіцерам розформованих уланських полків та кантоністських дивізіонів і ескадронів Українського (Харківського) військового поселення у розмірі 60704 руб. сріблом [13, *арк.* 36]. У 1853 р. в Українському (Харківському) військовому поселенні офіцерський допоміжний капітал становив 316191 руб. 56 коп. [10, 25], у 1856 р. – 312541 руб. 66 коп., з них: у 1-ому окрузі було 30668 руб. 10 1/2 коп., або 9,8 %, 2-ому окрузі – 41224 руб. 16 1/2 коп., або 13,2 %, 3-ому окрузі – 31798 руб. 72 1/2 коп., або 10,5 %, 4-ому окрузі – 25843 руб. 24 1/2 коп., або 8,3 %, 5-ому окрузі – 43721 руб. 14 коп., або 14 %, 6-ому окрузі – 49719 руб. 60 1/2 коп., або 15,9 %, 7-ому окрузі – 49719 руб. 48 1/2 коп., або 16,8 %, 8-ому окрузі – 36880 руб. 19 1/2 коп., або 11,8 % [13, *арк.* 36]. Отже, за дев'ять років з 1847-го до 1856 р. кількість офіцерського допоміжного капіталу у 1–4-х зменшилася на 5,3 % відповідно з 46,8 % до 41,5 %, у 5–8-х збільшилася на 5,3 %, відповідно з 53,2 % до 58,5 %. У цілому з 1847 по 1856 р. офіцерський допоміжний капітал Українського (Харківського) військового поселення збільшився на 66183 руб. сріблом, або 21,2 %. У 1853 р. у 5-и округах Києво-Подільського військового поселення офіцерський капітал становив 36507 руб. 28 коп., у 1856 р. – 43513 руб. 44 1/4 коп. сріблом, з них: у 1-ому окрузі – 9449 руб. 58 коп., або 2,9 %, 2-ому – 7978 руб. 61 коп., або 14,3 %, 3-ому – 7317 руб. 11 1/4 коп., або 34,8 %, 4-ому – 8532 руб. 7 1/4 коп., або 45,5 %, 5-ому – 5616 руб. 26 коп., або 1 %, окремі волості – 2919 руб. 44 1/4 коп., або 1,5 % [14, *арк.* 31] (див. дод. Табл. 1.). Так, з 1853 по 1856 р. офіцерський допоміжний капітал Києво-Подільського військового поселення збільшився на 7006 руб. сріблом, або 16,1 %. За кошти військового поселення, саме з офіцерського допоміжного капіталу, згідно з правилами від 17 червня 1833 р., дочки офіцерів і чиновників військових поселенців навчалися в Харківському й Полтавському інститутах шляхетних дівчат. Утримання однієї вихованки у Харківському інституті щорічно становило 245 руб., у Полтавському – 250 руб. сріблом [14, *арк.* 31].

Позичковий грошовий капітал надавався на тимчасове користування з метою отримання прибутку у вигляді позичкових відсотків [8, 87; 2, 56]. Джерелами позичкового грошового капіталу були: 1) грошові відрахування із заробітної платні військових поселенців; 2) артільні кошти нижчих чинів армійських полків, зарахованих до категорії поселенців-господарів; 3) кошти від провіантського відомства за купівлю в округах надлишкового хліба; 4) кошти продовольства військ від землі округів; 5) грошові заощадження на обмундирування до реорганізації 1827 р.; 6) прибутки оброчних статей. Також позичковий грошовий капітал збільшувався завдяки відрахуванням коштів за доставку військовими поселенцями у корпусні кампаненти сіна й соломи, за перевезення будівельних матеріалів; від сплати мита за видачу білетів військовим поселенцям для промислів; від продажу з аукціону бракованих коней: пожежних, лісової варті, поштових і громадських жеребців; від продажу громадської пшениці у 1–4-х округах; від трав'яного утримання стройових коней з лугів військового поселення, за перехід військових поселенців у купецький стан у 5–8-х округах Українського (Харківського) військового поселення кавалерії [13, *арк.* 36; 16, 195]; від використання отав і стерні після збору врожаю і прогону військово-поселенської пошти у Києво-Подільському поселенні [14, *арк.* 32]. Враховуючи різноманіття використання позичкового капіталу, існували такі види позик: на домашні потреби – придбання худоби, будівництво вартістю до 200 руб. без відсотків; на торгову діяльність сумою до 500 руб. За використання коштів понад 100 руб. сплачували відсотки. Термін повернення позики становив 1 рік [2, 57]. У 1819 р. були затверджені «Правила на визначення платні військовим поселенцям із позичкового грошового капіталу». Процедура отримання коштів була складною і тривалою [16, 195]. У разі порушення виконання зобов'язань за позиками, зокрема,

сплати у встановлений термін, військові поселенці оформляли відстрочку погашення позики. У випадку смерті боржника майно продавали, а отримані кошти ішли на сплату боргів [16, 196]. Відомо, що в 3-ому, 4-ому, 5-ому округах Києво-Подільського військового поселення щорічно кожний поселенець сплачував 1 руб. 23 коп. сріблом в окружне казначейство на користь позичкового грошового капіталу [5, 56]. У 1845 р. позичковий військово-поселенський капітал Києво-Подільського військового поселення становив: у 1-ому окрузі – 3531 руб. 24 коп., у 2-ому – 8356 руб. 68 коп., в окремій волості – 470 руб. 44 коп., усього 12358 руб. 36 коп. [9, 510]. У 1847 р. у 8 округах Українського (Харківського) військового поселення кавалерії позичковий грошовий капітал становив 162815 руб. 58 коп., з них: у 1-ому окрузі було 9733 руб. 21 3/4 коп., або 6 %, 2-ому – 21070 руб. 75 1/4 коп., або 12,9 %, 3-ому – 4218 руб. 2 1/2 коп., або 2,5 %, 4-ому – 4311 руб. 89 1/2 коп., або 2,6 %, 5-ому – 53094 руб. 43 коп., або 32,6 %, 6-ому – 30055 руб. 60 1/2 коп., або 18,6 %, 7-ому – 22981 руб. 26 коп., або 14,1 %, 8-ому – 17350 руб. 40 1/4 коп., або 10,7 % [12, *арк.* 37]. Отже, у 1–4-х округах позичковий грошовий капітал становив 24 %, у 5–8-х округах – 76 %, найбільший показник був у 5-ому окрузі – 32,6 %, найменший у 1-ому – 6 %. У 1853 р. позичковий грошовий капітал нараховував у 8 округах Українського (Харківського) військового поселення – 243380 руб. 20 коп. сріблом [10, 26], у 1856 р. – 271911 руб. 94 коп. сріблом, з них: у 1-ому окрузі – 26100 руб. 79 1/2 коп., або 9,6 %, 2-ому – 24181 руб. 70 1/2 коп., або 8,9 %, 3-ому – 27628 руб. 67 1/2 коп., або 10,2 %, 4-ому – 21956 руб. 65 1/2 коп., або 8,1 %, 5-ому – 70650 руб. 45 коп., або 26 %, 6-ому – 47017 руб. 3 1/2 коп., або 17,3 %, 7-ому – 27291 руб. 92 1/2 коп., або 10 %, 8-ому – 27088 руб. 70 1/2 коп., або 9,9 % [13, *арк.* 36], всього у 1–4-х округах 36,8 %, у 5–8-х – 63,2 %. Отже, за дев'ять років, з 1847 по 1856 р., кількість офіцерського допоміжного капіталу збільшилася у 1–4-х округах на 12,8 % відповідно з 24 % до 36,8 %, у 5–8-х зменшилася на 12,8 %, відповідно з 76 % до 63 %. У цілому з 1847 по 1856 р. офіцерський допоміжний капітал Українського (Харківського) військового поселення збільшився на 109096 руб. сріблом, або на 40 %. У Києво-Подільському військовому поселенні у 1853 р. позичковий грошовий капітал становив 128469 руб. 17 коп. сріблом, [10, 26] у 1856 р. – 116405 руб. 78 1/4 коп., з них: у 1-ому окрузі – 3425 руб. 77 1/4 коп., або 23,7 %, 2-ому – 16600 руб. 13 3/4 коп., або 19,3 %, 3-ому – 40523 руб. 69 3/4 коп., або 16,8 %, 4-ому – 52932 руб. 21 1/2 коп., або 19,5 %, 5-ому – 1097 руб. 34 1/2 коп., або 14 %, окремі волості – 1826 руб. 61 1/2 коп., або 6,7 % [14, *арк.* 31] (див. дод. Табл. 1.). З 1849 р. для збільшення кількості позичкового грошового капіталу військових поселенців у 1–4-х округах Українського (Харківського) [10, 26] та Києво-Подільського військових поселень кавалерії збільшено обсяг площ громадських посівів пшениці і льону. Розмір площі посівів військового поселення затверджував інспектор резервної кавалерії [7, 564]. Збір врожаю здійснювали поселенці за громадським нарядом, а продаж відбувався з аукціону, що використовувався при штабі начальника округів і в окружних комітетах [14, *арк.* 32]. Так, у 1853 р. у 1–4-х округах Українського (Харківського) військового поселення кавалерії кількість пшениці для продажу становила 2532 четверті, з 1849 по 1854 р. продано цінного хліба на суму 27782 руб. 6,5 коп. сріблом; в округах Києво-Подільського військового поселення – пшениці 37518 четвертей, льону 3397 четвертей, продано цінного хліба з 1849 по 1854 р. на суму 198939 руб. 5 коп. [10, 27].

Джерелом заснування коштів для утримання кінного заводу (з двома штатними працівниками: берейтор і помічник) були: щорічні грошові надходження полкового управління від дня заснування кінного заводу протягом чотирьох років; прибутки від продажу бракованих стрійових коней, що надходили у ведення полкового управління; прибутки від продажу заводських коней, нездатних до розмноження і військової служби; прибутки від продажу надлишкового сіна і найму пасовиськ, [11, 100] на період перебування діючих ескадронів у походах.

Для продовольства коней в округах Українського (Харківського) військового поселення зберігали необхідну кількість вівса або ячменю на насіння для

громадських посівів [7, 523]. Надлишкові кошти поселених ескадронів після виплат позик направляли у банк або опікунську раду під відсотки [11, 101]. Полкове управління щомісячно складало та подавало головному начальнику над військовим поселенням звіти, що відображали зведену інформацію про зберігання і використання коштів [11, 102].

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що грошовий капітал військових поселень кавалерії включав: позичковий і офіцерський допоміжний. При зазначеній диференціації в економічному відношенні Українського (Харківського) та Києво-Подільського регіональних військових поселень кавалерії на внутрішньо-системному рівні всі поселені кавалерійські округи приносили стабільні прибутки у вигляді економії державних фінансів на утримання армії.

* Четверть – стара російська міра об'єму сипучих тіл (зерна, круп, борошна) = 131,04 кг; 3,07 л.

** Четверик – стара російська міра об'єму сипучих тіл (зерна, круп, борошна) = 26,2 л.

*** Гарнець – стара російська міра об'єму сипучих тіл (зерна, круп, борошна) = 3,28 л.

Джерела та література:

1. Багалій-Татарінова О. Нариси з історії військових поселень на Україні // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – № 6. Присвячується керівникові кафедри акад. Д. І. Багалієві з нагоди 50-річчя його наукової діяльності. – Державне видавництво України. – Харків, 1927. – С.131–143.

2. Богданов Л. П. Военные поселения в России. – М.: АИО «Принт», 1992. – 89 с.

3. Большая российская энциклопедия: В 30 т. / Председатель науч.-ред. совета Ю. С. Осипов. Отв. ред. С. Л. Кравец. – Т. «Россия». – М.: Большая Российская энциклопедия, 2004. – 1007 с.: ил.: карт.

4. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента генерального штаба. – Т. 10. – Ч. 1. Киевская губерния. – С.Пб., 1848. – 253 с. + 11 табл.

5. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента генерального штаба. – Т. 10. – Ч. 2. Подольская губерния. – С.Пб., 1849. – 159 с. + сведения специальные 93 с. + 16 табл.

6. Литовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857 гг.). – Днепропетровск, 1982. – 83 с.

7. Свод военных постановлений. – Кн. 4. – Ч. 5. – С.Пб., 1838. – 630 с.

8. Слабченко М. Є. Військові поселення на Україні // Матеріали економічно-соціальної історії України XIX ст. – Одеса, 1925. – Т. 1. – С. 83–92.

9. Статистическое описание Киевской губернии. Изданное тайным советником сенатором И. Фундуклеем. – С.Пб., 1852. – Ч. 2. – 534 с.

10. Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. – Б. м. и б. г. – 38 с.

11. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. Ч. 1. Устройство и управление военного поселения регулярной кавалерии. – С.Пб., 1817. – 102 с.

12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІА України у м. Києві). – Ф. КМФ (колекція мікрофільмів) 12. – Оп. 1. – Спр. 109.

13. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 110.

14. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 111.

15. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 281.

16. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / Черниговский гос. педагогический ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

Динаміка капіталів Українського (Харківського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії

*	Позичковий грошовий капітал						Офіцерський допоміжний капітал						
	1847 р.			1856 р.			1847 р.			1856 р.			
Окрузь	Українське (Харківське) військове поселення			Києво-Подільське військове поселення			Українське (Харківське) військове поселення			Києво-Подільське військове поселення			
	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	
1	9733	21 s	26100	79 S	1	3425	77 j	27758	13	30668	10 S	9449	58
2	21070	75 j	24181	70 S	2	16600	13 s	35807	87 s	41224	16 S	7978	61
3	4218	2 S	27628	67 S	3	40523	69 s	27870	53 j	31798	72 S	7317	11 j
4	4311	89 S	21956	65 S	4	52932	21 S	24020	57	25843	24 S	8532	7 j
5	53094	43	70650	45	5	1097	34 S	35486	11 S	43721	14	5616	26
6	30055	60 S	47017	3 S	Окрем. волос.	1826	61 S	39565	39 j	49719	60 S	2919	81
7	22981	26	27291	92 S	Всього	116405	78 j	39292	63	52686	48 S	43513	44 S
8	17350	40 j	27088	70 S				16557	28	36880	19 S		
Всього	162815	58 s	271911	94				246358	52 s	312541	66		

Таблицю складено за даними: ЦДА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 36–37; там само. – Спр. 111. – Арк. 32.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЦИНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У другій половині XIX ст. новоутворені земства стали невід'ємною складовою громадського, соціально-економічного та політичного життя на Чернігівщині. Їх поява у 1864-1865 рр. однозначно сприяла вирішенню цілої низки болючих проблем соціальної сфери, які відчутно гальмували розвиток губернії і вимагали від інституцій влади прискореного пошуку нових підходів та засобів для подолання помилок дореформених часів. За роки свого існування земства накопичили значний практичний досвід в організації системи охорони здоров'я, що помітно підвищило їх авторитет як органів місцевого самоврядування. Шлях земської медицини, який охоплює півстоліття складної для нашої держави епохи, тривалий час продовжує притягувати увагу діячів науки і культури, медичних працівників, підприємців, спеціалістів у галузі менеджменту, державних службовців.

Перші дослідження процесу становлення й розвитку земської медицини на Чернігівщині з'являються вже у другій половині XIX ст. Авторами цих публікацій виступали переважно активні земські діячі та лікарі. Доволі об'ємний, різноманітний за характером і змістом статистичний матеріал з історії організації санітарної справи у Чернігівській губернії представлений в роботах Є. Святловського [1] та В. Хижнякова [2]. Цікаві нариси з історії приказної та земської медицини на Чернігівщині були зроблені Г. Соколовим [3]. О. Русов визначив стан медичної сфери за перші 25 років існування земства у Чернігівській губернії [4]. Проблеми створення ефективної епідеміологічної служби для боротьби із туберкульозом на Чернігівщині часів земських перетворень досліджував В. Сукенніков [5]. У процесі формування радянської історіографії під керівництвом колишнього земського лікаря С. Ігумнова була підготовлена перша і одна з найкращих робіт з історії медицини України, де в проблемно-хронологічному порядку були досліджені основні аспекти земсько-медичної справи, в тому числі і по Чернігівській губернії [6]. Системно досліджували земську медицину з моменту її започаткування до Першої світової війни І. Страшун [7] та С. Каган [8]. Варто підкреслити, що крім статистичної інформації, яка характеризувала стан земської медицини в цілому, автори зазначених праць наводять цікаві дані по організації системи охорони здоров'я на Чернігівщині. Протягом 60-70-х років XX ст. вийшло декілька публікацій з історії санітарної справи у Чернігівській губернії. Так, Л. Замдорг [9] визначив основні етапи боротьби з туберкульозом на Чернігівщині у другій половині XIX – на початку XX ст., а Д. Рябко [10] окреслив головні проблеми становлення і розвитку санітарно-епідеміологічної організації краю. Протягом 80-90-х років минулого століття історико-медичні дослідження на Чернігівщині продовжували А. Груша [11], В. Гончаренко та ін. [12]. На початку XXI ст. було захищено два дисертаційних дослідження, де комплексно була розглянута діяльність земств по створенню системи охорони здоров'я на Лівобережній та Південній Україні [13]. Автори цих наукових праць не обминули головні напрямки розвитку медичної сфери на Чернігівщині, але в основному досліджували проблеми історії земської медицини Донбасу, Харківської, Полтавської, Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній.

Отже, незважаючи на значну кількість праць, присвячених земсько-медичній тематиці, залишається дискусійним питання у визначенні характерних рис

становлення й розвитку системи охорони здоров'я в кожній губернії та в Чернігівській зокрема. У даній статті автор акцентує увагу на таких аспектах історії земської медицини Чернігівщини: 1) особливості матеріально-фінансового забезпечення системи охорони здоров'я; 2) проблеми організації санітарної справи. Для розв'язання поставлених завдань автор вважає за необхідне окреслити головні напрями діяльності не тільки земських установ, а й медичної громади Чернігівщини в організації системи охорони здоров'я. Це дасть змогу об'єктивно охарактеризувати загальний стан земської медицини на Чернігівщині у другій половині XIX ст., зрозуміти природу взаємин органів місцевої влади і медичного персоналу, обміркувати причини успіхів та прорахунків у справі поліпшення медичного обслуговування населення регіону на перших етапах створення стаціонарної медицини.

2 листопада 1865 року Чернігівська земська управа прийняла від Приказу громадського піклування усі його справи та медичні установи і започаткувала земську медицину [11, с. 18]. Процес реформування системи охорони здоров'я на Чернігівщині у другій половині XIX ст. суттєво ускладнювався прогалинами в організації медичного обслуговування, набутими за часів приказної медицини. До впровадження земських установ у 1864 р. лікарні та богадільні існували лише в губернському та кількох повітових містах. У селах взагалі не було державних лікарень, лише в окремих губерніях діяла невелика кількість фельдшерських пунктів. Бідне населення майже не користувалося медичними послугами через обов'язкову плату за лікування. У середині 60-х рр. XIX століття прийнята земствами медична спадщина від Приказу громадського піклування, мала численні недоліки, а саме: незадовільний господарчий стан лікарень, низькокваліфіковані кадри, відсутність сучасного медичного і господарського реманенту, велику епідемічну захворюваність та високу смертність [14, с. 286].

На перших етапах існування земської медицини на Чернігівщині були створені всі необхідні умови для поступового поповнення медичної галузі професійними кадрами та визначені напрямки постійного вдосконалення кадрового потенціалу [15, с. 10]. Але, крім вирішення кадрової проблеми, подальше реформування системи охорони здоров'я вимагало від земських установ відповідних корективів фінансової політики в галузі медицини. За ініціативою губернського земського зібрання 12 грудня 1866 р. всі повітові земства отримали в розпорядження лікарняні суми для подальшого покращення стану лікувальних закладів. Водночас повітові земства змогли брати позики або навіть безповоротну грошову допомогу з бюджету громадської опіки, який контролювався губернським земством, на вдосконалення системи охорони здоров'я. Якщо розглянути витрати з місцевих бюджетів на покращення умов медичного обслуговування, то беззаперечним є факт визнання земствами пріоритетним саме розвитку медичної сфери в загальному пакеті соціальних реформ. У 1880 р. витрати на медицину в Чернігівській губернії становили 134 тис. крб., у 1886 р. – 293 257 крб., а вже у 1895 р. ця сума досягла 381 тис. крб. Проаналізувавши середні витрати земства на покращення медичного обслуговування за перші 25 років його існування, ми отримуємо суму майже 300 тис. крб. на рік, а це, за висловом Є. Святловського, є «цифра весьма почтенная» [1, с. 151]. Підтвердженням такого привілейованого статусу земської медицини серед інших напрямків соціальної політики Чернігівського земства є й інші статистичні дані: із загальної суми земських витрат у 1895 р. медицина отримала 28 % коштів, тобто більше 1/4 місцевого бюджету, а освіта – тільки 18 % [4, с. 310].

Отже, за останню чверть XIX ст. відшкодування земств Чернігівської губернії на розвиток медицини краю порівняно із дореформеною добою збільшились майже утричі. Без сумніву, зростання грошових надходжень у медичний бюджет сприяло подальшій модернізації системи охорони здоров'я на Чернігівщині.

Але попри постійні фінансові вливання з боку держави у медичну сферу, в другій половині XIX ст. у губернії виникла проблема раціонального та рівномірного

розподілу коштів між повітами. Значну матеріальну підтримку від земських установ на розвиток медицини отримували Чернігів та Чернігівський повіт. У другій половині XIX ст. їх витрати були в 27 разів більшими, ніж будь-якого іншого повіту та удвічі більшими, ніж витрати на медицину всіх повітів губернії, разом узятих [4, с. 305]. Як свідчать досліджені матеріали, подібна фінансова колізія спостерігалася у більшості повітів Чернігівської губернії. Так, медичний бюджет Конотопського повіту був майже в чотири рази більше Мглинського і втричі – Глухівського. Привертає увагу те, що десятина, яку сплачувало населення Конотопського повіту на утримання медичного персоналу, була в 6 разів більша, ніж у Мглинському [1, с. 155]. При цьому збільшення десятини зовсім не гарантувало поліпшення медичного обслуговування в тому або іншому повіті губернії [1, с. 160]. У Городнянському повіті витрати на медицину становили 21 тис. крб., утримувалася лікарня на 25 ліжок та 7 дільничних лікарів. У той же час Стародубський повіт мав медичний бюджет 22 тис. крб., за рахунок якого утримував лікарню на 45 ліжок і 3 лікарів [4, с. 318].

Така вибіркова фінансова політика земств за умов майже однакової захворюваності населення по всій губернії приводила до зростання медичних коштів в одному повіті і, навпаки, до зменшення медичного бюджету – в іншому. Для того, щоб професійно вийти з цієї проблемної ситуації та припинити постійні суперечки між «багатими» і «бідними» повітами, Є. Святловський запропонував декілька організаційних заходів. По-перше, на його думку, земствам необхідно систематично впорядковувати статистичні дані по кожному повіту Чернігівської губернії відносно чисельності населення, його народжуваності, захворюваності та смертності, причому обов'язково вказувати її причини. По-друге, для визначення основних тенденцій розвитку системи охорони здоров'я потрібно співвідносити ці дані із земсько-медичними вказівками та інструкціями по повітах і губернії за великий проміжок часу. І, по-третє, для більш-менш точного підрахунку необхідних витрат на медицину земські установи мають враховувати специфіку кожного повіту, а саме: кліматичні умови, топографічні дані, етнографію краю, економічний стан тощо [1, с. 151].

Наприкінці XIX ст. подібні фінансові ускладнення в організації лікарської справи виникли у губернській земській лікарні. У 1895 р. середнє перебування хворого в соматичних відділеннях медичного закладу становило від 9 до 21 дня, а в психіатричному – 208 днів. Звичайно, тривале перебування пацієнтів психіатричних відділень суттєво вплинуло на фінансове утримання й лікування звичайних хворих. Так, за період 1866-1876 рр. грошові витрати на хворого соматичних відділень становили 16,7 крб., психічного хворого – 84,83 крб. на рік; за період 1887-1892 рр. вони зросли відповідно до 16,95 і 129,80 крб. За 25 років реформування медичної сфери витрати на утримання звичайних хворих залишились майже незмінними, а у той же час грошові надходження на лікування психічно хворих збільшились у 1,5 разу [17, с. 86-88]. Для фінансового розвантаження центрального медичного закладу земські установи змушені були відкрити дві психіатричні лікарні: у Чернігові (450 ліжок) та в Ніжині (240 ліжок) [11, с. 28].

Отже, у другій половині XIX ст. за станом фінансування земська медицина на Чернігівщині займала привілейовану позицію в реформуванні соціальної сфери, але незаперечним залишається факт нерівномірного розподілу медичних коштів між повітами губернії. Нерівномірність грошового навантаження та дефіцит достовірної медичної інформації по кожному повіту унеможлилювали бажання провідних лікарів дати об'єктивну оцінку стану земської медицини в цілому по губернії та раціонально розподілити державні кошти. Водночас варто наголосити на тому, що фінансові труднощі не тільки гальмували процес реформування медицини, а й сприяли її подальшій модернізації. Саме через виникнення фінансових проблем земств у галузі медицини вперше почали працювати психіатричні лікарні, що значно покращило загальний стан системи охорони

здоров'я на Чернігівщині у другій половині XIX століття.

Окремої уваги заслуговує рішення земськими установами питання матеріального забезпечення медичних працівників. Як свідчать матеріали з'їздів земських лікарів, грошовий еквівалент лікарської праці на той час за багатьма показниками суттєво перевищував сімейний бюджет представників інших соціальних професій. В перші десятиріччя існування земства заробітна плата лікарів коливалась від 900 до 1200 крб. на рік. Так, у 1873 р. лікар Чернігівського повіту отримував 1000 крб. на рік, а фельдшер – 180 крб. Крім того, збережені після оплати праці кошти витрачалися лікарською дільницею на купівлю ліків, медичного інструменту, для відряджень тощо [16, с. 116]. Принагідно зазначимо, що питання заробітної плати кожне повітове земство вирішувало на власний розсуд і в основному збільшувало її розмір за рахунок прибавки за стаж роботи [1, с. 187-188]. За обставин, що склалися в медичній галузі на Чернігівщині у другій половині XIX ст., земства повністю розпоряджались грошовими ресурсами, і тому матеріальне забезпечення медичного персоналу безпосередньо залежало від фінансового стану повітових земських управ.

При розгляді фінансової політики земств у медичній сфері необхідно окреслити таку її особливість. За умов дефіциту професійної лікарської допомоги основне навантаження в селах лягало на фельдшерські плечі. Але якщо поглянути на зарплату фельдшерів, то порівняно із лікарською вона була значно меншою. У другій половині XIX ст. у Чернігівській губернії фельдшери, фельдшеріці та акушерки отримували в середньому від 120 до 390 крб. на рік, а на початку XX ст. – від 300 до 400 крб. [6, с. 54].

Таким чином, у другій половині XIX ст. земські установи Чернігівщини на достатньому рівні проводили соціально-фінансову підтримку медичної громади, а земські лікарі перетворились на один із забезпечених станів тогочасного суспільства. Але, незважаючи на зростання обсягу роботи в сільській місцевості саме фельдшерів, оплата їхньої праці підвищувалася занадто повільно і в порівнянні із лікарською залишалась низькою.

Однією із суперечливих проблем реформування медичної сфери, яка вимагала від земств достатнього фінансування, була потреба у створенні дієвої санітарної системи, а саме – санітарного бюро. Першими в Україні санітарні бюро запровадили Херсонська та Чернігівська губернії, що значно покращило організацію санітарної справи та, врешті-решт, боротьбу із епідеміологічними захворюваннями. В Росії подібні медичні установи були лише в Московській та Петербурзькій губерніях [4, с. 315]. Протягом існування земської медицини санітарні бюро в Чернігівській губернії очолювали відомі лікарі: у 1882-1883 рр. – В. Ільїн, з 1889 по 1893 рр. – Є. Святловський, в 1916 р. – М. Котельников. Але утворення санітарних бюро було тільки одним з етапів конструювання санітарної служби в Чернігівській губернії. За матеріалами VI з'їзду лікарів ефективна медико-санітарна організація повинна була б спиратися на:

- 1) «санитарных попечителей», яких має обирати кожне повітове земство строком на 3 роки для контролю за станом здоров'я населення повіту;
- 2) санітарні ради, до складу яких повинні увійти санітарний лікар, «санитарные попечители», а також на засідання можуть бути запрошені діячі церкви, освіти;
- 3) повітові санітарні ради, до складу яких повинні увійти представники повітового земства, всі дільничні лікарі, санітарний лікар та ветеринар;
- 4) губернську санітарну раду;
- 5) санітарно-статистичне бюро із статусом виконавчого органу губернської санітарної ради, яке очолює медик-статист;
- 6) санітарних лікарів [2, с. 14-21].

Усвідомлюючи значні грошові витрати того часу (20 тис. крб.), 28 лютого 1897 р. губернське земство все ж таки підтримало основні положення з утворення медико-санітарної організації за проектом В. Хижнякова. Але через численні протиріччя з цього питання між представниками медичної громади, наступний

з'їзд лікарів у 1898 р. погодився на втілення в життя лише окремих його пропозицій: скликати з'їзди лікарів через кожні 3 роки, створити санітарні ради із зобов'язанням проводити збори їх членів кожні 4 роки, відновити діяльність губернської санітарної комісії, запросити лікаря для впровадження медичної статистики і включення до програми «Земського Сборника» щомісячної земсько-медичної хроніки [4, с. 316].

На жаль, незважаючи на вкрай тяжку епідеміологічну ситуацію на Чернігівщині в другій половині XIX ст., земства продовжували гальмувати процес утворення санітарних бюро. Слід підкреслити, що одним з головних аргументів у бажанні земських установ позбавити санітарні бюро достатньої фінансової підтримки була занадто велика, на думку деяких земських діячів, програма для створення належних умов їх функціонування [6, с. 104]. Супротивники санітарної справи (Ф. Лизогуб та ін.) наголошували на розв'язанні насамперед питань підвищення добробуту та загального інтелекту сільського населення. На їх думку, забезпечення земствами саме такої соціальної політики, а також екологічно чисті природні умови праці селян, допоможуть подолати епідеміологічну кризу в губернії [2, с. 6-7].

Невирішене питання системної організації санітарної справи, постійне блокування земськими установами пропозицій відомих лікарів призвело до погіршення епідеміологічної ситуації в регіоні на зламі XIX-XX ст. Аналіз медичних статистичних даних другої половини XIX ст. свідчить про постійне зростання інфекційних хвороб на Чернігівщині, особливо туберкульозу. За матеріалами Чернігівської обласної науково-практичної конференції 1967 р., присвяченої вивченню та узагальненню досвіду боротьби з туберкульозом, у 1880 р. в Чернігівській губернії відповідний діагноз мала 10,1 людини на 10 тис. населення, а в 1914 р. цей показник сягнув уже позначки 55,2. За період 1890-1905 рр. захворюваність на туберкульоз у регіоні збільшилась утричі. Варто підкреслити, що, незважаючи на вищенаведені факти, в 1901-1905 рр. лікарською допомогою на Чернігівщині було охоплено лише 4,7 % носіїв цієї страшної хвороби, а перший рентген-кабінет при губернській лікарні починає працювати тільки у 1909 р. [9, с. 9]. Крім того, в губернії довгий час була відсутня впорядкована медична статистика, карткова система реєстрації хворих на туберкульоз і, зрозуміло, був відсутній своєчасний моніторинг епідеміологічної ситуації. Такі стратегічні помилки місцевої влади призводили до втрати великої кількості цінного статистичного матеріалу, а земство позбавлялося точних розрахунків щодо витрат на організацію санітарної служби в регіоні [1, с. 151]. Вже на початку XX ст., за висловом одного із дослідників земської медицини В. Суkenнікова, захворювання на туберкульоз у Чернігівській губернії набуває характеру народного лиха [5]. Але паростки перших спроб колективної боротьби земств і лікарів із туберкульозом у регіоні з'являються значно пізніше. Тільки в 1912-1914 рр. у Бахмачі та Чернігові були відкриті відділи Всеросійської ліги боротьби з туберкульозом [9, с. 9]. Як результат сповільнених дій місцевої влади по захисту населення від цієї страшної хвороби, у 1913 р. Чернігівська губернія зайняла перше місце серед інших губерній в Україні за кількістю захворювань на туберкульоз [11, с. 15].

Отже, епідеміологічна ситуація, що склалася на Чернігівщині у другій половині XIX ст., вимагала від органів місцевого самоврядування радикальних змін в системі боротьби з інфекційними хворобами. Організація ефективного епідеміологічного моніторингу на перших етапах конструювання санітарної служби передбачала утворення дієвого контролюючого органу, яким було санітарне бюро. Саме його діяльність дозволяла б не тільки контролювати роботу санітарних лікарів, а й вчасно реагувати на спалахи інфекційних хвороб та вносити відповідні корективи в фінансову політику земств. На жаль, через консерватизм мислення окремих земців та фінансові труднощі санітарна справа в Чернігівській губернії все ще не була організована, а санітарне бюро не набуло статусу постійно діючого виконавчого

органу губернської санітарної ради.

Таким чином, підсумовуючи викладене, в перші десятиріччя свого існування земська медицина краю не відчувала гострого дефіциту в питанні фінансового забезпечення свого розвитку. Земські установи Чернігівщини отримали від держави значну матеріальну підтримку для покращення системи охорони здоров'я, що суттєво вплинуло на загальний рівень медичного обслуговування. За умов фінансового благополуччя земські лікарі міцно трималися за свої робочі місця, і тому кадрова плинність в земській медицині була майже відсутня.

У той же час на зламі XIX-XX ст. у Чернігівській губернії залишається невирішеною проблема раціонального розподілу медичних коштів, а оплата фельдшерської праці за обставин постійного зростання інфекційних хвороб потребувала свого подальшого вдосконалення. Крім того, постійне тертя з фінансових питань між представниками місцевої влади на Чернігівщині і медичною громадою призвели до гальмування процесу створення ефективної санітарної системи та своєчасного епідеміологічного моніторингу. Ці прорахунки в організації системи охорони здоров'я однозначно відбилися на якості надання медичних послуг, що в подальшому спровокувало погіршення епідеміологічної ситуації в Чернігівській губернії.

Джерела та література:

1. Святловский Е.В. Земская медицина в Черниговской губернии в 1886 г. (по отчётам делегатов 4-ому очередному съезду врачей) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1888. - № 9-10. – С. 151-188.
2. Доклад губернского гласного В.М. Хижнякова о медико-санитарной организации в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. - № 1. – С. 1-22.
3. Соколов П.Я. Очерки истории приказной и земской медицины в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. - № 1-2. – С. 104-107; № 10. – С. 58-118.
4. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Т. II. – Чернигов, 1899. – С. 296-319.
5. Сукенников В.А. Материалы для изучения туберкулёза лёгких в Черниговской губернии. Черниговский, Нежинский уезды // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. - № 1-2. – С. 55-103.
6. Игумнов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, Бессарабии и в Крыму. – К., 1940. – 153 с.
7. Страшун И.Д. Полвека земской медицины (1864-1914) // Очерки истории русской общественной медицины. – М., 1965. – С. 30-68.
8. Каган С.С. К столетию земской медицины на Украине // Очерки истории русской общественной медицины. – М., 1965. – С. 82-92.
9. Замдорг Л.Я. Основные этапы борьбы с туберкулёзом на Черниговщине // Опыт борьбы с туберкулёзом в Черниговской области. Тезисы докладов областной научно-практической конференции, сентябрь 1967 г. – Чернигов. 1967. – С. 9-12.
10. Рябо Д.В., Колесников Н.В. К истории развития санитарно-противоэпидемической организации на Черниговщине // Опыт борьбы с туберкулёзом в Черниговской области. Тезисы докладов областной научно-практической конференции, сентябрь 1967 г. – Чернигов, 1967. – С. 12-14.
11. Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – С. 15-36.
12. Из истории развития здравоохранения Черниговщины / Гончаренко В.А., Груша А.Н., Петрик А.И. и др. – Чернигов, 1989. – С. 6-17.
13. Рогоза О.М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864 – 1917 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук. – Харків, 2002; Рубан Н.М. Розвиток земської медицини в Україні (1865 – 1914 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004.
14. Верхратський С.А. Історія медицини. – К., 1983. – С. 286-295.
15. Груша А.М. Розвиток медицини та фармації на Чернігівщині. – Чернігів, 2003. – С.8-12.
16. Протоколы 1-го очередного губернского съезда земских врачей Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1882. - № 10. – С. 65-168.
17. Губернская земская больница (медико-статистический отчёт) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. - № 10. – С. 74-98.

НАУКОВИЙ ВНЕСОК Я. КОЗЕЛЬСЬКОГО У СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МЕХАНІКИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Особливе місце у розвитку громадської думки в Україні у другій половині XVIII ст. належить вихідцю із козацької сім'ї Я. Козельському, що продовжив матеріалістичні традиції М. Ломоносова. Він видав ряд відомих філософських творів, у яких була яскраво виражена матеріалістична тенденція – визнання матеріального світу і засудження містицизму та мракобісся. Я. Козельський критикував кріпосне право і владу поміщиків над селянами, таврував тиранів, завойовників та дармодів [1].

Крім цього, він продовжив боротьбу з вольфіанством, започатковану М. Ломоносовим та Л. Ейлером, для якого “вольфіанство з його педантизмом та формалізмом, з прірвою між досвідом і філософською спекуляцією, з його доведеним до межі геометричним методом ... було ... майже уособленням відродженої схоластики” [2]. Проте майже не досліджена і відповідно заслуговує на увагу його наукова діяльність, присвячена становленню та розвитку механічних знань в Україні.

Об'єктом дослідження пропонуваної статті є творчий шлях Я. Козельського. Предмет вивчення – його громадська та науково-дослідницька діяльність щодо становлення та розвитку механічних знань на теренах України у другій половині XVIII ст.

Наше завдання – ввести до наукового обігу нові документи та факти, а також висвітлити маловідомі або ж несправедливо забуті події про діяльність та життєвий шлях Я. Козельського у становленні та розвитку механічних знань на території України у другій половині XVIII ст.

Спеціальних ґрунтовних досліджень, присвячених діяльності Я. Козельського в галузі механіки, взагалі не існує. На сьогодні є лише поодинокі та окремі спроби вивчення спадщини Я. Козельського у наукових працях “Історія української культури” [3] та “Природознавство в Україні до початку XX ст.” [4].

Яків Павлович Козельський народився у 1729 р. (за іншими джерелами, у 1728 р. [5]) в с. Келеберді (нині Канівського району Черкаської області) у служилій козацькій сім'ї. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії (1744 – 1750) та Академічному університеті при Петербурзькій Академії наук (1751 – 1757) [6]. Викладав у Артилерійській та Інженерній школах (м. Петербург), а згодом працював секретарем Сенату в Петербурзі (1767 – 1770) та членом Малоросійської колегії в Глухові (1770 – 1778), де читав курси з математики та механіки [7].

Яскраво виражена громадська позиція Я. Козельського, за якою засуджував кріпосницький лад в Російській імперії, виправдовував стихійні виступи народних мас проти феодального гноблення. Найрозумнішим політичним ладом вважав республіку. Його ідеалом було суспільство, засноване на праці, де існує приватна власність, але тільки така, що здобута особистою працею, де “спільна користь є основою всіх людських чеснот і законодавств” [8]. Він написав чимало оригінальних праць з філософських питань і точних наук, переклав низку соціально-економічних творів іноземних авторів.

Найважливішими філософськими працями Я. Козельського були “Філософські пропозиції” (1768), де у формі ілюзорної свідомості викладено його

систему поглядів на сучасність і державу, “Статті про філософію та її розділи із французької енциклопедії (ч. I., СПб., 1770)”, “Статті про мораль у філософії та її розділи (ч. II., СПб., 1770)” [9], а також “Міркування двох індійців Калана та Ібрагіма про людське пізнання” (1788). В останньому творі він виклав тогочасні погляди на світ та його пізнання: “... міркування про людські пізнання з фізики, лікарської практики, досліджень природи та її таємниць, що природничою історією відкриваються, а саме: про стихії, землю, воду, повітря, вогонь, про людину і тварин, про рослини та мінерали, що використовуються в лікарській науці, про важкість, рух і спокій земних тіл тощо” [10].

Недостатньо висвітленою науковою спадщиною Я. Козельського є діяльність у галузі механіки. Аналіз розвитку в Україні механічного мистецтва та нагромадження знань у галузі механіки до XVIII ст. показує, що вони ґрунтувалися на пізнанні певних законів механіки (наприклад, законів перетворення неперервного руху в коливальний або у прямолінійний зворотно-поступальний рух) і пов’язувалися із застосуванням у практиці будівельної техніки, транспортних засобів, споруд різного призначення. Саме механічне мистецтво, втілене в найрізноманітніші механізми та пристрої, стимулювало розвиток механіки. Я. Козельський продовжив та зробив помітний внесок у становлення та розвиток механіки на теренах України у другій половині XVIII ст.

Діяльність Я. Козельського відбувалася в період, коли розбудова флоту, заснування залізобудівних заводів, будівництво шляхів, фортифікаційних споруд стимулювало передусім розробку елементів прикладної механіки, тим більше, що механічне мистецтво, втілене в найрізноманітніші пристрої й механізми, було дуже поширеним в Україні. Це механізми з обертальними і поступальними кінематичними парами (колесо, шарнір, повзун, клин), важільні інструменти, підйомні механізми, в яких використовувалися блоки, коловороти та різні варіанти систем блоків та коловоротів. Значного поширення набули верстати (токарні, свердлильні, ткацькі), ручні та водяні млини, вітряки. На базі водяного колеса створювалися механізми, за допомогою яких рух двигуна передавався до робочого інструмента: механічний важільний молот, точильні пристрої (перетворення обертального руху в перервно-поступальний), порохові млини з кулачковим валом (перетворення обертального руху в зворотно-поступальний). Серед механізмів із складними кінематичними ланцюгами та великими передаточними відношеннями використовувалися зубчасті передачі між осями, які оберталися й перетиналися між собою. Поява вогнепальної зброї зумовила винахід великої кількості нових механізмів, які використовувалися на порохових млинах.

Так, наприклад, Я. Козельський написав відомі на той час навчальні підручники “Арифметичні пропозиції для використання артилерійськими кадетами” (1764) та “Механічні пропозиції” (1764). Останній підручник мав значний успіх, витримав два видання (1764, 1787) та відіграв важливу роль у розвитку механіки в Україні, зокрема в Харківському колегіумі [11]. Підручник “Механічні пропозиції” мав широке коло читачів у Харківському колегіумі та його додаткових класах.

Саме Харківський колегіум, заснований в 1726 р., був важливим центром поширення природничонаукових знань в Україні у XVIII ст. (поряд з Києво-Могилянською академією). Спочатку як окремий предмет механіка не викладалася, проте деякі відомості давалися в курсах з фізики, фортифікації, артилерії та архітектури. З часом у створених при Харківському колегіумі додаткових класах (1765) особлива увага приділялася “інженерству, артилерії та геодезії” [12], тобто практичним знанням, де мали місце і елементи механіки. Проте механіку, як окремий предмет викладання, було введено у вищезгаданому навчальному закладі тільки в 1790 р. [13].

Слід зазначити, що першим викладачем у додаткових класах був І. Ніколаєв, переведений для роботи в Харківський колегіум безпосередньо з дійсної служби в артилерійському корпусі і який у своїй викладацькій діяльності використовував

“Механічні пропозиції” Я. Козельського. Тому першими предметами технічного профілю тут стали артилерія та фортифікація. І. Ніколаєв брав участь у розробці та будівництві різних технічних споруд у Харкові, виїздив для консультації в інші міста України. Його викладацька діяльність була тісно пов’язана з практикою [14].

Підручник “Механічні пропозиції” Я. Козельського містив докладний аналіз питань статичної та динамічної механіки без застосування диференціального та інтегрального числення, посилання на фундаментальні праці Х. Гюйгенса, І. Ньютона та Л. Ейлера.

Предметом механіки “як фізичної науки”, за Я. Козельським, “є рівновага і рух тіл”, тому в підручнику він розглядав: питання про рівновагу твердих тіл взагалі та на похилій площині; рівновагу простих і складних машин; дію твердих тіл після удару; приведення машин у рух і визначення в машинах тертя та “різних відхилень” (згин балки, негнучкість каната тощо) [15].

Я. Козельський був прихильником атомно-молекулярної теорії, вимагав ясності викладання і з’ясування фізичної суті завдання. “Головний і єдиний з усіх фізичних наук предмет є натура”, – підкреслював він [16]. Як прибічник картезіанства, він у дусі цього вчення тлумачив, наприклад, поняття маси, ототожнював кількість руху із силою. При викладенні законів тертя (ковзання, сухого) посилався на праці французького механіка і фізика Г. Амонтона (1663 - 1705) та німецького механіка (1674 - 1727) Я. Лейполяда, котрий перевіряв досліди Амонтона [17]. Він правильно стверджував незалежність сили тертя від площі тіл, які стикаються. Фізичною причиною виникнення сил тертя Я. Козельський вважав шершавість тіл, що стикаються під час руху [18].

Окрім цього, багато уваги приділяв Я. Козельський теорії складних машин (складні важелі, складні блоки, системи зубчастих коліс, гвинт, домкрат), при цьому вчений підкреслював прикладне значення механіки. Інші праці Я. Козельського, які характеризувалися практичною направленістю, були присвячені фортифікації [19]. Підручник “Механічні пропозиції” Я. Козельського був одним з найкращих творів навчальної літератури XVIII ст. не тільки в Україні, а й на теренах Російської імперії.

Як бачимо з вищеприведеного, накопичення прикладних знань на теренах України наприкінці XVIII ст. відбувалося еволюційними темпами, що створювало певні передумови для становлення прикладної механіки як науки в XIX ст.

Отже, узагальнюючи, можна зробити висновок, що просвітницька і наукова діяльність Я. Козельського наприкінці XVIII ст. сприяла розвитку теоретичної думки в Україні. Більш того, навчальний підручник з механіки Я. Козельського “Механічні пропозиції” користувався значною популярністю, він зайняв чільне місце в навчальній механічній літературі XVIII ст. поряд з іноземними джерелами Г. Крафта, Б. Белідора та інших, що створювало необхідний фундамент для становлення вітчизняної механіки як науки.

Джерела та література:

1. Історія Української РСР: У двох томах. – К., 1967. – Т. 1. – С. 324.
2. Коган Я. А. Просветитель XVIII в. Я. П. Козельский. – М., 1958. – С. 103.
3. Історія української культури. У п’яти томах. Том 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К., 2003. – 1247 с.
4. Павленко Ю. В., Руда С. П., Хорошева С. А., Храмов Ю. О. Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах. – К., 2001. – 420 с.
5. Первый биографический БЭС. – СПб., 2007. – С. 494.
6. Украинский Советский Энциклопедический Словарь: В 3-х т. – К., 1988. – Т. 2. – С. 90.
7. Радянська енциклопедія історії України. Том 2. Державін-Лестригони. – К., 1970. – С. 414.
8. Там само. – С. 414.
9. Философский словарь. – М., 1972. – С. 181.
10. Козельский Я. П. Рассуждение двух индейцев Калана и Ибрагима о человеческом познании. – СПб., 1788. – С. 1 – 2.
11. История механики в России / Под ред. А. Н. Боголюбова, И. З. Штокало. – К., 1987. – С. 122.

12. Павленко Ю. В., Руда С. П., Хорошева С. А., Храмов Ю. О. Указ. праця. – С. 176.
  13. Дорогов А. А. Учение о машинах в русской научно-технической литературе периода мануфактурной техники // Тр. ИИЕТ АН СССР. – 1956. – Т. 8. – С. 100.
  14. Історія української культури. Указ. праця. – С. 707.
  15. Козельский Я. П. Механические предложения. – СПб., 1764.
  16. Козельский Я. П. Философские предложения // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII ст. – М., 1952. – Т. 1. – С. 576.
  17. Боголюбов А. Н. Математики. Механики. Биографический справочник. – К., 1983. – С. 280.
  18. Вовкотруб Ю. М. Внесок Я. Козельського у становлення та розвитку механіки на теренах України у XVIII ст. // Сімнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 14 – 24 березня 2006 р. / За ред. В. В. Масненка. – Черкаси, 2007. – С. 56 – 58.
  19. ЦДІА України, ф. 54, оп. 3, спр. 8312, арк. 5, 7.
-

ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС В УНІВЕРСИТЕТАХ: ПЕДАГОГІЧНИЙ ЧИ АНДРАГОГІЧНИЙ?

Одним із найпоширеніших соціальних міфів нашого недалекого минулого був міф про те, що освіта в Україні, у тому числі й університетська, за умов СРСР була найкращою чи, принаймні, однією з найкращих у світі. І цей міф залишається на озброєнні значних верств сьогоднішніх українських освітян, особливо старшого покоління. Вони невтомно повторюють, що якби напрацьовані в СРСР освітні принципи «не чіпали», вони успішно працювали б і нині.

Безперечно, освіта в СРСР функціонувала на рівні тогочасних вимог та реалій; було у ній багато позитивних здобутків, особливо в фізико-математичних, хімічних, біологічних дисциплінах. Та водночас вона була настільки задержавленою, зацентралізованою, замілітаризованою, заідеологізованою, задогматизованою, що все більше й більше не встигала за викликами сучасності. Так, «радянська» освіта виявилася (і нині значною мірою виявляється) неспроможною інноваційно працювати за умов інформаційної ери. Науковознавці стверджують, що протягом ХХ ст. наукова інформація подвоювалася протягом кожних 15 років; й інформація має властивість втрачати пізнавальну цінність - «старіти». Інтенсивність старіння¹ становить приблизно 10 відсотків на день для газет, 10 відсотків на місяць для журналів, 10 відсотків на рік для книг [7:52-67]. Наші освітяни у більшості своїй не хочуть визнавати, що традиційне – модерністське - тлумачення наукового знання істотно застаріло; новітнє знання - постмодерністське; і таким воно є не за часовими, а за сутнісними ознаками. Воно допускає «мирне» співіснування неспівмірних теорій та методологій; в ньому вирішальними стають не класичні (істинне-хибне), а прагматично-операційні (ефективне - неефективне) правила та критерії [10:86-87]. Наша сьогоднішня освіта відстає від тих кардинальних соціокультурних зрушень, які особливо прискорилися від середини ХХ ст. Адже споконвіку люди дотримувалися всіляких «табу» - моральних, правових, статевих тощо. Нині, за умов надзвичайно розвинутих засобів масових комунікацій, найвищим духовно-ціннісним ідеалом усе частіше стає життя «без табу». «Нетрадиційні» теми безперешкодно поширюються країнами й континентами, переполюють літературу, пресу, кіно, телебачення, вирішуються в парламентах, обговорюються в університетах, коледжах, школах. Усі розмаїття традиційного і нетрадиційного співіснують, взаємодіють, претендують на рівноправ'я, вимагають виправдань, чекають пояснень [10:87-89].

Тож успадкована з «радянського» минулого українська університетська освіта,

переобтяжена вищезазначеними вадами, поки що не може впоратися з інформаційною навалою, невпинною плюралізацією й інструменталізацією знання, небаченою раніше відкритістю тем і проблем. Вона, за усіх її позитивних надбань, ще чекає на серйозні прогресивні переміни. Вагомим і перспективним чинником таких перемін може стати, окрім багато чого іншого, переорієнтація навчально-виховного процесу в університетах з педагогічних засад на андрагогічні. Таким чином, метою цієї статті є спроба привернути увагу освітянської спільноти до необхідності андрагогізації університетів. При цьому автори не претендують на повноту дослідження зазначеної теми; тут достатньо лише окреслити коло питань та намітити напрями вирішення завдань.

Андрагогіка (від грецьк. *Ανερ andros* - доросла людина, чоловік, та *αδο* - веду) розвивається як одна з відповідей на ті серйозні виклики, що постали перед усією світовою системою освіти. Деякі найважливіші з цих викликів щойно наводилися. Вони зумовили розробку нової освітньої стратегії, яка дістала назву «освіта впродовж життя». Остання, у свою чергу, вимагає всебічного вдосконалення освіти дорослих. Уже проведені дослідження з історії освіти свідчать, що поняття «Андрагогіка» запропонував у 1833 р. німецький вчений К.Капп у книзі про педагогічні ідеї Платона. Самостійною наукою про освіту дорослих андрагогіка стає від середини ХХ ст. Цьому істотно сприяють Х.Г. Грогхофф, Ф.Пьогелер (Німеччина), Д. Савичевич, Б.Самоловчев (Югославія), Х. Тен Хаве (Нідерланди), Л. Турос (Польща), Л.Ноулз (США). Першим теоретиком і практиком української андрагогіки вважається М. Галушинський (1878-1931). Нині андрагогіка плідно розвивається, крім зазначених країн, у Бельгії, Швейцарії, Угорщині [2; 8].

Отже, освіта дорослих постає нагальною необхідністю. Її основними функціями є: соціально-економічна - піднесення інтелектуального рівня суспільства шляхом підготовки нових кваліфікованих і конкуренто-спроможних фахівців; адаптаційна - допомога в пристосуванні громадян до постійно оновлюваних вимог життя; компенсаторська - усунення прогалин у знаннях, подолання застарілих знань, поповнення вже набутих знань новими; духовно-розвивальна - збагачення духовності, поглиблення компетентності, розширення світогляду особистостей. Андрагогіка покликана розкривати соціальні, ментальні, психологічні, предметно-дисциплінарні, організаційні особливості освіти дорослих і розробляти та впроваджувати відповідні ефективні інструментарії.

Навчання дорослих, на думку андрагогів, має такі основні особливості: дорослий володіє іноді досить глибокими знаннями та досвідом; він налаштований на індивідуалізацію освітнього процесу та значну самостійність у навчанні; йому властиве вибіркоче, скептичне, критичне ставлення до освітнього процесу; він очікує скоординованих взаємодій тих, хто навчає, і тих, хто навчається; він бажає сприймати нові для нього фрагменти знання у контексті вже відомого й засвоєного; він здатен перевіряти всю новоотримувану інформацію «на міцність» силою власного життєвого досвіду; він намагається з'ясувати міру прагматичності, тобто практичної придатності пізнаного; він сподівається оволодіти можливими шляхами подальшого самостійного здобуття знання в тій чи іншій сфері [3,4;8;9;13].

Що стосується самого терміну «андрагогіка», то доцільно зауважити, що вживання слів іншомовного походження не завжди відповідає їх етимологічному значенню. Так поняття «післядипломна освіта» утворене внаслідок запозичення з англійської *Postgraduate studies*, що означає навчання, студіювання після закінчення, після здобуття певного освітнього ступеня; тож те, що ми називаємо «післядипломною освітою», варте іншої назви, наприклад, «фахове вдосконалення». Повертаючись до терміну «андрагогіка» як цілком, на нашу думку, прийняттого, наведемо однопорядковий з ним термін - «теорія освіти дорослих». В українській мовній культурі досить близьким до поняття «андрагогіка» є поняття «просвіта». За умови, якщо під просвітою розуміється насамперед робота, знову-таки, з дорослими.

Тим часом організація освітнього процесу в університетах України і його змістове (предметно-дисциплінарне, методологічне, методичне, виховне) наповнення здебільшого ще перебувають у тенетах традиційності, консервативності й екстенсивності. Мається на увазі, по-перше, надмірне державне регулювання. Досвід інтелектуального прогресу людства показав, що розвинені наука та освіта стали такими не в останню чергу завдяки багатовіковій діяльності автономних університетів. У нас же автономність університетів і досі відсутня. Певні права, надані вищим навчальним закладам IV рівня акредитації, зводяться нанівець регламентуванням, у тому числі фінансовим, з позауніверситетських інстанцій. Певний виняток складають лише університети, яким вдалося здобути статус національних. По-друге, навчальні процеси в переважній більшості українських університетів залишаються уніфікованими. Студенти тут, як правило, не мають можливості вільного вибору спеціалізацій, дисциплін, курсів, спецкурсів, викладачів, наукових керівників, термінів засвоєння тих чи інших дисциплін тощо, їхній професорсько-викладацький склад усе ще не наважується на такі новації. Натомість віддається перевага не структурним модернізаціям, а зовні заданим правилам та нормам, не ефективнішим методологіям і методикам, а звичним канонам і шаблонам, не оновлюваним знанням, а власним давно усталеним (відсталим від життя) переконанням.

За такої ситуації університетська навчальна стратегія, обов'язкова для всіх, «складена з конвеєра традицій або повторення», викладач же, як «відданий відтворювач традицій, а не коваль нового знання», схильний виконувати роль «дипломованого репетитора» [5:67,71,77]. Він не повинен нічого створювати, якщо «створювати» взяти в значенні оновлювати, перебудувати, сприяти приходу нового. Його призначення - повторювати й змушувати повторювати, репродукувати форми, норми та зміст. Він повинен допомагати студентам у читанні та інтерпретації розумних текстів, допомогти зрозуміти, чого від них очікують, яким критеріям їм треба буде відповідати на різних «етапах контролю» [5:67]. Під диктатом наших ментальних традицій та доуніверситетських педагогічних механізмів ті викладачі і студенти, хто не втрачає здібності мислити суверенно, «у кращому випадку підморгують один одному з виглядом змовників та обмінюються рецептами: що треба говорити, як треба та як не треба говорити, маючи на увазі, що ми не згодні приймати вимоги, які до нас висувають, ... тим паче, що ми не визнаємо компетенції тих, кого влада призначила оцінювати нас» [5:68].

Під доуніверситетськими педагогічними механізмами розуміється те, що виховна робота в наших університетах значною мірою ґрунтується на педагогічних засадах загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів першого рівня акредитації. Автори цієї статті не мають на думці применшити чи знеславити діяльність педагогів цих установ. Та все ж їхні славні (без іронії) традиції і навички «вести дітей» - так перекладається з грецької «педагогіка» - не для університетів. Адже навчатися в університети приходять дорослі (хай майже дорослі) люди. І якщо тут викладачі ставляться до студентів «як батьки» і «як матері» до дітей або підвищують свій «авторитет» адміністративно-наглядними засобами, то це навряд чи сприяє формуванню «дорослих», партнерських, діалогічних і, врешті-решт, високопродуктивних освітніх студентсько-викладацьких відносин.

Педагогічні традиції сформували бачення освітнього процесу як суб'єктно-об'єктного»: як цілеспрямованого, теоретично, методологічно і методично забезпеченого впливу викладача (суб'єкта) на студента (об'єкта) [12]. На рівні освітньо-викладацької практики таке бачення вичерпується поняттям «навчання». При цьому додаткові запевнення, що навчання, «звичайно ж, поза сумнівом», «обов'язково» передбачає активну ініціативність об'єкта, залишаються другорядними й тільки сприяють висновку, протилежному запевненню: усе-таки вирішальним чинником навчання є суб'єкт. З таких, хай навіть не сповна усвідомлюваних, позицій також другорядним бачиться самонавчання.

Натомість андрагогіка виходить із «суб'єктно-об'єктного» характеру освітнього процесу. Її розробники вбачають пріоритетність в інтенсифікації якраз самонавчання.

Такий пріоритет аж ніяк не означає нехтування завданнями навчання; він відкриває можливості вирішення їх з принципово інших позицій. Андрагоги вважають, що в університетах слід не стільки повідомляти студентів про зміст освітньої й наукової діяльності, скільки залучати до неї. Адже залучення, на відміну від повідомлень, має наслідком співучасть студентів у цій діяльності. Співучасть студентів спричинятиме перехід і всього освітнього процесу від форми викладацьких монологів до форми викладацько-студентських діалогів. Усе це сприятиме конкретизації розглядуваних у процесі навчання тем і проблем, тобто глибшому виявленню їх теоретичних аспектів, практичних можливостей та наслідків. Зазначене дасть змогу зосереджуватися на проблемах - не розв'язаних поки що питаннях і суперечливих позиціях. Воно допоможе в легітимізації надзвичайно актуальної сьогодні варіативності знання й пізнання - визнанні більше одного способу бачень і рішень.

Андрагоги також виступають за переорієнтацію українських університетів з лекційної форми навчання як основної на консультаційну, набагато індивідуалізованішу. Що знов-таки, не означає повної відмови від лекцій. Консультації, піднесені на рівень звичних для нас лекційно-семінарсько-лабораторних вимог, навчатимуть студентів пошукової діяльності. Як у плані пошуків уже виробленої базової інформації, так і у плані науково-дослідницьких пошуків.

Андрагогізація університетської освіти України може внести, на нашу думку, новий аспект і у виховний процес - аспект діловитості. Діловитість ми виводимо не з поняття «діляга», а з поняття «діло». Мається на увазі необхідність зведення нанівець офіційно-планових і обтяжливих для всіх учасників так званих «виховних заходів» і натомість розвиток партнерських викладацько-студентських стосунків. Аспект діловитості висвітить у відношенні «викладач-студент» ще одну мало помітну досі рису: «виконавець-замовник». Тоді виховний процес уже не зможе залишатися виключно односпрямованим.

Андрагогізація університетів неминуче поставить її ініціаторів перед багатьма - як зазначеними тут, так і не зазначеними й не очікуваними - проблемами. Останні можуть стати предметом інших статей.

Джерела та література:

1. Бажал А. Служитель Вакха, «мученик науки»: середньовічний студент // Дзеркало тижня. - К. - 14.01.06.
2. Болтівець С. Український андрагогічний словник // Освіта і управління. - 1999 (2001) - Т.3. - №4. - С. 129-138.
3. Браже Г. Г. Принципы оценки деятельности андрагога // Педагогика. - М. 2000. - №6. - С. 18-20.
4. Вершловский С. Г. Взрослый как субъект образования // Педагогика. - М. 2003. - №8. - С.3-8.
5. Дерріда Ж. Де починається і як закінчується викладацький корпус // Філософська думка. - К., 2002. - №2. С.60-86.
6. Квіт С. Призначення університету і клітка для тигра // «Дзеркало тижня». - К. - 28.01.06.
7. Лудченко А. В., Лудченко Я. А., Примак Т. А. Основы научных исследований: Учебное пособие. - К: Знання. КОО. 2000. - 106 с.
8. Огієнко О. І. Андрагогіка та освіта дорослих // Сучасні проблеми науки та освіти. Матеріали конференції. - Харків: Українська асоціація «Жінки в науці та освіті»; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2003. - С. 324-325.
9. Подобед В. І., Горшкова В. В. Образование взрослых: методологический аспект // «Педагогика». - М. 2003. - №7. - С. 30-37.
10. Самардак М. М., Авдеева В. В. Постмодерність і деякі проблеми університетської освіти // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. - 2003. - №598. - С. 86-89.
11. Самардак М. М., Кобилянська М. М. Університети як фактор інститування західноєвропейської науки // Вісник Житомирського педагогічного університету. - 2003. - Вип. 11. - С. 3-7.
12. Ушак В. Я. Філософське розуміння принципу «виховання без виховання» // Сіверянський літопис. - 2002. - №2. - С. 113-115.
13. Цимбалюк І. Освіта дорослих: невичерпні можливості // Управління освітою - 2002. - №15-16. - С. 7-9.

ДИТИНА ТА ГОЛОДНІ РОКИ (СТРАТЕГІЇ ДОРОСЛОЇ ТА ДИТЯЧОЇ ПОВЕДІНКИ НА ПІВНІЧНОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ У 80-Х рр. XVIII ст.)

Одна із найбільших проблем, на якій людство зосереджує свою увагу, є проблема голоду та дитячого недоїдання (child hunger). Власне, "голод" долає моральні упередження, потреба біологічного виживання одна із тих граничних ситуацій, де низка інших людських інстинктів та набутого досвіду відходить на другий план. Однак й суспільна роль голоду є незаперечною. "Голодні роки" підштовхують великі соціальні зрушення та зміни, упокорення голодом нищить великі соціальні прошарки. Проблема голоду щодо українського народу давно вже переросла у масштаб великих національних лих, потреба розуміти й розібратися у яких приречена на упередженість.

Однак попередні двадцятому століттю часи також мали подібні проблеми. Голод протягом століть став елементом біологічного режиму людства, однією з рис повсякденного життя. Голодні роки надходили з певною постійністю, варто лише статися двом неврожам, а дорожнеча й нестача харчів - характерна риса європейської історії до кінця XVIII ст., загалом глобальна історична проблема.¹ "Голодні роки" характерні для історії України. Існують згадки про голод 1093 р. в Давній Русі, тяжкі голодні роки 1569-1575 на заході українських земель, 1630-і роки (особливо 1637-1638), нові голодні роки під час великих політичних і соціальних змін 1648-1651 рр., голодні 1661, 1673-1674 рр. у Західній Україні, голодний час 1698-1699 рр. на Лівобережжі². Голод панував 1749 р. на Слобідській Україні та Гетьманщині у зв'язку із нашествиям сарани 1748 р.³

Ми повинні зазначити і яскраве відображення голоду як такого в українському красному письменстві пізнішого часу.⁴

Особливо проблематика голоду стосувалась малородючих північних лівобережних українських районів. У даному разі у сфері нашого зацікавлення голодні 1780-і рр. та дитина. Насамперед із наявних джерел ми прагнули дослідити й зрозуміти стратегії поведінки дітей. Дізнатися, як зберігалось дитяче життя під час голоду й, відповідно, чи бодай частково надавалась увага репродуктивній функції соціуму. Незважаючи на певну табуйованість теми, ми спробували хоча б частково наблизитися до розуміння дитячого світу в минулому. Одразу зазначимо, великий парадокс - дитина розглядається поглядом дорослого, й без дорослості дитячий світ не може бути зрозумілим. Це принцип не лише джерельної бази, але й світу, де права дитини відсутні й регламентовані лише у разі успадкування майна. Дитяча поведінка залежить від батьків. Дорослі визначають долю дитини. Однак існують важливі нюанси щодо дитячих проблем.

Найперше недоїдання вдаряє по неокріпленому дитячому організму, змінює поведінку дитини та ставлення до низки речей. Але, слід визнати, що неврожай мав вагому соціальну складову, він насамперед відображався на нижчих прошарках населення (бідних козаках, підданих селянах), на родинах вдів, де не було годувальників тощо. Ще дуже важливо: напевно, голод обіймав лише ті чи інші регіони Чернігівського чи Новгород-Сіверського намісництва і не був загальним лихом, як те ставало пізніше. За важливим джерелом - метричною книгою Георгіївської церкви містечка Бобровиця (Чернігівське намісництво) - за рівнем дитячої смертності можна визнати "важкі роки":

**Дитяча смертність у містечку Бобровиця (Георгіївський храм)
протягом 80-х рр. XVIII ст.**

Рік	Всього померло людей	З них дітей та підлітків до 17 років	Хлопчиків	Дівчаток	Примітки
1781	66	44	16	28	Вочевидь, сувора зима. Найбільша смертність в грудні.
1782	38	17	6	11	Повінь у квітні (потонув дячок із жінкою)
1783	35	12	8	4	
1784	91	68	38	30	
1785	31	17	12	5	
1786	72	44	33	11	
1787	37	18	12	6	Відносимо тут до дітей жителя бобровицького пономаря Дениса Гвоздова, померлого в 15 років.
1788	61	16	9	7	Вочевидь, дані неповні.
1789	67	35	19	16	Одна смерть через нещасну оказію: племінник Івана Карпехи стертий млиновим колесом.
1790	62	42	21	2 1	У Івана Рибакі 15-річного сина Власія убив кінь

*Таблицю складено за матеріалами
ДАЧО. - Ф.679, оп.1,спр.263. - Арк.116 - 128 зв.*

Відповідно виявляється, що найтяжчим був 1784 р., коли рівень смертності, у тому числі дитячої, був найвищим. Наступний, але вже менш складний рік (у даному разі дужче характерний для більшості північних українських регіонів) 1786, ще менші за смертністю 1781, 1788, 1789 та 1790 рр. Важливе зауваження, характерне для характеристики дитячої смертності в традиційних суспільствах: її рівень зазвичай високий і, як видно, перевищує в основному 50% загального рівня смертності.

Історіографічне висвітлення "голодних років" не надто істотне. Насамперед важливе зауваження щодо проблем неврожаїв у Новгород-Сіверському

намісництві даного часу зробив Олекса Нарочинський.⁵ Сучасний дослідник Едуард Острась узагалі малює сумну картину злиднів та низької врожайності того часу.⁶

Про неврожай та голодування в околицях містечка Мглин (Новгород-Сіверського намісництва) згадується в листопаді 1786 р. У рапортах місцевих чиновників йдеться про "мокrotное время" та несплату місцевими селянами податків.⁷ Дворянський засідатель Зінченко зазначав, що селяни хліб їдять рідко, в основному харчуються макухою з конопляного сім'я: надії, що обивателі зможуть протягнути до наступного літа, немає жодної.⁸

Голод 1788 р. має чимало історичних паралелей з пізнішими часами. Царський уряд для боротьби з голодом запровадив в адміністративних центрах хлібні комори, "магазини", де зберігалося збіжжя.

Недорід та сира погода 1787 р. спричинили велику потребу в харчах й смертельні випадки від голоду. Спочатку влада прагнула не зважати на такі ексцеси. Ціни на збіжжя хоч і зростали, однак хліб був у заможних господарствах.

11 лютого 1788 р. глиньський городничий Макар Шульгин написав велику доповідню в Чернігівське намісницьке управління. Він зазначав, що в містечку Глиньську та в селах Алексинцях, Савинцях, Волошківці, Хаминцях, Перекопівці, Артюхівці, інших люди бідного стану доведені до відчаю і їдять різні "суровые" та шкідливі для здоров'я харчі: гречану полову, лободу, гниле дерево. Однак у заможних людей хліба не бракує, і він прихований по хагах, бо через перекупників на хліб немає ціни. Шульгин пропонує й певну програму подолання голоду серед бідняків: змушувати хазяїнів, що тримають хліб для дорожчого продажу, продавати державним службам й пускати залишки хліба уроздаб. Це досить цікава ініціатива державного чиновника з посиланням на "державний інтерес" та "запобігання голоду". Знаючи субординацію й ставлення держави до сміливих ініціатив, городничий прохає "не поставити мнѣ в проступок" згідно з 30 пунктом "артикула воинского".⁹ Подібну ситуацію, але щодо Суразького повіту й місцевого чиновника, суразького ісправника Григорія Великошапки, 1786 р. яскраво переказує і Нарочицький¹⁰. Державні структури посилали перевірки й змушували до чіткої статистики кількості жертв.

Жебракування

Проблема жебраків та старцювання істотним чином посилюється на Лівобережній Україні у 80-х рр. XVIII ст. Традиційно кількість убогих, що прохали милостиню, мандрівних дяків і школярів, калік та сиріт в Гетьманщині була досить високою. При церквах існували шпиталі та школи, де подорожній міг отримати прихисток. Гетьман Кирило Розумовський, видатний проектувальник альтернативних модернізаційних реформ 1758 р., прагнув використати цей великий прошарок. Під час своєї мандрівки Малою Росією гетьман побачив велику кількість дорослих і малолітніх, які просили милостиню. Малолітні були або сиротами, або відпущені батьками через убогість. Окремі особи, за визначенням канцеляриста гетьманської канцелярії, "заобыкши жить с малолѣтства в лѣности и тунеядствѣ", пристають в шпиталі та богадільні й, спілкуючись з іншими жебраками, розносять хвороби. Розумовський запропонував відправляти цих жебраків на суконну фабрику фон Штейна до Нових Млинів на роботу¹¹.

Але жебраків усякого кшталту, вочевидь, було чимало. Закони про заборону селянських переходів 3 травня 1783 р., реформування церкви та системи освіти, що особливо яскраво виявилися у другій половині XVIII ст., - обмежували вільне пересування й болісним чином ударили по "мандрівних прошарках". Потреба прохарчуватися долала численні заборони. Проблеми жебракування були тісно пов'язані з кліматичними умовами й приховували низку небезпек. Діти, що просили милостиню взимку, підпадали під небезпеку замерзнути. 16 січня 1788 р. двоє дітей Єфимії Морозихи Тимофій та Михайло з містечка Олишівки, що ходили просити милостиню до села Красного, дорогою померли. Лікар Петро Піддубник констатував смерть від голоду. Державна влада зреагувала вказівкою

поміщику Григорію Шрамченку, до якого були приписані ті діти, аби той не допускав своїх людей до такого стану. Але в цьому ж документі місцевий ісправник, ротмістр Столиця зазначав, що щодня у його садибі з'являються то шість, то десять чоловік жебраків за милостинею. Місцеві ж поміщики їх годувати не хочуть, а охоче роздають тільки білети, аби голодні шукали собі роботу.¹² Держава, не опікуючись підданими селянами, залишаючи їх напризволяще поміщикам під час голодних років не сприяла ані самим селянам, ані поміщицькому господарюванню, про що у другому десятилітті XIX ст. зазначав поміщик і син останнього гетьмана Олексій Кирилович Розумовський.¹³ Тут слід зробити вагому ремарку: за умовами Литовського статуту, що був основним правовим документом у даному регіоні (12 розділом, 20 артикулом за редакцією 1588 р.), коли поміщик не опікувався "челяддю" під час голоду, й та сама знаходила собі харч, то звідгоді вважалася вільною.¹⁴ Певно, цих норм ретельно не дотримувалися вже у 80-х рр. XVIII ст.

1788 р. голод відчувався навіть на родючих землях Полтавщини. За рапортом лохвицького городничого майора Івана Алгазіна, чимало козачих підсусідків, не маючи власних будинків, ходять із сім'ями під вікнами й просять милостиню, але цього року подібним чином роблять і посполиті, жебракування через голод поширюється.¹⁵

Отже, з певною обережністю слід визнати поширення старцювання під час голодних років й залучення дітей до випрохування милості.¹⁶ Однак тут слід згадати про спроби імперського уряду контролювати жебракування й обмежити його запровадженням сирітських опік після губернської реформи 1775 р., яка інтенсивно почала впроваджуватися на Лівобережній Україні у 80-х рр. XVIII ст. Так, зокрема, Чернігівське намісницьке правління 1790 р. заборонило вдовам та сиротам збирати милостиню й зазначило, що цими злиденними мають опікуватися сирітські суди.¹⁷

Втечі й переселення

Напевно найпоширенішою стратегією поведінки в даному разі була втеча з місцевостей, де панував голод, на родючі землі південної України чи в інші місця (донські станиці, Слобожанщину, південне Лівобережжя). Однак місцеві адміністрації та царський уряд прагнули прикріпити населення, ловили й карали утікачів. Селянські втечі в другій половині XVIII ст. були найпоширенішою формою соціального опору. Втікаючи, батьки, як ведеться, забирали з собою дітей. У Петрівку 1795 р. з села Миколаївки (Новгород-Сіверського намісництва) від поміщика Івана Якимовича, "почитая за невыгодность жить", утекли Федора та її донька Явдоха Пашенко.¹⁸ Колезький асесор із Мглинського повіту Григорій Косач у своєму рапорті зазначав щодо 1786 р., що унаслідок багатьох дощів в болотистих місцях його повіту стався неврожай на жито, але більшість селян може себе прохарчувати до наступних жнив, а хто не зможе засіяти: "для питания своего семейства принуждены пойти в степные мѣста."¹⁹ Подібним чином про продаж селянами "рухомості й скотини" й поодинокі втечі зазначав 1786 р. й мглинський повітовий дворянський предводитель Григорій Савицький.²⁰

Про селянські втечі з північного Лівобережжя існує низка вагомих робіт²¹. Василь Дубровський навіть присвячує кілька абзаців дитячим втечам. Не тільки окремі особи, але й цілі родини та поселення здійснювали "побіги". Окремо втікали й самі діти-сироти: 14-літній Петро з Варви, 10-літні Герасим, Ілля, Іван, Омелько й навіть 4-літній Василь - син померлого "Василя Кирилова свинаря", втікали на південь.²² На жаль, проблематика неврожаю, голоду як рушія таких втеч залишається нерозробленою.

Інші стратегії

Голод змушував батьків, а особливо вдів віддавати дітей у заможніші родини. Так, 16 листопада 1786 р. міщанка містечка Середньої Буди, вдова Пелагія Процихіна віддала сина Степана (7 років) та доньку Явдоху (6 років) у родину диякона Троїцької церкви Євтихія Соловійова, заручившись добровільним

записом, що дякон буде виховувати дітей у "страхе Божієм", годувати й одягати, платити за них подушний податок.²³ Віддавання дітей за борги й забирання їх були, вочевидь, поширеним явищем.

У даному разі ми чітко розуміємо лише постановку питання, питання складного для розв'язання й інтерпретацій. Однак із наявного пласту ми бачимо прагнення зберегти дитину під час великих катастроф, втікаючи чи жебраючи разом із нею, віддаючи чи продаючи її іншим людям. Це досить вагомий спостереження для подальшого глибшого висвітлення ролі дитини в традиційному українському суспільстві.

Список скорочень:

ДАЧО - Державний архів Чернігівської області

ЦДІАК України - Центральний державний історичний архів України у місті Києві.

Джерела та література:

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV - XVIII ст. - К., 1995. - Т.1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. - С.50 - 55.

2 Крип'якевич І. Голодівки на Україні XVII в. (Кілька літописних записок) // Україна. - 1929. - Липень - серпень. - С.34 - 37.

3 Див. про державні заходи з цього приводу: Полное собрание законов Российской империи. - Т.ХІІІ. -№ 9590. - С.28 - 30; № 9624. - С.72.

4 Див. Старицький М. Лихо (Картинка із життя голодних) // Киевская старина. - 1901. - Т. LXXXIII. - №5. - С.301 - 316.

5 Нарочницький О. Справи про "плододосіє земель" Новгород-Сіверського кам-ва за 1787-1796 (статистика врожаїв по намісництву за рр. 1787-1796) // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. - 1928. - Т.17. - С.243 - 276. Про голод на землях Новгород-Сіверського намісництва згадує Олексій Путро: див. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российской государства во второй половине XVIII века. - Киев: Выща школа, 1988. - С.21 - 22.

6 Див. мою рецензію на цю роботу: Маслійчук В. Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. - Донецьк, 2003.) // Український археографічний щорічник. - Київ, 2007. - Т.12. - С.803 - 807.

7 ЦДІАК України. - Ф.206, оп.1, спр.1475. - Арк.1.

8 ЦДІАК України. - Ф. 206, оп.1, спр.1474. - Арк.1 зв.

9 ЦДІАК України. - Ф.204, оп.5, спр.3494. - Арк.1 - 2 і зв.

10 Нарочницький О. Справи про "плододосіє земель" Новгород-Сіверського намісництва. - С.253 - 255. Див. також ЦДІАК України. - Ф.206, оп.3, спр.2762. - Арк.18 - 19; спр.2766. - Арк.1 - 114 (ретельна справа про розслідування).

11 Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. - Ф.61, спр.728. - Арк.30 - 31.

12 ДАЧО. - Ф.74, оп.1, спр.28. - Арк.1, 2 і зв.

13 Шугуров Н. Отзвѣвъ графа А.К.Разумовскаго поводу неурожаѣ // Киевская старина. - 1891. - Т.ХХХV. - 12. - С.470 - 472.

14 Ось як лунає той артикул: "Хто бы в голодь челядь свою выгналь. Тежь уставуемь: если бы хто в голодь челядь свою невольную выбиль з дому прочь, не хотечи их кормити и переховывати, и тая челядь сама себе у голодь перекормила, таковыѣ вжо не мають быти невольные, але волными. А вед же тым обычаем, иж коли тую челед выбеть, тогды они оповедати то мають вряду кгородскому того повету або врядникомъ месткимъ, бурмистромъ або мешаномъ, иж ихъ выбиль, а пань тое челяди не оповедает ли и не запишетъ на вряде утеченья ихъ, то вжо тая челядь волна маеть быти вечными часы". (цитую за <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm> правопис такий як і на електронній сторінці).

15 ЦДІАК України. - Ф.204, оп.5, спр.3581. - Арк.1.

16 Досить цікаву інформацію щодо залучення дітей по випрохуванні милостині маємо на прикладі однієї девіантки з Росії 1750 р.: П'ятого лютого 1750 р. відбувся сенатський указ: "Об учинении солдатской жене Марфе Архиповой наказания кнутом за кражу младенца". Солдатська жінка украла у солдата Федора Окорочкова "сына младенца 18 недель". Під час допиту Марфа визнала, що вкрала немовля для себе, збираючись йти до чоловіка у Петербург, щоб легше було просити милостиню...(Полное собрание законов Российской империи. - Спб., 1830. - Т.ХІІІ. -№ 9706. - С.190 - 191).

17 ЦДІАК України. - Ф.206, оп.1, спр.1949. - Арк.1.

18 ЦДІАК України. - Ф.206, оп.5, спр.253. - Арк.3.

19 ЦДІАК України. - Ф.206, оп.1, спр.1473. - Арк.1 зв.

20 Там само. - Арк.4.

21 Дубровський В. Селянські втечі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст. (1782-1791 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. (Збірник історико-філологічного відділу ВУАН №95). - К.: ДВУ, 1928. - С.367 - 401; Бойко А. Утечі селян старої Гетьманщини на Південь України наприкінці XVIII століття // Сіверянський літопис. - 1999. - №6. - С.131 - 133, тощо.

22 Дубровський В. Селянські втечі. - С.399; цікаво, що сам Дубровський зазначає: "Щодо зростання втечі, то на підставі відомостей, здається, можна тільки довести, що вона збільшується в 1787 - 1788 рр., цебто в перші роки другої Турецької війни, трохи падаючи в наступні роки" (С.401). Отже, Дубровський не визначає голод як основну причину селянських втеч цього часу.

23 ЦДІАК України. - Ф.206, оп.1, спр.1923. - Арк.2, арк.7 і зв. - Угода.

СВІТОВИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ РИНКУ ОСВІТЯНСЬКИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Вхідження української освіти в європейський освітнянський простір, а також світові тенденції розвитку освіти зумовлюють необхідність істотних змін у системі освіти та суттєвого її оновлення. Кожна країна світу сьогодні має власний багатий досвід розбудови системи освіти. Аналітичне вивчення цього досвіду сприятиме збагаченню вітчизняної системи освіти, допоможе у вирішенні цілої низки проблем, які сьогодні постали перед формуванням ринку освітнянських послуг в Україні.

Одним з головних елементів механізму формування ринку освітнянських послуг є порядок та умови утворення її фінансової бази. Йдеться про визначення джерел фінансування, накопичення грошових ресурсів, напрямів використання.

Слід зазначити, що в США та європейських країнах існують дві базові системи фінансування ринку освітнянських послуг: з одного боку, фінансування забезпечує держава, а з іншого - забезпечення освіти фінансовими ресурсами може відбуватися не тільки з державного бюджету.

Аналіз досліджень і публікацій та невирішені частини проблеми. Серед вагомих досліджень зарубіжних вчених з питань фінансування освіти можна назвати праці Г.Беккера, Ч.Бексона, А.Вагнера, Дж.Вейзе, Є.Деннісова, П.Друкера, К.Ерроу, Дж.Кейнса, П.Самуельсона, Т.Шульца, В.Афанас'єва, В.Басова, С.Белякова, В.Єрошина, В.Жаміна, Е.Жильцова, С.Костяняна, С.Струмиліна, Д.Чупрунова.

Питанням теорії та практики фінансового забезпечення освіти, науки та соціальної сфери приділяли увагу українські економісти: С.Буковинський, О.Василик, Д.Верб, В.Гейєць, В.Куценко, Е.Лібанова, І.Лук'яненко, І.Лютий, Н.Новіков, Т.Оболенська, К.Павлюк, Д.Полозенко, Г.П'ятаченко, П.Саблук, В.Федосов, О.Чубукова, І.Чугунов.

Завданням нашої статті є вивчення джерел фінансування освіти в інших країнах світу, визначення переваг і недоліків та виявлення їх впливу на формування ринку освітнянських послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу. У Швеції усі навчальні заклади, що належать до системи суспільної освіти, повністю або частково фінансуються із державного та місцевого бюджетів, навчання у них безплатне [1, с.38]. Учні гімназій, вищих навчальних закладів або дорослі люди без середньої освіти, які повернулися до школи, отримують необхідну фінансову підтримку у тій чи іншій формі. Таку допомогу отримують тільки ті, хто її потребує. Характерною рисою саме шведської системи фінансової допомоги вищій освіті є те, що економічне становище батьків або одного з них жодним чином не враховується при визначенні розмірів фінансової допомоги студенту.

Сума фінансової допомоги, що надається студентіві, складається з двох частин: безоплатної, безповоротної допомоги, що становить приблизно 30% від загальної суми, та позики, яка становить близько 70% від загальної суми.

Переваги даної фінансової допомоги: використання досвіду Швеції в Україні могло б дати позитивні результати для освітянської галузі, розширило б можливості отримання вищої освіти, її доступність для широких верств населення.

Недоліків у цій допомозі практично немає, але існують деякі обмеження щодо строків її надання:

- по-перше, особа має право на таку допомогу до досягнення нею 46-річного віку;
- по-друге, фінансова допомога, як правило, надається протягом терміну, що не перевищує 6 років;
- по-третє, щоб мати змогу безперервно отримувати фінансову допомогу, студент повинен успішно вчитися з усіх предметів.

У США сформувалася високорозвинута система освітянських послуг, що складається з кількох ланок. Вона включає вищу і середню школу, державні професійні навчальні заклади, навчальні заклади приватних компаній, підготовку кадрів на робочих місцях. Тільки на формальну освіту (вищу і середню) витрачається більше 7% ВВП країни, тут зайнято в сукупності не менше 6 млн. чол.

Загальні асигнування на вищу і середню спеціальну освіту в США становили в 2000 р. 257,8 млрд. дол. (159,7 млрд. витрачалося в державному секторі і 98,1 млрд. дол. у приватному).

Підготовка кадрів у приватних компаніях є важливим елементом американської системи освіти. За оцінками, витрати на ці цілі перевищують 100 млрд. дол., програми у сфері підготовки кадрів мають 2/3 найбільших американських компаній. Основні напрями освіти в компаніях - адаптація до нових технологій, сучасних форм організації праці, ліквідація "функціональної неписьменності".

Найбільша неприємність полягає в тому, що навчання в США здебільшого платне. Але США відрізняються від інших країн поширеними видами федеральної фінансової допомоги студентам чи тим, хто вносить плату за отримання вищої освіти. Окрім федеральної допомоги, фінансова допомога надається і місцевими органами влади. Федеральні програми допомоги студентам є найбільшим джерелом допомоги студентам у США. За даними Департаменту з освіти США, вони забезпечують понад 60 млрд. дол. на рік фінансової допомоги студентам у вигляді грантів, позик та іншої допомоги [5].

Переваги американської освіти в тому, що в Україні можна було б застосувати деякі елементи американських програм на освітянські послуги, взявши за критерії визначення розміру рівня доходу претендента чи його сім'ї та успішність навчання. Гранти і знижки в оплаті повинні застосовуватись для заохочення найздібніших студентів.

Недоліки - вища освіта в США платна, плата за навчання досить висока, тому багато студентів поєднують навчання з роботою, що досить часто впливає на успішність. Вартість одного навчального року не є сталою і залежить від штату, рівня і престижності ВНЗ, його приналежності до державного чи приватного сектора.

З метою подолання зазначених недоліків законом США про освіту (1938) передбачено фінансову допомогу студентам; крім того, діє система підтримки кращих студентів (позики, стипендії, гранти, різноманітні податкові пільги, навчальні податкові кредити та інша фінансова допомога) [3].

Канада. За 2004 фін. р. на долю провінцій і територій - тобто регіонального рівня влади - доводилося близько 58% всіх витрат на освіту. Місцеві ж органи влади забезпечували 16% витрат. Прямі витрати федерального уряду на потреби освіти становили лише 8,2% від загальної суми витрат на ці цілі. З приватних джерел - тобто самим населенням, різними недержавними організаціями, фірмами-спонсорами і т.д. - у середньому покривалося приблизно 17,5% всіх витрат на освіту.

Більше всього засобів - 60% усіх асигнувань - витрачається на середні школи. На стадію післяшкільної освіти, яка включає навчання в коледжах, університетах та професійно-технічних навчальних закладах, у сукупності відводиться близько 40% усіх витрат на освіту. Половину з цих асигнувань отримують університети на свої капітальні і поточні витрати, включаючи виплату стипендій і надання пільгових студентських позик. На навчання в коледжах припадає 8,6% усіх витрат на освіту, на навчання в державних професійно-технічних школах, на державних і приватних курсах підвищення кваліфікації, в школах мистецтв і т.п. - 10,2%. При цьому, якщо у фінансуванні шкільної освіти федеральна влада майже не бере участі, то її організаційний та фінансовий внесок у розвиток вищої і професійно-технічної освіти вельми значний.

Хоча частка приватних джерел у фінансуванні вузів зросла з 19 % у кінці 1980-х років до 29 % у кінці 1990-х, процес комерціалізації вищої освіти не зайшов у Канаді так само далеко, як в США. За даними 2004 фін. р., асигнування з бюджетних і позабюджетних фондів трьох рівнів влади забезпечували в сумі приблизно 71 % доходів канадських вузів. На оплату навчання студентами припало, відповідно, близько 20 %, а з інших джерел, - у числі яких спонсорські внески корпорацій та окремих приватних осіб, - надійшло менше 9 % коштів [8].

У Канаді діють федеральні програми підтримки вищої освіти. З 1964 р. працює Програма пільгових гарантованих позик (Canada Students Loans).

У 1998 р. федеральний уряд заснував Канадський фонд нового тисячоліття (Canada Millenium Fund), кошти якого повинні були використовуватися головним чином для виплати стипендій як заохочення кращих студентів базового рівня навчання.

У 2000 р. Оттаві все ж таки вдалося добитися згоди більшості провінцій надавати навчальні гранти. Для різних категорій тих, що мають потребу, встановлені і різні за величиною гранти. Студенти-інваліди можуть отримати фінансову допомогу в розмірі до 5000 дол. на рік. Малозабезпеченим молодим людям, що поєднують навчання з роботою, виплачують до 1200 дол., тим, що вчаться і мають на утриманні утриманців, - до 3120 дол. Жінкам, що працюють над дисертаціями для отримання вченого ступеня, може бути наданий грант у розмірі до 3000 дол. на рік протягом терміну, що не перевищує три роки [6]. В цілому пряму допомогу від федерального уряду із засобів Канадського фонду нового тисячоліття отримують близько 30 тис. студентів та аспірантів, тобто менше 4% загального числа учнів в університетах.

Переваги. Країна "кленового листа" належить до числа держав, дипломи яких високо цінуються на міжнародному освітянському ринку. Це не дивно: Канада витрачає на розвиток системи освіти більше коштів, ніж інші розвинені країни (6,6% від ВВП проти середнього показника 6,1%). Про ступінь розвитку освітянської інфраструктури говорить хоча б той факт, що всі державні школи, університети й коледжі Канади підключені через супутник КАНТАТ до мережі Інтернет [9].

Система вищої освіти у Великобританії складається з університетів і коледжів, які утримуються за рахунок фінансування від промисловості та з прямих урядових джерел. Законом "Про вищу освіту" головну роль у забезпеченні вищої освіти відведено Раді фінансування вищої освіти, що дає відповідні рекомендації Державному секретареві з освіти Великобританії, а також розподіляє державні кошти на фінансування університетів і коледжів. Фактично взято курс на колегіальний принцип асигнування освітянських закладів.

Кошти, що надаються міністерством освіти цієї країни, складаються з асигнувань через Раду фінансування вищої освіти (37%) і локальні (місцеві) відділи освіти (26%). Комітет з науки і технології здійснює фінансування вищої освіти через Наукову дослідницьку раду (близько 5%). Іншими його джерелами є фінансування дослідної роботи (6%), внески благодійних організацій (3%), оренда і сфера обслуговування (6%), різні прибутки (13%). Отже, безпосередньо

державний бюджет системи освіти дорівнює 63% [4].

Освіта у ВНЗ цієї країни платна. Університети і коледжі, що функціонують економічно самостійно, регулюють вибір спеціальностей для навчання залежно від попиту та інтересів вступників. Однак для підтримки деяких спеціальностей (переважно інженерних) держава практикує надання вступникам одноразової допомоги. Місцеві відділи освіти при меріях надають своїм студентам безпроцентні освітянські позики за умови їх повернення після завершення навчання та працевлаштування або під час навчання. Таку систему позик запроваджено міністерством освіти у вересні 1990 р., і вона визначається матеріальними можливостями студентів та їхніх батьків. Розмір позики залежить від того, живуть студенти з батьками чи навчаються живучи поза домом. Під кінець навчання величина цієї позики зменшується. Умови освітянської позики та правила її повернення публікуються у довідниках Служби вступу до університетів, а також у щорічних буклетах для вступників до кожного університету.

Різні наукові, благодійні, місцеві та міжнародні організації, окремі університети надають допомогу або винагороду особливо талановитим студентам за високі успіхи у навчанні. Нормативних документів щодо одержання освітянської позички або допомоги у Великобританії не існує.

На відміну від США, де стипендіальні програми дуже поширені, у Великій Британії вибір стипендій трохи вузьчий. Гранти та стипендії надаються як самими навчальними закладами, так і фондами, великими корпораціями.

Є й державні стипендії. Уряд Великобританії виділяє до 800 грантів у рік, кожний з яких покриває дві третини загальної вартості навчання (ORS Award Scheme) [9].

Переваги. Британська система освіти високо цінується у світі завдяки великій увазі з боку уряду та промисловості, умілій організації навчання і збереженню найкращих традицій [7, с.114]. Усі університети Великобританії мають високий рівень автономії у визначенні курсів, програм і методів навчання, тому саме система британської освіти дозволяє випускникам отримувати найсучасніші і найпотрібніші на сьогоднішньому ринку знання і навички, тому їх із задоволенням беруть на роботу провідні компанії.

Німеччина. Переважна більшість ВНЗ у Німеччині державні, але останнім часом почали з'являтися й приватні. Навчання в них платне. Активно розвивається система бізнес-освіти.

26 січня 2005 року Федеральний конституційний суд Німеччини оголосив положення Рамкового закону про ВНЗ щодо безкоштовного навчання неприпустимим та дозволив Федеральним землям самим приймати рішення щодо встановлення плати за навчання.

У Німеччині до цього часу використовують традиційні системи постатейного бюджетування. Складні, заплутані та незрозумілі схеми постатейного бюджету дуже детальні й розділені на глави, групи статей і статті. Як правило, перерахування грошей із одного бюджетного року (який збігається з календарним) у наступний неможливе.

Невикористані фонди мають бути повернені міністерству, й інститутський бюджет на наступний рік буде відповідним чином зменшений. Як результат цього, ВНЗ часто витрачають невикористані гроші на будь-що, аби уникнути скорочення бюджету. Це явище отримало назву грудневої лихоманки.

У деяких університетах як експеримент запроваджена "Globalhaushalte" (паушальний бюджет, тобто без диференціювання складових статей) - нова схема фінансування, яка надає ВНЗ деяку фінансову автономію у поєднанні з жорстким контролем віддачі.

Загальна сума коштів, виділених на підтримку студентів, згідно з *VafoG* зросла з 1,07 млрд. німецьких марок у 1972 р. до майже 2 млрд. у 1980 р., після чого коливалася в межах 1,8-2 млрд. у 1981-1990 рр. Через об'єднання Німеччини значна кількість студентів у "нових" землях одержала право скористатися матеріальною

допомогою. У зв'язку з цим у 1991 р. загальна сума зросла майже до 3 млрд. німецьких марок. З того часу обсяг коштів, які виділяються на BafoG, поступово зменшувався, у 1997 р. він досяг суми у 1,4 млрд. марок. У 1972 р. згідно з BafoG була надана допомога 270 000 студентам, що становить 44,6 % від їх загальної кількості (606 000). У 1980 р. частка студентів, які скористалися матеріальною допомогою, становила 34,9 % (341 000 із 976 000), у 1990 р. - 19,5 %, а в 1998 р. - тільки 12,6 %.

Ця тенденція пояснюється у першу чергу зростанням доходів жителів "старих" земель, що не було враховано державою (особливо у 1995-1998 рр.).

У результаті утворилося порочне коло, яке частково визначило сучасний стан німецької вищої освіти. У зв'язку зі зменшенням кількості студентів, які мають право на одержання матеріальної допомоги, значна кількість вимушена була піти працювати. У 1997 р. було встановлено новий рекорд: 66 % студентів "старих" земель і 56 % студентів "нових" вимушені були працювати, щоб оплачувати своє навчання. Через те, що більшість студентів вимушена підробляти, зростає середня тривалість навчання. У 1998-1999 рр. 10,8 % студентів навчалися більше як 7,5 року (Німецька система вищої освіти не передбачає можливість навчання без відриву від виробництва. У результаті студенти, зареєстровані на навчання очної форми, навчаються заочно. Цей факт свідчить про те, що офіційна статистика кількості студентів не може бути основною для вироблення політики у галузі вищої освіти) [2].

Недоліком, а точніше сказати, проблемою німецької вищої школи, що негативно впливає на конкурентоспроможність випускників, є велика тривалість навчання. В університетах реальний термін становить у середньому 13 семестрів, у спеціалізованих вузах - 9, тоді як їх програми розраховані на 9 і 8 семестрів відповідно. Причини більшої тривалості навчання криються як в особливостях організації навчального процесу, так і в соціальному становищі студентів. Основою організації навчального процесу є принцип академічної свободи, що припускає відсутність строго регламентованих термінів складання іспитів. Враховуючи, що велика частина німецьких студентів вимушена працювати під час навчання, вони активно користуються цим принципом. А якщо до цього додати роки, які багато абітурієнтів витрачають на очікування своєї черги, то не дивно, що молоді люди закінчують його в 27-28 років. До цього віку їх ровесники в інших країнах ЄС уже встигають отримати ступінь доктора.

Відсів студентів, зміна профілю навчання і тривалі терміни істотно збільшують витрати держави на підготовку фахівців з вищою освітою: вона обходиться німецькій державі в 107,1 тис. дол. (1999 р.).

З цих причин актуальною для країни стає проблема інтенсифікації навчання і поліпшення його умов. Для її вирішення використовуються як фінансові важелі, так і педагогічні підходи. Останніми роками була обмежена тривалість надання студентам матеріальної підтримки. Вони можуть отримувати її лише протягом терміну, на який розрахована програма підготовки, тобто 8-10 семестрів, залежно від спеціальності. Згідно з Федеральним законом про сприяння в здобуванні освіти студентам може бути надана матеріальна допомога (її розмір залежить від того, чи проживає студент з батьками або самостійно), половина цієї суми виділяється у вигляді безпроцентної позики. Молодий фахівець починає погашати позику через 5 років після закінчення вузу і виплачувати її частинами протягом наступних 20 років [Bundesausbildungsförderungsgesetz vom 1.04.2001]. Підсумовуючи досвід зарубіжних країн у частині розвитку системи освіти, можна виділити такі моменти, на які необхідно звернути увагу при формуванні ринку освітнянських послуг в Україні та її регіонах.

Існують різні види фінансування системи освіти: державна (бюджетна) та позабюджетна. Кожна з них має свої переваги та недоліки.

Нині ми належимо до країн зі змішаною, з погляду джерел фінансування, системою вищої освіти. Світова практика свідчить, що це найпродуктивніша

система, якщо дотримуватись єдиних освітянських вимог під контролем держави. Зрозуміло, що державна складова такої системи має переважати, а підготовка фахівців за кошти держави - бути головним інструментом регулювання в системі "вища освіта - ринок праці".

Зважаючи на вищесказане, ми вважаємо, що застосування державою методів економічного регулювання потоків бюджетного фінансування вищої освіти (персоніфіковане фінансування, субсидування на поворотній основі, надання грантів, позик і кредитування) дозволяє ринковими засобами переключити діяльність вищих навчальних закладів із задоволення, насамперед, власних інтересів на задоволення інтересів замовників освітянських послуг - особи, держави та роботодавців. А для стабільного фінансового забезпечення закладів освіти України поряд із бюджетним асигнуванням слід активніше залучати кошти інших джерел фінансування.

Джерела та література:

1. Верба Д. Система освіти в Швеції // Україна: аспекти праці. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. - 2002. - № 1. - С. 38.
2. Клаус Хюфнер Управління фінансування вищої освіти в Німеччині // Вища школа. - 2005. - № 6. - С. 97-117.
3. Кремень В.Г. Вища освіта України і Болонський процес. К., 2004. - 384 с.
4. В.Новиков, П.Левін. Фінансово-кредитні аспекти розвитку професійної освіти на постболонському просторі // Економіка України. - 2006. - № 9. - С. 64 - 73.
5. Federal Student Aid / www.ed.gov/studentaid
6. Finances of the Nation 2003, p. 10:22
7. Human development report 2001. New York, Oxford University Press,2001. - 264р., с.114.
8. Statistical Abstract of the United States 2002, p. 165. Wash., 2003.
9. www.osvita.org.ua

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПАМ'ЯТОК КУЛЬТОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ У 1960 -х РОКАХ В УКРАЇНІ

Українська церковна архітектура має тисячолітні мистецькі традиції. Ряд видатних споруд церковної архітектури стоїть на рівні найвидатніших досягнень світового мистецтва. Це зумовлює важливість дослідження проблем збереження церковної спадщини як складової частини культури минулого.

Мета дослідження полягає в тому, щоб виявити особливості державної політики щодо культових пам'яток у 60-70-х рр. ХХ ст. через призму висвітлення напрямків діяльності органів державної влади.

На сьогодні кількість праць, присвячених проблемі, яка досліджується, порівняно незначна. Це пов'язано з тим, що в радянській історичній науці панувала концепція, що визначала церкву й релігію як вороже явище. Досліджувана проблема розглядалася в контексті культурної політики, а все, що робилось у країні комуністичною партією і державою у цій сфері, зображувалося як зразок досконалості демократії [8,12,13,36].

Із проголошенням незалежності України вітчизняна історіографія цілком відмовилася від ідеологічних установок і з нових позицій підійшла до оцінки післявоєнного періоду. Поряд із плідним розробленням питань державно-церковних відносин багато аспектів практичної діяльності радянської держави щодо культових

пам'яток належить до числа мало вивчених історичною наукою [4,7,16,18].

На думку І.Дзюби, в Україні доба від 1920-х років до горбачовської „перебудови» минула під знаком свідомого, планового нищення пам'яток церковної архітектури: „Відповідно до визначальних засад функціонування комуністичного режиму централізовано встановлювалися і „спускалися на місця» плани закриття і нищення храмів” [6, с.17].

Аналогічної думки про нищення храмів із ідеологічних міркувань дотримується В.Вечерський. Дослідник вважає, що серед об'єктів архітектурної спадщини найбільше потерпіли об'єкти церковної та фортифікаційної архітектури, визначає специфіку втрат у регіональному та хронологічному аспектах [1, с.5].

У радянському суспільстві ситуація у релігійній сфері в 60-70-х роках, на думку М.І.Одинцова, визначалася значною мірою саме тим розумінням місця та ролі атеїзму, яке склалося на початку 60-х років. Головним важелем формування науково-атеїстичного світогляду визнавалася атеїстична робота. А найближчою програмною метою оголошувалося будівництво суспільства без релігії [15, с.65].

За двадцять післявоєнних років у республіці за різними мотивами було знято з реєстрації 5231 православну церкву та молитовний будинок. Наймасовіший характер зняття з реєстрації релігійних громад та церков мав місце в 1960-63 рр. [21, с.55].

За період із 1 січня 1959 року по 1 січня 1963 року в республіці припинили діяльність 3146 церков і молитовень, що становило 37,1 % від їх загальної кількості. В тому числі по роках: у 1959 р. – 262, в 1960 р. – 747, в 1961 р. – 993, в 1962 р. – 1144 [31, с.48].

На початку 60-х років, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 14 червня 1961 року “Про виключення із списку пам'ятників архітектури УРСР об'єктів, які не мають визначної цінності”, в Українській РСР було проведене необґрунтоване скорочення списку архітектурних пам'яток, що перебували під охороною держави. Всього по Україні з 467 діючих церков-пам'яток архітектури було знято з обліку 158 [22, с.5].

На території Чернігівської області в 1961 р. налічувалося 150 пам'ятників архітектури, якими в переважній більшості були церковні споруди. Їх відбудова, ремонт і реставрація планувалися Держбудом УРСР. Витрати необхідних коштів на ремонт і реставрацію архітектурних пам'ятників включали в місцевий бюджет.

Та місцевий облвиконком неодноразово порушував клопотання перед Держбудом УРСР про припинення витрат коштів на реставрацію „під виглядом пам'ятників архітектури випадкових, низької художньої цінності церковних будівель”. До таких ними був віднесений і відомий пам'ятник архітектури - П'ятницька церква XII ст., що перебувала в особливому списку пам'яток архітектури СРСР загальносоюзного значення: „Ми просимо дозволу на припинення всяких робіт по дальшій відбудові П'ятницької церкви і ліквідації її взагалі. Якщо П'ятницька церква буде залишена, то вважаємо за доцільне розібрати дзвіницю церкви та огорожу” [32, с.91-93].

17 лютого 1961 р. відбулося засідання Науково-методичної ради по збереженню пам'ятників архітектури при Президіуму АН УРСР, на якому розглядалося питання про історичну та художню цінність пам'ятника української архітектури - дзвіниці 1806 р. при П'ятницькій церкві в місті Чернігові. У протоколі засідання зазначалося: „Рішення про культурну цінність дзвіниці П'ятницької церкви, вироблене в 1956 році кваліфікованою комісією і стверджене Радою Міністрів УРСР про прийняття цього пам'ятника на державну охорону, не повинне бути відмінене.

Клопотання Чернігівського облвиконкому спрямовані на руйнування історично цінного архітектурного ансамблю і у випадку здійснення було б нічим не виправданою втратою історико-художніх і матеріальних цінностей” [32, с.94].

Та головна лінія держави щодо «релігійної сфери» залишалася усталеною. В.О.Пашенко зазначає, що в 1960-х роках руйнування церкви продовжувало

залишатися самоціллю для партійно-державних органів [16, с.167]. Тож у наступні роки битва з „архітектурними зайвинами” продовжувалася.

Із 1962 р. були різко знижені асигнування на відбудовні й реставраційні роботи з усіх видів пам'яток культури, скорочений інспекторський склад державних органів охорони пам'яток і штат сторожової охорони [23, с.130].

Зрозуміло, що це призводило до неминучого руйнування пам'яток.

Радою Міністрів УРСР того ж року була створена комісія по обстеженню історико-архітектурних пам'ятників, які перебували під державною охороною, та обґрунтуванню необхідності віднесення того чи іншого об'єкта до списку пам'ятників. За матеріалами комісії Рада Міністрів УРСР прийняла постанову від 24 серпня 1963 р. № 970 “Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР”, якою затвердила в списках пам'ятників архітектури 864 комплекси, або 1215 споруд. Для порівняння - у списки, затверджені постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1956 р. № 320, було занесено 2058 споруд. Таким чином, на підставі проведеної роботи 843 споруди були зняті з-під державної охорони [33, с.192,193].

У Чернігівській області постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1962 р. №320 в списках пам'ятників архітектури, що перебували під охороною держави, було затверджено 136 споруд. У 1963 р. із цих списків виключили 32 споруди і затвердили по області 104 споруди як пам'ятники архітектури [33, с.194].

Діючий в УРСР список пам'яток архітектури, які перебували під державною охороною, затверджений рішенням Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р., не включав багатьох цінних у художньому та історичному відношеннях кам'яних споруд XII-XVII ст. й пам'яток народного зодчества [23, с.172].

Виконуючи наказ міністра культури СРСР № 269 від 2 червня 1962 р. “Про заходи по охороні художніх цінностей пам'яток літератури і творів прикладного мистецтва в діючих церквах, соборах та інших культових спорудах”, Міністерство культури УРСР і Держбуд УРСР організували перевірку всіх споруд, виключених із списків пам'яток архітектури. Комісії обстежили культові споруди з метою виявлення цінних творів живопису, скульптури і високохудожньої різьби по дереву.

Найцінніші художні твори були взяті на державний облік і передані міськими радами депутатів трудящих у музеї для використання в експозиційних і науково-дослідницьких роботах [26, с.4,5].

Під час „перевірних” кампаній мали місце випадки розкрадання і безконтрольного вивозу творів давньоруського живопису, стародрукованих книг, творів прикладного мистецтва, які перебували в церковних приміщеннях - пам'ятниках культури. Інцеденти такого роду свідчили про недостатній контроль відповідних органів за збереженням цінностей, про порушення порядку їх обліку.

Дослідники відзначають, що ситуація дещо змінилася на краще в післяхрущовську епоху [18, с.297].

У зв'язку з необхідністю впорядкування справи обліку, встановлення суворого порядку вивозу історико-художніх творів Міністерство культури СРСР розробило інструкцію по виявленню, обліку та збору творів давньоруського мистецтва (затверджена заступником міністра культури СРСР А.Кузнецовим 16 жовтня 1964 р.) [24, с.30].

Інструкцією передбачалася організація Міністерством культури СРСР і його закладами щорічних експедицій для виявлення, обліку та збору творів давньоруського мистецтва. Твори, які мали визначну художню чи історичну цінність, вивозилися у фондові сховища місцевих музеїв, де здавалися по акту. Вивіз знайдених творів із території області, що досліджувалася, допускався тільки за наявності спеціального дозволу обласного управління культури.

У результаті проведення дослідження пам'яток складався акт із зобов'язанням з боку місцевих органів забезпечити охорону даної пам'ятки.

Унікальні архітектурні пам'ятки, в яких збереглося внутрішнє оздоблення,

відзначалися особливо. Якщо пам'ятка не стояла на обліку, то визначалося її історико-художнє значення і доцільність включення в число пам'яток, що підлягають державній охороні [24, с.32, 33].

2-3 червня 1965 року відбувся пленум науково-методичної ради по охороні пам'яток культури Міністерства культури СРСР, у ході якого зазначалося, що за післявоєнний період Радянською державою здійснені різносторонні роботи по відбудові пам'яток, успішно проведені заходи міжнародної кампанії по пам'ятках культури. Разом з тим у справі охорони, реставрації і використання пам'яток культури визнавалися серйозні недоліки: „Багато архітекторів послабили свою увагу до збереження пам'яток архітектури. Замість відбудови історично цінних споруд вони легко мирилися з їх повною втрапою або явно ігнорували їх при реконструкції населених пунктів” [23, с.127-130].

Пленум науково-методичної ради постановив: просити Держбуд СРСР і органи в справах архітектури звернути особливу увагу на питання збереження пам'яток культури при забудові та реконструкції міст. Наголошувалося на необхідності проведення в найближчий час невідкладних робіт по консервації творів давнього монументального живопису в пам'ятках архітектури [23, с.135].

У липні 1965 року в Москві відбулася наукова конференція, присвячена проблемам використання історико-художніх пам'яток в ідейно-естетичному вихованні трудящих і ролі добровільних товариств та музеїв у пропаганді й охороні пам'яток культури. В її ході вказувалося, що в ряді міст країни спостерігалися випадки грубого порушення законів про охорону пам'яток культури, зняття з реєстрації цінних історичних об'єктів.

У резолюції конференції зазначалося, що питання про впорядкування державної системи охорони, реставрації пам'яток культури та затвердження нового загальносоюзного законодавства в цій сфері давно назріло і не терпить подальшого відкладання [23, с.89-90].

Із 4 по 22 липня 1965 р. в Україні працювала Комісія Науково-методичної ради по охороні пам'яток культури Міністерства культури СРСР, перед якою стояло завдання вивчити стан справи охорони, використання і пропаганди культурної спадщини й разом із республіканськими організаціями виробити відповідні пропозиції. Усього було обстежено 22359 пам'яток культури [23, с.189].

Ознайомлення із загальним станом справи охорони пам'яток архітектури УРСР показало, що по основних напрямках діяльності в цій справі існували серйозні недоліки.

Комісія вказувала на випадки незаконного розбору пам'яток архітектури, виключених із списків. Так, без жодного вивчення і фіксації було розібрано понад 20 пам'яток, серед яких такі видатні, як дерев'яні храми XVII-XVIII ст. у селі Лишня Київської області, в селі Степань Рівненської області, у селі Руське Поле Закарпатської області, дзвіниця в Івано-Франківську, костюл у Галичі Івано-Франківської області та ін. [25, с.36]

У висновках комісії зазначалося, що для виправлення існуючого становища необхідно протягом 1965-1966 рр. провести роботу по включенню в список пам'яток, які перебували на державній охороні, всіх виявлених і вивчених пам'яток архітектури й затвердити цей список [23, с.172].

Охорона пам'яток архітектури у той час в УРСР покладалася на архітектурно-планувальне управління республіканського Держбуду. Але ніякого спеціального підрозділу, який займався б питаннями збереження пам'яток архітектури, в Держбуді не було створено, і цими питаннями відали одночасно з виконанням інших завдань тільки два співробітники.

У республіці лише в містах Києві, Львові і Закарпатській області існували штатні інспектори з охорони пам'яток архітектури. Внаслідок відсутності нагляду мали місце численні факти порушення правил охорони цінних архітектурно-художніх творів.

Комісія пропонувала в найближчий час установити і затвердити охоронні зони

пам'яток архітектури, налагодити контроль за виконанням правил державної охорони пам'яток культури. Для покращення справи охорони пам'яток в органах культури України передбачалося збільшити число інспекторських одиниць до 28 та виділити для інспекторів службовий автотранспорт.

Роботи по ремонту, консервації і реставрації пам'яток архітектури УРСР проводилися Республіканськими науковими реставраційними майстернями, а у Львівській та Закарпатській областях - Львівським філіалом майстерень. Існуюча система підготовки проектної документації цих областей не на місцях, а в Києві та неналежний архітектурний нагляд призводили до низької культури реставраційних робіт.

Комісія звертала увагу на необхідність укріпити Львівський філіал майстерні архітекторами-проектувальниками, спеціалістами з архітектури західних областей України, створити групу реставраторів монументального живопису і групу з реставрації та консервації пам'яток народного дерев'яного зодчества.

Органам охорони пам'яток давалася вказівка вимагати від користувачів дотримання правил експлуатації згідно з існуючою інструкцією та проведення поточного і капітального ремонтів, притягуючи винних у випадку порушення правил зберігання пам'яток до відповідальності.

У висновках комісії зазначалося, що найкращою формою збереження пам'яток було створення архітектурних заповідників і підготовка пам'яток до музейного показу. Комісія вважала за необхідне ліквідувати існуючу розрізненість системи органів охорони пам'яток культури в Україні і зосередити керівництво цією ділянкою роботи в Міністерстві культури УРСР [23, с.173-178].

У 1965 році в областях почалася робота по складанню додаткових списків пам'яток архітектури, рекомендованих для прийняття під державну охорону.

Постановами ЦК КПУ від 25 серпня 1965 р. і Ради Міністрів УРСР від 28 серпня 1965 р. було створене товариство охорони пам'ятників історії і культури УРСР, покликане вести роботу по широкому залученню радянської громадськості до справи охорони, збереження, вивчення і популяризації історичної та культурної спадщини українського народу [27, с.73].

Я.Дашкевич зазначає, що „відділення Товариства охорони пам'яток історії і культури намагалися правдами і неправдами оберігати пам'ятки, в основному церковні будівлі, від остаточного руйнування. Проте одночасно почався безпрецедентний грабунок пам'яток церковного мистецтва” [5, с.68].

„Пам'ятки продовжують зносити, закон перед вітчизняними варварами в керівній тозі продовжує пасувати, та й слабкий він, цей закон, реставраційний віз тягнеться повільно і односильно”, - наголошує В.Распутін [19, с.25].

Тож цілком поділяємо думку О.О.Нестулі про те, що зі створенням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури ситуація в пам'яткоохоронній справі принципово не змінилася [14, с.157].

На жаль, акценти в охороні та реставрації пам'яток переносилися на новоспоруджені об'єкти. А.І.Косаревський зазначає, що в результаті на унікальні архітектурні культові пам'ятки не вистачало засобів, кваліфікованих робітників, техніки. Вони продовжували руйнуватися, ставали предметом тривалого перепису про доцільність їх дальшого збереження [9, с.20].

Технічний стан багатьох пам'яток архітектури був незадовільний. 539 пам'яток потребували невідкладних заходів по консервації та реставрації. Серед них – колишні монастирі в Густині і Новгороді-Сіверському Чернігівської області, Мгарі Полтавської області, Бердичеві Житомирської області та ін. На їх впорядкування орієнтовно потрібно було 28-30 млн. крб. [25, с.36].

Велику кількість віруючих притягував до себе Володимирський кафедральний собор, розташований в центрі Києва. Собор мав відомі розписи, які були єдиними в країні за своїм характером і унікальними за виконанням.

Від вогкості на стінах сталося здуття основ картин, і вони опинилися в аварійному стані. Масляна кіптява і пил зчищалися обслуговуючим персоналом

без догляду спеціалістів варварським способом. Усе це призводило до руйнування унікальних творів живопису.

Серйозну загрозу загибелі унікальних розписів розуміли віруючі, які з 1962 р. почали звертатися в Держбуд УРСР із проханням розпочати реставраційні роботи. Проте їм весь час відмовляли. Лише після того, як в розгляді цього питання взяли участь відповідальні працівники Ради Міністрів УРСР, Держбуд України запланував проведення реставраційних робіт у соборі на 1966 рік.

Реставраційні роботи передбачалося затягнути на два-три роки, що призвело б до неможливості відправлення церковних служб та дало б слухну нагоду „ліквідувати в центрі Києва великий осередок релігійного одурманювання трудящих» [34, с.37-38].

Конкретніші позитивні зрушення в пам'яткоохоронній роботі відбулися у другій половині 60-х років.

У 1966 р. Держбуд УРСР розробив на 1967-1970 рр. план найневідкладніших першочергових консерваційних та ремонтно-реставраційних робіт по найцінніших пам'ятках архітектури. Зокрема, із 1966 р. розпочалися реставраційно-відбудовчі роботи пам'ятників Києво-Печерського заповідника [35, с.1].

Та для виведення багатьох історичних споруд із аварійного стану засобів, що виділялися, було не достатньо. Із державного бюджету в 1966 р. виділили лише 190 тис. замість 400 тис., заявлених Держбудом [25, с.37].

Відчувалася слабка забезпеченість республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень реставраторами з архітектури і живопису, оскільки жоден із архітектурних навчальних закладів СРСР не мав такої спеціальності, як охорона і реставрація пам'яток архітектури [12, с.3].

Багато об'єктів майже не мали нагляду, і роботи по їх відбудові часто велися на низькому рівні, з втратою історично цінних елементів споруд. Так, внаслідок некваліфіковано проведених реставраційних робіт влітку 1973 року під час бурі завалилася Успенська церква 1686 року в селі Лютенька Лубенського району Полтавської області [2, с.71].

У справі охорони і реставрації об'єктів культової спадщини недооцінювалося значення правил використання історико-архітектурних пам'яток, що призводило до знищення результатів реставрації [26, с.134,137].

Конкретні заходи по збереженню і реставрації пам'ятників архітектури на території республіки накреслила Рада Міністрів УРСР у постанові №125 від 20 лютого 1967 р. "Про стан і заходи по дальшому покращенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії УРСР". Цією постановою, крім виділених на 1967 р. 86 тис. крб. по республіканському бюджету на ремонт і реставрацію пам'яток, додатково Радою Міністрів з резервного фонду було виділено 200 тис. крб. Із метою покращення державного контролю Міністерству культури УРСР дозволено створити при Київському державному історичному музеї відділ з охорони пам'яток культури, а облвиконкомам за рахунок фондів зарплати областей ввести в штат обласного управління культури посади старших інспекторів з охорони пам'яток культури [26, с.34].

22 серпня 1968 р. було прийняте рішення Президіуму Ради Міністрів УРСР, яке передбачало створення протягом 1968-69 рр. уточнених списків пам'яток культури загальносоюзного і місцевого значення з основними даними і короткими анотаціями про них.

Для підвищення рівня науково-методичної роботи по обліку, охороні, пропаганді пам'ятників майже в усіх областях республіки відповідно до постанови колегії Міністерства культури УРСР від 18 листопада 1969 р. були створені і працювали відділи охорони пам'ятників культури з 2-3 працівників [28, с.8]

Перспективними планами областей на охорону і збереження пам'яток культури в 1970-75 рр. передбачалися засоби в сумі 7539782 крб. [29, с.5]

У 1970 р. вперше в Україні було видано збірник нормативних актів „Законодавство про пам'ятки історії та культури". Та законодавча практика почала

орієнтуватися, головним чином, на унікальні пам'ятки культури союзного і республіканського значення. Натомість велика група пам'яток місцевого значення залишалася практично поза правовою охороною. Значною прогалиною була також відсутність адміністративної та кримінальної відповідальності за самовільну перебудову, псування чи знищення пам'яток [20, с.12].

Цього ж року на базі республіканських спеціальних науково-реставраційних майстерень виникло Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління (УСНРВУ) при Держбуді Української РСР [3, с.12]. Органи культури республіки продовжили роботу по складанню списків пам'яток культури українського і республіканського значення, підготовленню до видання каталогів цих пам'яток. За 1970 рік було внесено до додаткового списку 578 пам'яток архітектури [30, с.185].

Та не слід забувати про те, що головна ідея, якою керувалися органи державної влади по відношенню до культових пам'яток, «...в повній мірі „поставити на службу” атеїстичному вихованню безмежний світ пам'яток церковного зодчества» [36, с.4].

У 60-70-і роки пам'яткоохоронна справа в республіці перебувала під дієвим впливом партійно-державних настанов. Практика охорони культурних пам'яток в УРСР „базувалася на створенні державної структури управління та ідеологічного обґрунтування необхідності охорони і збереження саме пам'яток радянської доби”, - підкреслює В.М.Піскун [17, с.7].

Так, у методичних рекомендаціях по виявленню та обліку пам'ятників радянської архітектури за 1969 р. Науково-методичної ради по охороні пам'яток культури зазначається: „Пам'ятники нашої сучасної архітектури не можна відтворити і тому їх збереження повинне бути забезпечене на багато десятиліть і століть. Не слід відмовлятися від постановки того чи іншого пам'ятника архітектури на облік, виходячи з його збереженості” [11, с.3,8].

Нічого подібного ніколи за роки радянської влади не звучало на адресу пам'яток культового призначення! Проблеми збереження культових пам'яток, як і раніше, оголошувалися неактуальними: „... якщо міський чиновник знесе дерев'яний храм, йому ніхто й слова не скаже зверху, а якщо знесе панельне «людиносховище» десятилітньої давності, що перебуває на балансі, його будуть судити” [10, с.17].

Отже, державна політика щодо пам'яток культового призначення визначала особливості їх охорони та характер функціонування. Масове вилучення церковних пам'яток у першій половині 60-х рр. призвело до збідніння історико-культурного фонду України. Поряд із позитивними зрушеннями другої половини 60-х років у справі охорони культових пам'яток і в практиці їх відбудови та використання продовжували мати місце суттєві недоліки. У цілому досліджуваний період відзначається суперечливими процесами у сфері охорони церковних пам'яток.

Джерела та література:

1. Вечерський В. Новий погляд на проблему втраченої архітектурної спадщини // Пам'ятники України: історія та культура, 2001. - №4. - С.2-9.
2. Вечерський В.В. Втрачені святині. - К.: Техніка, 2004. - 176 с.
3. Вечерський В. Реставрація пам'яток архітектури // Пам'ятки України. - 1997. - №1. - С. 10-14.
4. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. - К.: Світогляд, 2005. - 741 с.
5. Дашкевич Я. Охорона пам'яток церковного мистецтва // Розбудова держави. - 2001. - №1-6. - С.66-69.
6. Дзюба І. Проблеми культури в незалежній Україні // Пам'ятки України. - 1997. - №2. - С.16-29.
7. Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990). - К.: Товариство „Знання” УРСР, 1991. - 72 с.
8. Зоц В.А. Культура. Релігія. Атеїзм. - М.: Политиздат, 1982. - 158 с.
9. Косаревский А.И. Охране памятников – системный подход // Строительство и архитектура. - 1987. - №11. - С.20-21.
10. Лихачев Д.С. Боль Отчезства // Огонек. - 1988. - №34. - С.17-18.

11. Методические рекомендации по выявлению и учету памятников советской архитектуры. – М., 1969. – 12 с.
12. Михайловский Е.В. Реставрация памятников архитектуры. – М.: Стройиздат, 1971. – 190 с.
13. Мусієнко П.Н. Подих сивини глибокої. Історико-архітектурний нарис. – К.: Будівельник, 1972. – 80 с.
14. Нестуля О.О. Особливості пам'яткоохоронного руху в Україні 1917-1991 рр. та актуальні завдання збереження історично-культурної спадщини на сучасному етапі // Стратегія українського державотворення: філософсько-політологічний та економічний аналіз. – К. – Полтава, 2000. – С.147-160.
15. Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) // На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Фурмана Д.Е. и о.Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. – 496 с.
16. Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-початок 1990-х років. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с.
17. Піскун В.М. Проблеми охорони та використання культурної спадщини в Україні (середина 70-х років ХХ ст.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 1995. – 204 с.
18. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке // На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Фурмана Д.Е. и о.Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. – 496 с.
19. Распутін В. Проти забуття // Пам'ятки України. – 1988. - №2. – С.25-26.
20. Сообщение постоянной комиссии правления Союза архитекторов СССР содействия охране памятников архитектуры / Под общ. ред. В.Н. Иванова и А.Г. Чинякова. – М., 1965. – 13 с.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 3.
22. Там само. – Оп. 1. – Спр. 312.
23. Там само. – Ф. 5116. – Оп. 10. – Спр. 255.
24. Там само. – Спр. 278.
25. Там само. – Спр. 284.
26. Там само. – Спр. 285.
27. Там само. – Спр. 286.
28. Там само. – Спр. 350.
29. Там само. – Спр. 351.
30. Там само. – Спр. 381.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 5778.
32. Там само. – Оп.31. – Спр.1671.
33. Там само. – Спр. 2148.
34. Там само. – Спр. 2673.
35. Там само. – Спр. 3456.
36. Шамаро А.А. Памятники архитектуры прошлого в атеистическом воспитании. – М.: Знание, 1985. – 64 с.

УЧАСТЬ КОЗАКІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ У ВІЙНАХ РОСІЇ З ТУРЕЧЧИНОЮ ТА КРИМОМ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVII – XVIII ст.

Починаючи з 70-х рр. XVII ст. Росія розпочала довготривалу військову кампанію з метою приєднання Північного Причорномор'я та Приазов'я, які на тоді належали Туреччині й Кримському ханству. За доби Гетьманщини практично в усіх російсько-турецьких війнах брало участь українське козацьке військо, складовою частиною якого був Чернігівський полк.

На першому етапі цієї кампанії козацьке військо І.Самойловича разом із слобідськими полками та російськими вояками здійснило два походи з метою завоювання Чигирин (у 1674-1676 рр.) та два походи з метою його захисту (в

1677 та 1678 рр.) На початку 1674 р. Чернігівський полк у складі війська гетьмана І. Самойловича взяв участь в поході на Правобережну Україну проти гетьмана П. Дорошенка, який уклав угоду з турецьким султаном. Разом з козацькими полками І.Самойловича в поході взяла участь російські війська на чолі з белгородським воєводою Г. Ромодановським.¹ 10 січня 1674 р. 80-тисячне військо І.Самойловича виступило з Гадяча, а 26 січня форсувало Дніпро і захопило ряд поселень. 31 січня з Бужина армія рушила під Черкаси, а до столиці П. Дорошенка Чигирина було направлено посиленний корпус під командуванням окольничого П.Скуратова та наказного гетьмана переяславського полковника Д. Райчі. До складу цього корпусу увійшли й козаки Чернігівського полку.² Розоривши околиці Чигирина, але не взявши його, корпус рушив на північ і влився до війська І.Самойловича. 2 лютого 1674 р. штурмом було взято Черкаси, а потім козацьке військо попрямувало до Канева. Коли 9 лютого військо І.Самойловича підійшло до Канева, назустріч йому вийшов генеральний осавул П. Дорошенка Я. Лизогуб, у майбутньому – чернігівський полковник, який побачив безперспективність боротьби, здався і перейшов на службу до І.Самойловича.³ 15 лютого козацьке військо рушило на лівий берег Дніпра і стало табором під Переяславом. За наказом гетьмана Я.Лизогуб вислав частину війська під командуванням чернігівського полковника В.Дуніна-Борковського розвідати про наближення татар, які вже підійшли до Лисянки. Для боротьби з татарами було сформовано козацький корпус на чолі з генеральним осавулом І.Лисенком та колишніми старшинами П.Дорошенка – генеральним осавулом Я. Лизогубом та генеральним обозним І.Гулаком. До складу цього корпусу увійшов і Чернігівський полк. 27 лютого корпус вирушив з Богуслава і 2 березня дав бій татарам і козакам П.Дорошенка. Ворог зазнав поразки й відступив до Лисянки й Тарасівки. У Лисянці відбулося повстання проти татар, а прибулі полки на чолі з Я. Лизогубом, до складу якого входив і Чернігівський полк, полонили рештки татарського війська. 16 березня 1674 р. старшина 10 правобережних козацьких полків формально усунула П. Дорошенка від влади і проголосила І. Самойловича “гетьманом обох боків Дніпра”. Але П.Дорошенко не визнав рішення ради правобережних старшин. 20 квітня 1674 р. до нього надійшла допомога від турецько-татарського війська, було захоплено Лисянку, Вільховець та інші містечка. 25 травня 6-тисячне татарське військо вже перебувало за 20 верст від Чигирина. Проти нього виступило військо на чолі з наказним гетьманом Д.Райчею, яке складалось із 5 правобережних та 5 лівобережних полків. Бій закінчився перемогою козаків. П. Дорошенко знову звернувся до Туреччини по допомогу, відтак 5 липня 1674 р. І.Самойлович розпочав переправу всього війська з лівого берега Дніпра на правий з метою підготовки до походу під Чигирин. 21 липня козацько-російська армія стала за 15 верст від Чигирина під Боровицею. Чигирин було обложено, але не взято. На Придніпров'я рушили кримський хан і особисто турецький султан, і вже в середині серпня Правобережна Україна опинилася під турецькою окупацією. Козацьке і російське військо залишило Черкаси, а 25 серпня турки взяли Умань. Російські війська і полки І.Самойловича відступили на лівий берег Дніпра, а турки, залишивши П.Дорошенку орду для допомоги оточеному Чигирину, відступили від Умані й рушили на Молдову. На початку жовтня 1674 р. І.Самойлович розпустив військо, убезпечивши лівий берег Дніпра міцними залогами. Козаки Чернігівського полку продовжували нести службу в Каневі, а 18 вересня 1675 р. повернулися до Чернігова.

Проте боротьба за Правобережну Україну тривала. У березні 1676 р. І.Самойлович відправив на правий берег Дніпра козацький корпус у складі 7 полків на чолі з чернігівським полковником В.Дуніном-Борковським. 18 березня вони дійшли до Чигирина, де В.Дунін-Борковський провів переговори з П. Дорошенком, але потім повернувся назад. 11 серпня 1676 р. російсько-українське

військо знову підійшло до Чигирина, і деморалізований поразками П. Дорошенко 19 вересня після переговорів зрікся булави і капітулював. До Чигирина без бою вступили лівобережні козаки й, зокрема, Чернігівський полк. Після повернення військ на Лівобережжя в Чигирині залишилась військова залога – тисяча московських стрільців і тисяча козаків Чернігівського полку на чолі з В. Дуніним-Борковським.

Падіння Чигирина, розрив союзу П.Дорошенка з Османською імперією стали причиною російсько-турецької війни за Україну, оголошеної Стамбулом Москві восени 1676 р. Цікаво, що частину необхідних припасів і човни для боротьби на Дніпрі сплавили Десною з Брянська. Чигиринська фортеця була приготована до оборони. Гарнізон міста становив понад 12,5 тисячі чоловік, а решта козаків перебувала при гетьманові.⁴

Наприкінці липня 1677 р. до Чигирина підійшло майже 90-тисячне турецько-татарське військо, яке розпочало облогу міста. Дізнавшись про прихід турків, 1 серпня 1677 р. гетьман І.Самойлович з військом, до складу якого входили й козаки Чернігівського полку, виступив з Батурина на Ромни, де 4 серпня з'єднався з рештою козацьких полків і рушив на Чигирин. Війська І.Самойловича і Г.Ромодановського наступали в напрямку Бужинської переправи, що за 10 верст від нього. А в Чигирині вже розпочалася запекла боротьба, яка тривала три тижні. 25-26 серпня 1677 р. відбулися перші жорстокі бої на Бужинській переправі, що стали вирішальними у всій військовій кампанії 1677 р., в яких брали участь і чернігівські козаки. В ніч на 27 серпня козацько-московське військо розпочало переправу через Дніпро для допомоги Чигирину і закріпилося на правому березі. 28 серпня кавалерія чернігівського полковника В.Дуніна-Борковського здійснила атаку на турецький табір. Два дні тривали бої на переправах. Зазнавши тут поразки, 29 серпня 1677 р. турки відступили від фортеці. 5 вересня армія Г. Ромодановського та І.Самойловича розташувалась над Тясмином навпроти Чигирина, а 9 вересня відійшла на Лівобережжя.

Наступного року турецький султан вирішив повторити похід на Чигирин. Навесні 1678 р. козаки спішно відбудовували фортецю. Гетьман І.Самойлович оголосив загальну мобілізацію не тільки козаків, але й міщан та селян. Кожний п'ятий чоловік мав йти до війська, а всі інші – забезпечувати армію всім необхідним. На початку червня 1678 р. російсько-українське військо вирушило на Лубни, а потім на Чигирин. 3 липня воно здійснило перехід через Сулу до Бужинської переправи і облаштувало табір. 9 липня турецько-татарська армія вже стояла під Чигирином. Облаштуванням табору на правому березі займався генеральний осавул Л.Полуботок. Вранці 10 липня на табір напали татари, але були відбиті у запеклому бою. Того ж таки дня турецько-татарська армія здійснила невдалий штурм фортеці. Цього разу чернігівських козаків не було в її гарнізоні, вони діяли в складі війська І.Самойловича. 15 липня російсько-українські війська вдало атакували ворожий табір. Запеклі бої тривали з перервами до 28 липня 1678 р. 1 серпня відбувся бій за переправу на Тясміні, 3 серпня – велика битва на Стрільниковій горі. Козацьке військо стояло на лівому фланзі російсько-українських сил і складалося з дев'яти полків, у тому числі й Чернігівського. Командував військом наказний гетьман чернігівський полковник В.Дунін-Борковський. Ще кілька козацьких полків на чолі з І.Самойловичем були в резерві. Битва закінчилась перемогою над турками, однак вони продовжували облогу Чигирина.⁵ 12 серпня московський воєвода Г.Ромодановський, виконуючи таємну інструкцію царя, наказав висадити фортецю і відходити. Г.Ромодановський та І.Самойлович стали на свої старі позиції на Бужині. Після цього з 14 по 20 серпня турецько-татарська армія штурмувала російсько-український табір, але потім відступила до Чигирина і, підірвавши залишки укріплень, 23 серпня відійшла до Бугу, а звідти – на Молдову. 27 серпня козацьке військо було розпущено по домівках.

Чигиринські походи були однією з найбільших і найкривавіших військових кампаній доби Руїни, в якій загинуло понад три тисячі лівобережних козаків. У Чернігівському полку загинуло двісті вісімдесят сім чоловік, поранено сто десять. Серед загиблих були п'ять сотників, зокрема сиберізький сотник І.Рашевський, седнівський К.Паришковський, киселівські Гирман та К.Бутович і понорницький В.Свириденко. Серед загиблих були "товариства старшого і меншого сто десять" козаків, а серед поранених згадувалися полковий осавул Д.Донець, менські сотник Федір та сотенний хорунжий І.Якимович.⁶

Але Османська імперія продовжувала наступ на Правобережну Україну. Прикриваючись іменем Ю. Хмельницького, турки нищили міста і села. Так, 4 вересня 1678 р. вони взяли і спалили Канів. Тому 5 вересня І.Самойлович повів війська з-під Переяслава на Правобережжя. Ю. Хмельницький залишився гетьманом на Правобережжі, а його загони регулярно здійснювали набіги на Лівобережжя, зокрема в січні 1679 р. У відповідь було здійснено ряд рейдів на Правобережжя. Очікувався широкомасштабний наступ турків, тому навесні 1679 р. довелося вживати термінових заходів щодо оборони Києва.⁷ Сюди, зокрема, рушили й козаки Чернігівського полку. Загалом російсько-українська армія, що стояла під Києвом на обох берегах Дніпра, мала у своєму складі понад 100 тис. вояків. Київ укріплювали всю весну і літо. Восени 1679 р. було завершено будівництво Ізюмської засічної лінії, що прикривала Слобідську Україну, будувались інші прикордонні укріплення. Дізнавшись про масштаби оборонних приготувань, турки і татари відмовились від походу на Київ. Наступні два роки пройшли у виснажливому прикордонному протистоянні. Так, у листопаді 1679 р. поширилися чутки про підготовку кримським ханом Мурад-Гіреєм великого зимового походу на Лівобережжя, отож гетьман тримав військо, у тому числі й Чернігівський полк, у повній бойовій готовності. Турецько-татарській армії так і не вдалося здійснити задуманий похід на Лівобережжя, а локальні напади впродовж 1679-1680 рр. були відбиті. 3 січня 1681 р. було підписано мирну угоду між Росією і Туреччиною на 20 років, що на деякий час розрядило ситуацію у Причорномор'ї.⁸

Але невдовзі чернігівські козаки взяли активну участь у Кримських походах. Перший Кримський похід відбувся в 1687 р. Гетьман І.Самойлович, хоча і ставився до цього походу критично, ранньої весни мобілізував не тільки козаків, але і добровольців, яких додатково записував до козацького стану. На чолі російсько-українського війська постав князь В.Голіцин. У квітні 1687 р. московське військо рушило з Охтирки та Сум. 2 червня на р.Орелі до нього приєдналося 50-тисячне українське військо на чолі з гетьманом І.Самойловичем.⁹ 150-тисячне російсько-українське військо 13 червня перейшло Конку і рушило до р.Карачокрак. Однак уже в середині червня стало зрозуміло, що похід через безводний випалений татарами степ у спеку приречений на невдачу. Було вирішено відступати, але, щоб приховати відступ від татар, послали два корпуси – московський і козацький – для наступу на турецькі нижньодніпровські фортеці Кизикермен і Таванськ. До складу останнього входили п'ять полків, у тому числі й Чернігівський на чолі з Г.Самойловичем.¹⁰ Він мав вийти до Кам'яного Затону і разом із запорожцями вдарити по згаданих фортецях. Під командуванням наказного гетьмана чернігівського полковника Г.Самойловича цей загін завдав поразки гарнізону Кизикермена в урочищі Каратібень. Але це був лише локальний успіх, адже 17 червня після військової ради В.Голіцин наказав відступати. Головні сили рушили назад до р.Самари, а сорокатисячний загін на чолі з чернігівським полковником Г.Самойловичем й окольничим Л.Неплюєвим був відраджений до Запоріжжя «для промислу над городками (турецькими) сухим и водным путем».¹¹

Гетьман І.Мазепа прийшов до влади у розпал цього військового протистояння. 1688 р. минув у прикордонних сутичках з татарами. Козаки здебільшого займались

обороною кордонів, але їх окремі підрозділи робили вилазки до Очакова у вересні-жовтні того ж таки року. Готувався новий похід на Крим, і з цією метою у лютому-серпні 1688 р. у гирлі р.Самари було споруджено Новобогородицьку фортецю.

У 1689 р. відбувся другий Кримський похід. 17 березня князь В.Голіцин рушив в Україну. Гетьман І.Мазепа у середині березня зібрав військо у Батурині й 17 березня виступив під Ромни, де призначив зустріч усіх козацьких полків, у тому числі й Чернігівського на чолі з Я.Лизогубом, а звітти вирушив на з'єднання з армією В.Голіцина.¹² 20 квітня 1689 р. на р.Самарі російські та українські війська об'єднались у 150-тисячну армію, яка 24 квітня рушила на Перекоп. 11 травня армія дійшла до р. Каїрки, а 14 травня увійшла в Зелену Долину. 15-17 травня на Кизикерменській дорозі відбувались бої з татарами, які зрештою відійшли до Перекопа. Туди ж 20 травня підійшло й російсько-українське військо. Однак там знову стало ясно, що Крим захопити неможливо, тому В.Голіцин провів переговори з ханом і 21 травня 1689 р. відступив. З 20 червня по 18 липня тривало будівництво Новосергіївської фортеці в урочищі Сорок Байраків на р. Самарі, а потім козацькі війська розійшлися по домівках.

Протягом наступних років напруга у відносинах з Кримським ханством не спадала, і чернігівські козаки брали участь в охороні кордону. Чернігівський полковник Я.Лизогуб особисто відповідав за ділянку кордону від Києва до Ірклієва. Окремі козацькі підрозділи, періодично змінюючи один одного, несли сторожову службу на Дніпрі. У випадку небезпеки вони попереджали військове командування і місцеве населення. На прикордонних територіях збройні сутички фактично не припинялись. У січні-лютому 1692 р. відбувся ряд боїв з татарами. Зокрема, 22 січня Білгородська орда напала на Немирів та Сороку. Проти неї виступив І.Мазепа, який став табором у с. Барішівці під Переяславом, звідки він посилав загоны проти татар, і лише у березні повернувся додому.

Навесні-влітку 1692 р. чернігівські козаки несли дозорно-сторожову варту по лінії Київ – Бориспіль – Воронків – Ліплява – Золотоноша – Кропивна – Іркліїв – Вереміївка – Жовнин – Чигирин – Діброва – Кременчук – Переволочна – Царичанка – Нехвороща.¹³ У червні 1692-1693 рр. частина сотень Чернігівського полку брала участь у поході проти кримських татар з Петриком.¹⁴ Восени 1694 р. І.Мазепа направив 20-тисячне козацьке військо на пониззя Дністра на Білгородську (Буджацьку) орду. Наказним гетьманом війська, до якого входило кілька полків, він призначив чернігівського полковника Я.Лизогуба. У жовтні козаки здобули татарське укріплення Ганкушлі понад Дністром, попалили татарські села, захопили Буджак і повернулися назад.¹⁵ Взимку 1694-1695 рр. козаки Я.Лизогуба стояли на лінії Вереміївка-Переяслав.

Протягом 1695-1698 рр. царський уряд здійснив значні військові акції проти Туреччини та Криму у напрямку на Азов та Очаків. Головною їх метою було роз'єднання турецько-татарських сил і завоювання виходу до Азовського і Чорного морів. Були здійснені два Азовські й три Дніпровські походи. Метою першого Дніпровського походу було захоплення нижньодніпровських фортець, другого – оборона і зміцнення Кизикермена і Таванська, третього – розвідка ситуації в степах та зміцнення укріплень. Практично в усіх згаданих військових кампаніях брали участь козаки Чернігівського полку.

Навесні 1695 р. розпочалася підготовка до першого Дніпровського походу. У травні командуючий російськими військами Б.Шереметьєв прибув на р. Коломак. 17 травня насупроти йому виступив І.Мазепа. Зустріч обох корпусів було призначено на р. Омельничці. Б. Шереметьєв прибув туди 2 липня, а І.Мазепа – 3 липня. 11 липня об'єднане російсько-українське військо вирушило на Кизикермен. Частину війська під керівництвом чернігівського полковника Я.Лизогуба відправили Дніпром до Січі з тим, щоб, об'єднавшись із запорожцями, вони рухались на Кизикермен і Таванськ. Кілька днів велися підготовчі роботи до

штурму Кизикермена – були насипані земляні вали, на які поставили гармати. Потім протягом п'яти днів, починаючи з 25 липня, вівся практично безперервний артилерійський обстріл. У цей час Чернігівський та Київський полки й запорожці оточили сусідню з Кизикерменом Таванську фортецю, що позбавило обложених можливості отримати допомогу та відрізало шлях до відступу. 30 липня розпочався штурм Кизикермена, і до вечора фортеця здалась.¹⁶ Через два дні капітулювала й Таванська фортеця.

Проте татари продовжували нападати на українські землі. Так, на початку січня 1696 р. вони напали на села і хутори понад Оріллю. У відповідь І.Мазепа наказав війську виступити для відсічі ворогу, а сам дійшов до Рашівки, де 1 лютого дізнався про відступ татар за Дніпро та Ворсклу. Розпочалася підготовка до військової кампанії 1696 р., яка мала здійснюватись у двох напрямках – азовському та очаківському.

Похід на Азов у 1696 р., що розпочався 24 квітня, став однією з найбільших військових кампаній за участю Чернігівського козацького полку. На чолі козацького корпусу у складі російсько-українського війська був наказний гетьман чернігівський полковник Я.Лизогуб. Водночас гетьман І.Мазепа з кількома полками, у тому числі частиною чернігівських козаків, прикривав Крим, щоб хан з ордою не напав на російсько-українські сили з тилу. Крім чернігівських козаків, під командуванням Я.Лизогуба були також Прилуцький, Лубенський, Гадяцький, компанійський і сердюцький полки загальною чисельністю до 15 тисяч чоловік.¹⁷ Військо рухалось у напрямі Батурин – Охтирка – Валуйки – Черкаськ – Азов і прибуло до місця призначення 17 червня 1696 р. Табір розташувався на лівому березі Дону. Прибувши під Азов, війська взяли його в облогу і почали готуватися до штурму. Козакам довелось також відбивати напади татар, які намагалися прорвати кільце оточення. Особливо активну участь у бойових діях взяла козацька і компанійська кіннота, яка, починаючи з 18 червня, щоденно зривала спроби татар прорватися до міста з боку р. Кагальник.¹⁸ Також було відбито напади турецько-татарського війська з боку степу 24 червня, 30 червня, з 2 по 8 липня, 13 липня. Козаки Чернігівського полку брали активну участь і у відсічі вилазкам турецького гарнізону з обложеного Азова.¹⁹

Вирішальну роль у взятті фортеці відіграли українські козаки під проводом Я. Лизогуба. Російські урядовці, які відповідали за постачання під Азов продовольства, значну його частину розікрали, відтак в українських і російських полках почався голод. Голодні козаки, залучені до земляних робіт, вирішили здобувати Азов і, незважаючи на те, що московське командування не планувало наступу, здійснили успішну атаку.²⁰ З метою підготовки до штурму Азова з 23 червня по 15 липня було насипано земляний вал, який значною мірою вирішив долю походу, споруджено потужний табір, укріплений артилерією. З 14 по 16 липня з цього валу вівся обстріл Азова, внаслідок якого вдалося зруйнувати один з бастіонів фортеці. 17 липня, відбивши атаку татарської кінноти зі степу і вилазку турецького гарнізону з Азова, війська розпочали штурм фортеці. 19 липня азовський гарнізон капітулював.²¹ Після перемоги чернігівські козаки з 20 по 29 липня брали участь у відбудові фортеці, а 31 липня рушили додому. Незважаючи на запеклу боротьбу під Азовом, втрати чернігівських козаків у цьому поході були порівняно незначними – загинуло 26 і було поранено 25 козаків, 4 потрапили в полон.²²

Водночас готувався і похід на Очаків, здійснювались заходи оборонного характеру. Вибрані козаки Чернігівського полку відбували сторожову службу на Дніпрі від Кременчука до Києва. Частина з них плавала Дніпром й слідувала за південними степами, брала участь у складі козацьких роз'їздів для розвідки в степах. Наприкінці травня 1697 р. розпочався новий похід російсько-українського війська на пониззя Дніпра – другий Дніпровський похід. Тепер метою було взяття

Очакова – головної турецької фортеці на Дніпрі. У ньому чернігівські козаки також взяли активну участь. Козацьке військо вів особисто гетьман І.Мазепа, його правою рукою був Я. Лизогуб. На початку літа війська переправились через Дніпро і дійшли до порогів. 6 липня 1697 р. спільна російсько-українська армія була вже поблизу Кодака. Після цього було форсовано Дніпро через Чернечий перевіз, і військо рушило правим берегом Дніпра до Вольного порога. Прибувши туди 16 липня, російсько-українські війська почали очікувати прибуття турецького флоту і готуватися до річкового походу. Коли стало відомо, що турецько-татарські війська зайняли Ісламкерен і ведуть вогонь по Мубеуреккермену, було прийняте рішення вислати військо у складі 3200 козаків з різних полків на чолі з чернігівським полковником Я.Лизогубом Дніпром для допомоги обложеному турками гарнізону Таванської фортеці. 22 липня вони прибули на Січ і дізнались, що кошовий отаман Г.Яковенко з козаками вже поплив під Таванськ. Військо Я.Лизогуба рушило суходолом туди ж і 25 липня прибуло до Кизикермена, де й зустріло запорожців. Татари, побачивши прихід великого війська, залишили Ісламкерен і відступили у степ. Було прийнято рішення зміцнити фортеці та спостерігати за діями ворога. 29-31 липня у регіон прибували значні турецько-татарські сили. Чернігівський полк у складі армії І.Мазепи перебував поблизу Таванська. 2 серпня турецько-татарські війська почали атакувати Таванськ і Кизикермен. Не припиняючи боїв, 15 серпня козаки і російські солдати завершили фортифікацію Таванська і Кизикермена. Я.Долгоруков та І.Мазепа вирішили збільшити залогу і в ніч з 19 на 20 серпня з основним військом повернули на Січ. З 20 серпня турецько-татарські війська постійно штурмували згадані фортеці протягом двох місяців, але безрезультатно. Другий Дніпровський похід закінчився у жовтні 1697 р. Оскільки турки задіяли значні сили, ця військова кампанія перетворилась в оборонну – за збереження Кизикермена і Таванська.

У травні 1698 р. розпочався третій Дніпровський похід. 29 травня І.Мазепа з військом, до складу якого входили й козаки Чернігівського полку, прибув на Коломак і, об'єднавшись з російським військом, рушив через р. Самару та Кінські Води до Перекопа й став біля Ісламкермена. Було вирішено зміцнити Таванськ та Кизикермен і надіслати 10-тисячний загін до Очакова, але, провівши розвідку, військо повернуло назад. Після наступу турецько-татарських військ козацькі полки відійшли на правий берег Дніпра і, форсувавши ріку 31 липня біля Кодака та залишивши у фортецях залози і припаси, повернулися додому.

У 1710-1713 рр. Чернігівський полк на чолі з П.Полуботком також брав участь у російсько-турецькій війні, під час якої йому було доручено охорону кордону вздовж Дніпра. Зокрема, у 1713 р. козаки стояли під Києвом і насипали вал, почавши від «Московського городу» повз Либідь до Подолу.²³

Чергова війна Росії з Туреччиною тривала у 1735-1739 рр. Слід зазначити, що тоді управління козацькою державою здійснювало так зване «Правління гетьманського уряду». Коли восени 1735 р. російське командування вирішило організувати похід у межі Кримського ханства, у складі армії під командуванням київського генерал-губернатора та начальника Української укріпленої лінії генерал-лейтенанта М.Леонтьєва перебували й лівобережні козацькі полки. 1 жовтня 1735 р. армія виступила від р.Оріль у напрямі на Крим, а 12 жовтня того ж таки року підійшла до Перекопа. Але несподівані сильні морози, падіж коней від нестачі фуражу завадили успішному походу, і 16 жовтня біля урочища Гірки Води М. Леонтьєв зібрав військову раду, на якій було вирішено повертатися в Україну.²⁴ Наприкінці 1735 р. російський уряд розпочав підготовку до широкомасштабних дій у Приазов'ї. Передбачалось нанесення ударів по Азову, який знову опинився в руках турків, і Криму. 12 квітня 1736 р. Росія оголосила війну Туреччині. Козацькі полки, в тому числі й Чернігівський, увійшли до складу Дніпровської армії. 17 травня 1736 р. російська армія підійшла до Перекопа. Козацькі полки за наказом

фельдмаршала Б.Мініха мали залишатися у резерві. 20 травня вони відтіснили татарську кінноту від Перекопа, а 22 травня росіяни захопили фортецю Ор-Капи, в якій було розміщено 1000 лівобережних козаків. 25 травня російська армія рушила вглиб Кримського півострова, але через спеку, брак їжі й води просуvalася дуже повільно. Татари підпалили степ і постійно непокоїли локальними нападами. 16 червня 1736 р. армія Б.Мініха підійшла до Бахчисарая. Кримський хан відійшов у гори. Але, зруйнувавши Бахчисарай та Султансарай і втративши від хвороб і нестачі води більше третини війська, російська армія повернула назад. У серпні 1736 р. лівобережні козаки розійшлися по домівках. Проте у січні-лютому 1737 р. татари здійснили набіги на Лівобережжя. Українська укріплена лінія не була для них серйозною перешкодою. Для продовження боротьби з турецько-татарськими військами було сформовано дві армії. До складу армії під командуванням фельдмаршала П.Лассі входило 9000 лівобережних козаків. 30 червня 1737 р. російська армія підійшла до Очакова, і 2 липня його було взято штурмом. Успішно тривали військові дії й на морі: у 1736 р. було проведено Кінбурнську, а у 1737 р. – Очаківську кампанії, під час яких козаки на човнах контролювали водний простір навколо фортець.²⁵ Потім армія рушила на Бендери, але татари підпалили степ, і, залишившись без корму для коней, Б.Мініх повернув армію в Україну. Згідно з наказом Б.Мініха командування Української укріпленої лінії у лютому 1738 р. з метою проведення розвідувальних дій у степ постійно відправлялись партії козаків. Взимку 1738-1739 рр. лівобережні козацькі полки, в тому числі і Чернігівський, перебували в Усть-Самарську під орудою Б.Мініха для розвідувальної служби.²⁶ Загалом у 1738 р. у російській армії було задіяно 1627 козаків Чернігівського полку. З них 859 входило до складу армії Б.Мініха, 159 знаходилось у фортеці Азов і 609 – на Українській оборонній лінії. Слід відзначити, що того ж таки року Чернігівський полк мав ще додатково вислати 110 козаків, причому у зв'язку з цим Генеральна військова канцелярія навіть дозволила у випадку відсутності такої кількості козаків спорядити у похід посполитих.²⁷ У 1739 р. Чернігівський полк виставив 1738 козаків – 800 до армії Б.Мініха і 938 для охорони кордонів. Загалом протягом війни 1735-1739 рр. було задіяно 12179 чернігівських козаків.²⁸ Козаки Чернігівського полку не завжди особисто брали участь у походах: у XVIII ст. набула поширення практика відправляти замість себе родичів або наймитів. Так, згідно з відомостями Чернігівської полкової канцелярії “О казаках выборных, кои вместо себя братьев, свойственников, наймитов и детей отправили...з сотенных ведомостей сочинённой августа 26 дня 1737 года“ 18 виборних козаків полку (8 з них – з Городнянської сотні) замість себе у військовий похід відправили інших осіб.²⁹ За російсько-турецької війни 1735-1739 рр. козаки-піхотинці у кількості 1000-2000 чоловік як окреме формування щороку споряджались до театру воєнних дій у складі армії під командуванням П.Лассі. Крім того, з кожним кінним полком вирушав і загін піхотинців, які працювали на спорудженні тимчасових земляних укріплень, обслуговували обоз і гарматний парк.³⁰ У 1739 році армія П.Лассі здійснила похід у Крим, а армія Б.Мініха – на Хотин. У цих кампаніях брали участь і козаки Чернігівського полку.

Війна з Туреччиною 1768-1774 рр. була для Російської імперії набагато успішнішою, ніж попередня. У цей час управління Гетьманщиною здійснювала Малоросійська колегія на чолі з П.Румянцевим.³¹ Під час війни у складі російської армії успішно діяли козацькі полки з Лівобережної України, у тому числі й Чернігівський на чолі з полковником П.Милорадовичем. Значною мірою успіхи російської армії були пов'язані з діяльністю П.Румянцева, який у 1769 р. керував Другою армією, а потім замінив В.Голіцина на посаді командуючого Першої армії. Російська армія здобула переконливі перемоги в урочищі Ряба Могила 17 червня 1770 р. та біля р. Ларга 7 липня того ж таки року.³² Турки і татари відійшли в бік Рені, Ізмаїла та Кілії. Головні сили турецької армії були розбиті 21 липня 1770 р.

біля озера Кагул, після чого було зайнято територію Бессарабії. Після Кагульської битви П.Румянцев повів частину війська до Дунаю. Загін князя М.Репніна 23 липня вирушив з села Більбоке на березі Кагульського озера і 26 липня підійшов до Ізмаїла. Було розбито турецьке військо, що стояло біля фортеці, розпочався штурм, і після зустрічі з російськими парламентарями гарнізон Ізмаїла капітулював. 5 серпня 1770 р. цей загін, залишивши в Ізмаїлі частину війська, вирушив на Кілію. Прибувши під стіни міста 10 серпня, загін М.Репніна почав штурм, і 21 серпня Кілія капітулювала.³³ Після її взяття М.Репнін виділив загін на чолі з бригадиром Й.Інгельстромом для оволодіння Очаковом. 16 вересня загін дійшов до Акермана. Після тривалої осади та звістки про падіння Бендер і підхід до Й. Інгельстрома підкріплень, 27 вересня 1770 р. Акерман капітулював. Таким чином, уся територія між Дунаєм і Прутом була завойована російською армією.

Друга російська армія під командуванням генерал-аншефа графа П.Паніна 15 вересня 1770 р. здобула Бендери, а потім під командуванням генерал-аншефа князя В.Долгорукого за участю козаків, у тому числі й чернігівських, оволоділа Кримом. Армія П.Румянцева успішно діяла за Дунаєм, за що він і одержав титул Задунайський.

Таким чином, у останній третині XVII-XVIII ст. Чернігівський полк брав безпосередню участь у війнах Росії з Туреччиною і Кримом й зарекомендував себе як цілком боєздатна військова одиниця. Проте у 1782 р. у зв'язку з остаточною ліквідацією політичної автономії Гетьманщини Чернігівський полк як складова українського козацького війська був ліквідований.

Джерела та література:

1. Козацькі ватажки та гетьмани України. – Львів, 1991 – С. 95.
2. Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті 17 століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 232.
3. Павленко С. Оточення І.Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004 – С.92.
4. Заруба В.М. Назв. праця. – С. 259.
5. Хроніка Павла Полуботка / підготовка до друку, передмова і примітки О. Коваленка // Сіверянський літопис. – 1996. – № 6. – С. 107.
6. Кривошея В. Козацькі втрати Чигиринського походу 1678 р. // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 127 – 130.
7. Хроніка Павла Полуботка... – С. 107.
8. Літопис С. Величка. – К., 1990. – Т.1.- С.241,274; Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – К., 1991. – Т.2. – С. 99; История Украинской ССР. – К., 1982. – Т.3. – С. 101,105.
9. О. Оглоблин. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ; Львів;Париж;Торонто, 2001. – С. 71.
10. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – К., 1991. – Т.2. – С. 99.
11. О. Оглоблин. Назв. праця – С. 72.
12. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. I. Лизогубы. – Киевская старина. – 1882 – Т.1. – С. 109.
13. Заруба В.М. Назв. праця – С. 373.
14. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1991. – С. 166, 168.
15. О. Оглоблин. Назв. праця. – С. 91.
16. Хроніка Павла Полуботка... – С. 107.
17. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки... – С. 166, 168.
18. Історія українського козацтва. – К., 2006. – Т.1. – С. 514.
19. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в 18 веке. – СПб., 1819. – Т.1. – Ч.1. – С. 262.
20. Павленко С. Назв. праця. – К., 2004. – С. 93.
21. Літопис Самовидця. – К., 1971.– С. 157.
22. Дядиченко В.А. Участь українських козацьких полків в Азово-Дніпровських походах 1695-1696 рр. // Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. – К., 1952. – Т.4. – С. 179.
23. Хроніка Павла Полуботка...– С. 108; История Украинской ССР. – К., 1982. – Т.3. – С. 113-114, 118, 368,394.
24. Шпитальов Г.Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. – Запоріжжя, 2002. – С. 26.
25. Якубова Т.А. Місто-фортеця Очаків та його стратегічне значення в російсько-українсько-

турецькому протистоянні 18 століття: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2006. – С. 10.

26. Шпитальов Г.Г. Назв. праця – С. 37.

27. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 108. Чернігівська полкова канцелярія. – Оп.2. – Спр. 31. – Арк. 4.

28. Романовський В. Війна 1735-1739 років та її наслідки для України // Нариси з соціально-економічної історії України - К., 1932. – С. 37.

29. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII століття. – К., 1969. – С. 31, 50 – 51.

30. Там само. – С. 51.

31. Клокман Ю.Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768-1774 гг. – М., 1951 – С. 62 – 63.

32. Т.Г. Гончарук. Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турецьких війн у 18 ст. – Одеса, 2002. – С. 12.

33. Там само. – С. 22.

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

ЛЕЛЕКА В НАРОДНИХ УЯВЛЕННЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ

*На хаті старезній – старезне кубло
Не верне до нього минуле,
Бо вже лободою давно поросло.
Чи бусли про нього забули?*

К. Кутельмах

Народна культура Полісся упродовж останніх століть привертає до себе увагу науковців не лише в Україні, а й в інших державах слов'янського світу. Вона зберігає прадавні пласти місцевих уявлень, що дійшли до нас у вигляді легенд, обрядів річного циклу, господарських традицій тощо. Поліський регіон є територією побутування реліктових етнографічних явищ і водночас таким, що найбільше постраждав від аварії на Чорнобильській АЕС. Доля його корінного населення, місцеві традиції потребують особливої уваги. Працюючи у складі етнографічних експедицій, нам неодноразово довелося бачити порожні, зруйновані села, а в живих – стикатися з численними проблемами місцевих селян, їх хворобами поставарійного походження, швидким вмиранням старожилів тощо.

Між тим етнографія краю і сьогодні виявляє стійкі культурні символи, пов'язані з різними міфологічними сюжетами. Серед них помітне місце займають образи зооморфні й орнітоморфні. З-поміж них виокремлюються вовк, кінь, лелека та деякі інші¹. Наше дослідження присвячене народним уявленням про лелеку та символічним значенням цього образу в системі обрядової традиції Правобережного Полісся. Воно ґрунтується на друківаних джерелах та польових матеріалах автора.

Образ лелеки частково вже студіювався сучасними етнологами і пов'язувався з кількома сюжетними лініями: походження лелеки, уявлення про його гніздо, обрядове печиво у формі птаха тощо. Дослідники слов'янської етнокультури не раз відзначали, що лелека – один із найшанованіших у середовищі слов'янських народів птах: «З дуже давнього часу в нас поширене поважання бузька чи бусла як символу праці і прив'язаності. ... Бо бусел – птах побожний»². Символізм цього образу знаходимо вже у літературних творах християнського змісту давньоруського періоду. Так, у найдавнішому з відомих текстів «Фізіолога» (XIII ст.) лелека є символом і прикладом турботи дітей про літніх батьків. Молоді птахи обступають старого батька, в якого з роками злиняли пера, і допомагають йому літати, зігрівають крилами, приносять їжу³. Сучасні народні уявлення також засвідчують, що лелеки турбуються про гніздо й дітей, як люди.

Незважаючи на присутність образу в етнокультурах усіх слов'ян, спільної назви

цей птах не має. Українське слово бусел, бусень вважають тюркського походження⁴. Поліщуки вирізняють лелеку чорного (лісового) й білого (сільського). Тут і нині побутує легенда про те, як лелека став чорним – мисливець застрелив лелечиху, а її пара лелека почорнів від горя і почав уникати людей (с. Степань Сарненського р-ну Рівненської обл.).

З весняним прильотом буськів селяни пов'язували прихід тепла. Уявлення про те, що весною лелеки повертаються з вирію, корелюються з народною назвою Чумацького шляху на Берестейщині – *буськова дорога*⁵. Сприймаючись у народі провісниками тепла, ці птахи зазвичай повертались першими ще тоді, коли на полях лежав сніг: *«Як буські прилітають на сніг, то летять до лісу, покіль зійде»* (с. Висоцьк Дубровицького р-ну. Рівненської обл.); *«Інколи уже бусли є, а сніг нападає, але буськи летять на тепло»* (с. Можари Овруцького р-ну Житомирської обл.); *«Бусел прилітає першим, а буслиця вже после. Але обоє – перед Благовіщенням»* (с. Блідча Іванківського р-ну Київської обл; с. Велідники Овруцького р-ну. Житомирської обл.); *«Буває що сніг іще лежить, а вони прилітають. Яка б погода не була, а вони повертаються в одних числах»* (с. Обуховичі, Прибірськ Іванківського р-ну Київської обл.).

У сучасному польовому матеріалі фіксуємо різні терміни повернення лелек. За одними свідченнями, вони прилітали перед Благовіщенням (с. Орваниця, Ясенець Дубровицького р-ну; с. Прикладники Зарічненського р-ну Рівненської обл.), за іншими – безпосередньо в день свята (с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл.). Повідомлення про повернення на Благовіщення ми знаходимо і в етнографічних записах середини ХІХ ст.: *«Кажуть, що цього дня (на Благовіщення. – І.Н.) бузько (бусол) і ластівки повинні вже прилетіти з теплих сторін до нас або, як вони говорять, з вирію»*⁶. Щодо повернення лелек перед Благовіщенням маємо додаткові уточнення: *«На десятій неділі после Різдва прилітають бусли»* (с. Можари); *«Бусли летять перед Десятухою (десятий тиждень після Різдва – І.Н.)»* (с. Велідники); *«Прилітають на 12 неділі після Різдва»* (с. Ходаки Коростенського р-ну Житомирської обл.); *«Бусли прилітають як Теплий Олексій, хоч і мороз»* (с. Купеч Коростенського р-ну Житомирської обл.); *«Бусли заранне прилітають – на Обертення. Перші шпаки, а далі – бусли»* (с. Мелені Коростенського р-ну Житомирської обл.)⁷. Наведені записи свідчать, що період весняного повернення птахів був достатньо тривалим і за новим стилем охоплював межі від 9 березня до 7 квітня.

У контексті повернення лелек важливою вважалась перша зустріч із ними. Щодо неї фіксуємо низку вірувань: *«Коли вперше побачиш буська у польоті, зіпрись на огорожу спиною. Як він стоїть, падай на землю і качайся»* (с. Старі Коні Зарічненського р-ну Рівненської обл.); *«Як побачиш лелеку весною, тричі присядь, накривши ноги, будеш рік здоровий»* (с. Степань); *«Добре побачить буська летячого, а як побачиш стоячого, одвернись. Єслі первий раз побачиш, як вон ходіт на ногах, то тогди вродє ноги болять»* (с. Серники, Висоцьк). Останні погляди є типовими для Полісся: *«Як первий раз побачиш стоячого бусла, ноги болітимуть»* (с. Тхорин Овруцького р-ну Житомирської обл.). При цьому маємо деякі уточнення: *«Як побачиш буська летючого, то просі, щоб так ходити, як вон летить»* (с. Ясенець); *«Як прилетить бусько і первий раз його побачиш, гукай: «Бусько, бусько, дай мені здоров'ячко, надели мене здоров'ячком»* (с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.). В окремих випадках перша зустріч із буськом може забезпечити добробут на весь рік: *«А як перший раз закує зозуля, бряжчи копійками, а можна і до буська, коб у тебе весь рік були гроші»* (с. Морочне); *«Як первий раз побачиш буська, треба кишеню трусить, щоб гроші не виводились»* (с. Черниця Корецького р-ну Рівненської обл.).

Наведені матеріали з Рівненщини виявляють різні обрядові дії, що їх здійснювали під час першої весняної зустрічі з лелекою. Натомість у житомирській та київській частинах Полісся останні, за незначним винятком, відсутні. Про такі обряди маємо лише одне свідчення: *«Як весною прилітають бусли (або й інші птахи), треба взяти соломинку чи сенце, чи голечку да кінуть і сказати: «На тобі на гніздечко, а міне на здоров'ячко»* (с. Обуховичі). Типовими ж тут є лише наведені вище уявлення про те,

що добрим знаком вважався птах у польоті: «Як летячого бусла побачиш, це ще людина дужая, а як сядячого, то ти больний» (с. Блідча). На Житомирщині вперше побачений лелека також обіцяв дівчині швидке одруження: «Добре весною побачить бусла летючого, а як сядячого погано. Як сядячого дівка бачила, то замуж не поїде, а як летить, то слава Богу і вона вилетить» (с. Васьковичі Коростенського р-ну с. Ласки Народицького р-ну Житомирської обл.).

Сюжет весняного повернення й зустрічі буськів безпосередньо пов'язаний і з уявленнями про лелече гніздо, його будування та символічні значення. Інформанти стверджують, що бусько першим починав класти гніздо і пов'язують цей момент із Благовіщенням: «Бусол коб до Благовіщення ломаку на кубло поклав» (с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл.). Зазначимо також, що на Поліссі образ бусла, який буде гніздо на інше свято – Сорок святих, несучи туди сорок гілочок, замінює собою образ сороки, що побутує в історичній пам'яті саражолів Волині, Поділля та деяких інших регіонів (с. Кам'янка Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.). Коли повернення птахів очікували перед Благовіщенням, саме в це свято буслиця мала знести яйце (с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл.; с. Ясенець; с. Велідники). Аналогічні уявлення фіксуємо в етнографічних записях кінця XIX – початку XX ст.⁸ Вірування щодо лелечого яйця мають деякі місцеві мотивації, які пов'язують народні погляди та церковні канони: «На Благовіщення батюшка в церкві мирує, то значить, що тим яйцем мирує, тобто яйце вже знесене, це колись такий знак був» (с. Прикладники). Покладення першого яйця перед Благовіщенням обіцяло добрий урожай: «Бусли як до Благовіщення знесуть яйце, то на врожай добре» (с. Ст. Коні).

Символіка яйця в контексті наведених поглядів до кінця не вивчена. Для її бодай гіпотетичного з'ясування ми звернулись до народних загадок про рік. Загадки із цим сюжетом були відомі ще у греків. Так, в одному з новогрецьких текстів яйце однозначно символізує рік, а пташиний код формує всю структуру останнього: «Триста шістдесят п'ять журавлів, тридцять голубів у дванадцяти гніздах насиджують і одне яйце висиджують»⁹. В. Перетц наголошував на подібності українського і давньогрецького загадкового матеріалів. Серед наведених вченим загадок знаходимо й український аналог вищенаведеного тексту: «Триста галок та п'ятдесят чайок та п'ятнадцять орлів одно яйце знесли»¹⁰. Отже, яйце (у нашому випадку буслове), його відкладання, можливо, символізує початок року.

В українців, як і у всіх слов'ян, гніздо бусла на хаті – щаслива прикмета. Воно рятує від грому й блискавки. На Поліссі ці уявлення фіксувалися ще в кінці XIX ст. (с. Яполоть, Головин Костопільського р-ну Рівненської обл.)¹¹. Та й загалом хаті, де він покладе своє гніздо, в усьому щаститиме. Для гнізда бусько нібито обирає хату спокійну й побожну. Вилетівши на зиму в ірїю, на весну він неодмінно вертається на старе місце¹². Дослідники минулого писали, що займати бусла не можна, бо він спалить хату. Руйнування його гнізда – поганій знак (с. Велідники). Однак поліські селяни, спостерігаючи за життям буслів, зауважували в їх стосунках різні життєві ситуації, зокрема, пов'язані з гніздом: «А було мені таке, що бусчиха знесла в комин яйце, бо бусько не пускав її в кубло» (с. Ясенець); «Бувало, що буські самі своє кубло розкідали» (с. Висоцьк). Зачіпання лелечого гнізда чужими людьми, особливо на Благовіщення, сприймалось як магічний акт негативного змісту: «Було таке, що стара женочина до мене прїходила да в кубло штиркала жердкою. А це свято було Благовіщення. То вона ніщо знала» (с. Висоцьк). Зв'язок лелечого гнізда й пожежі дозволив сучасним дослідникам пов'язати лелеку з небесним вогнем¹³.

Благовіщення в поліській традиції пов'язане не лише з поверненням лелечого ключа, а й початком нового аграрного сезону. До цього дня землі не лише не орали, а й не копали і не городили: «Колки бить і горать не можна до Благовіщення» (с. Прикладники). З Житомирщини маємо матеріали про існування прямого зв'язку між першою оранкою та прильотом лелек: «Як прилетів бусол, то жінка з плугом іде. Першим орати ішов чоловік, жінка виходила пізніше» (с. Андріївка Черняхівського р-ну Житомирської обл.), на Рівненщині – опосередкований

(заорювання й повернення буслів у часі співпадали).

На теренах Волині, Західного Полісся, Пінщини та Підляшшя до Благовіщення випікали й обрядове печиво з назвою *буськові лапи*. Питання побутування останніх уже студіювалося в етнологічній літературі¹⁴. Відзначимо, що Благовіщення – свято, в яке в Україні існувала сувора заборона розпалювати піч, варити їжу, пов'язувалась з переконаннями, що це призведе до засухи, неврожаю. Однак, випікання *буськових лап* на Благовіщення вважалось важливим і обов'язковим: «Закон був такий – на Благовіщення буськови лапи. Їх їли і старії і малії» (с. Прикладники); «До Благовіщення буськові лапи робили, багато, всім дітям. Всі бігали з тими лапками, часом на паличках» (с. Морочне); «Напередодні Благовіщення пекли буськові лапи. Строять тісто, замісують, розкачують, ложать на лопатку да ножиком раз, два, три – дві пальці зроблять. Їли їх діти й дорослі. Я мала була да наберем тих лап да бежимо на село – буськов ніби кликати. Кричали: «Бусечко, бусечко, надели, Боже, здоров'єчком. Кіко на тобі пір'єчка, коб нам стіко літечка» (с. Серники); «На Благовіщення пекли буськові лапи. Їли і буськові виносили: “Бусько, на тобі мою лапу, дай мені свою» (с. Мульчиці). Маємо кілька варіантів цієї форми печива. За матеріалами, що їх наводить Олександр Страхов, воно трипале. Крім трипалих лап, нам довелося фіксувати двоपालі (на півночі Рівненщини) та п'ятипалі (на Волині): «На Благовіщення пекли буськову лапу. Коржа прісного розкачують та зроблять п'ять пальців. У цей день його і з'їдали. Веснянок співали: «Весна красна, що ти нам принесла» (с. Полянє Славутського р-ну Хмельницької обл.); «На Благовіщення пекли буськову лапку. П'ять пальчиків порізаних та й лапка, так бі (ніби. – **І.Н.**) долоня. На саме Благовіщення пекли» (с. Черниця).

В окремих випадках оповіді старожилів виявляють деталі, які суттєво доповнюють символіку образу бусла та сутність традиції виготовлення печива у вигляді його лапи. Так, у північній частині Рівненщини нам вдалося зафіксувати таку інформацію: «Сороки пекли на Сорок святих, а буськову лапу на Благовіщення. Моя баба казала, що треба на Благовісника (наступний після Благовіщення день. – **І.Н.**) спекти буськову лапу. “Бабо, а як же ти спечеш ту буськову лапу?” “А я покажу”. Такого довгого пирожка зробила, за ножа раз, раз, вон де ширший, а вон де вузчий, от і буськова лапа. Її треба пекти. Мо, в хто в неділю хліб пече, бо є такі набожні, що не печуть, то треба спекти на Благовісника лапу, щоб Бог гріха одпустив. І їли її – бо ж то хліб» (с. Старі Коні); «Колись і буськові лапи пекли до Благовіщення. Як спік буськові лапи, то вже можеш у любую неділю хліб пекти. А як не, то в неділю хліба не печи» (с. Сварицевичі). Аналогічні погляди локально фіксувала й Тетяна Агапкіна. На думку дослідниці, *буськові лапи*, як й інше порційне печиво весняного циклу, виготовляли для душ померлих, які, за народними уявленнями, уособлювались у птахів, а отже, мали медіативний статус календарного (першого) й поминального печива. Аргументом для останнього твердження є текст російської заклички, у якому йдеться про прісне весняне обрядове печиво, випечене архаїчним способом – на сонці¹⁵. Форма печива, вочевидь, виявляє уявлення про зображення лелечої лапи, що ізоморфна пташиному тілу. Обрядове зображення сліду лелеки в печиві санкціонує випікання хлібних виробів упродовж цілого року. У народній традиції краю спостерігаємо подібність між образом лелеки, його слідами й образом її образом Спасителя. Останній, за християнськими канонами, ходить по землі від Великодня до Знесення. На цей період, за свідченням старожилів, існувала низка заборон: «На Знесенне Бог сходить на небо. У ці шість неділь не можна мочитися на дорозі, бо Бог іде по дорозі. Він за шість неділь коля нас ходє да наслухаєца нашу байку, шо ми баємо, а є таке, шо й на Бога бає. По дорозі і ругатиса не можна, бо там Божі сліди. На Повзнесенне (передень Вознесіння. – **І.Н.**) – Бог на половину, а на Знесенне – заходить на небеса» (с. Ст. Коні). Отже, в системі двох свят весняного циклу спостерігаємо священне ставлення до буська та його печива-зображення.

Ареал побутування згаданого печива достеменно не окреслений. Напевне невідомо, чи є він суцільним. За матеріалами автора, його східною умовною межею є р. Горинь, де традиція випікання *буськових лап* фіксується лише на лівому березі.

У напрямку до р. Случ ця форма невідома: «*Буськові лапи у нас не пекли*» (с. Висоцьк). На Волині слід шукати південну лінію ареалу. Тут східна межа окресленої традиції фіксується в селах, розташованих між верхньою течією Горині та Корчика (південна частина Корецького р-ну Рівненської обл. та північна частина Славутського р-ну Хмельницької обл.).

Т. Агапкіна пояснює семантику виготовлення *буськових лап* уже згадуваними уявленнями про те, що до Благовіщення лелека має відкласти в гніздо яйце. На нашу думку, це печиво пов'язане з актом першого (весняного) торкання птахом землі ногами. Згадаємо, що лапи виносились на сільські вулиці саме для першої зустрічі лелек. Яйце ж у регіоні є стійким маркером урожайності року. Виключенням є етнографічний запис кінця XIX ст. Відповідно до нього скинуте буслом яйце віщує голод, а бусленя – епідемію (с. Дроздово Гощанського р-ну Рівненської обл.)¹⁶. Тут обидва символи мають негативне значення. В інших випадках маємо стійку опозицію хороший / поганий. Так, скинуте з гнізда бусленя віщує неврожайний рік, а яйце – урожай: «*Бало кажуть, що як бусько яйце скине, то добре, а як дитину, то пагано*» (с. Сварицевичі); «*Бало, що хворе буслення викидали з гнізда, то недобре*» (с. Прикладники, Мульчиці); «*Як бусько бусчення скідає – голодний год буде, а як яйце – це ніщо*» (с. Висоцьк, Старі Коні). Аналогічні погляди фіксуємо й на Житомирщині: «*Як бусол скине яйце, то за яйце хліба купиш. Як скине буслення, то й за дитя хліба не достанеш*» (с. Ходаки, Велідники; с. Веприн Радомишльського р-ну Житомирської обл.; с. Обуховичі). Паралельно тут існують погляди про те, що викидання яйця або пташеняти траплялось тоді, коли відкладалась непарна кількість яєць: «*Кількість дітей у буслів має бути парною. Якщо виводиться непарна кількість пташенят, буслення чі яйце скідається. Кількість дітей у них завжди повинна бути парною. Буслення віщує неврожайний рік*» (с. Мелені); «*Як бусел вікіне буслення, кажуть, що тому бусленяті пари не хватає*» (с. Блідча). Часом місцеві селяни твердять, що бусли викидали слабке пташеня: «*Бусел викидає буслення, наприклад, еслі троє народиться, троє одинакових не буває, одне буває жиденьке, слабеньке і у буслов закон такий – слабе викинуть*» (с. Запрудка Іванківського р-ну Київської обл.).

Ми вже акцентували увагу на тому, що весняний приліт лелек збігався з початком аграрного сезону – заорюванням. Так само їх гуртування в *табуни*, *гурбочки* для вильоту відбувалось у момент завершення жнив (*дожинків*): «*Відлітають вони, як копі стоять гречание*» (с. Мелені). Зазвичай відліт буслів селяни пов'язували з днями таких свят, як Ілля (2.08.); Спас (19.08): «*Бусли збираюця после Спаса. После Спаса, як ідуть на поле, то і їсти не беруть, кажуть, що бусько полетів і полудень забрав*» (с. Морочне); *Спленне* або *Перша Пречиста* (Успіння Пресвятої Богородиці – 28.08. – **І.Н.**): «*Од Першої Пречистої ластовкі зникають (одлітають на Пречисту). Журавлі як починають клокотать на Пречисту (в конці лета), буде рання зима. Бусли ночью на Пречисту повинні летіти*» (с. Велика Глумча Ємільчинського р-ну Житомирської обл.), а найпізніше – на Семена (14.09.): «*Буськи збираюця на долинах, оце буде Семена, 14 вересня і вони збираюця до купі тра-та-та-та-та. Суд у їх іде і вони одного засуджають, що він застаєця тут один і пропадає. А за шо, не знаю. На Семена починають бусли вилітатъ*» (с. Лишня Макарівського р-ну Київської обл.). У матеріалах XIX ст. знаходимо повідомлення про те, що з-поміж інших птахів лелеки відлітали найпізніше¹⁷. Після цього проводились й осінні засівки: «*Жито сеють после Спленія, як буськи полетіли*» (с. Тихе Костопільського р-ну Рівненської обл.).

Терміни лелечого збору в краї визначають й зимову погоду. Так, ранній відліт лелек обіцяв ранню зиму: «*Як буськи зарань полетіли, то буде осень холодна. Десь на Спаса вони починають збираця табунами. А як збираюця в липні чи в червні, люди говорять, що буде спад – дощ*» (с. Прикладники).

Місцеві селяни, спостерігаючи гуртування лелек, відзначали, що один із них нерідко залишався й знаходили цьому різні пояснення: «*Збираюця буськи после Спаса. А буває, що де-небудь і остануця. Кажуть, що то беспарние, що їх не приймають. На буськів кажуть, що остався (на зиму. – І.Н.)*» (Ст. Коні); «*Буськи збираюця на сіножаті, на полі, подалі од села. Да вже зберуця до некоторого*

одсвітують да кїдають буська, бо грїшний. У них суд є: плентаюца, плентаюца і решають вже. І буває таке – гїнчїй год не відно, як уже полетят вверх, а гїнчїй год – вже той бусько ж не Perezїмує тут, то він вїлетає високо, високо да падає да розбивається» (с. Городок Дубровицького р-ну Рівненської обл); «Бусько котрийсь на зиму остається, бо його інші буськи вельмі б'ють – суд над їм роблять. А за шо, не знаю» (с. Ясенець); «Як який бусьок лишався, то казали, шо він грїшний» (с. Сварицевичі); «Собїраюца назад после Іллі. Остаецца той, хто провінуватїца. У них суд буває» (с. Купеч, Можари; с. Прибірськ, Блїдча). «Бусли од нас вїлетают на Спаса. Да ще вїлетає бусол на той круг, а вони кругом стоять, тїє бусли і одного обсудять і вон не вїлетає. Раз бачїлі, шо бусол злетїв високо-високо і на той круг, шо його засудїлі, впав і вбївся» (с. Покалів Овруцького р-ну Житомирської обл.). Крім поглядїв, що покинутий бусько є грїшним, фіксуємо також і такі, шо йому не вистачило пари: «Буські на Спленїє паруються і летять у вирїї, а кому пари нема, вони його б'ють» (с. Тихе).

Наведені матеріали засвідчують, шо образ лелеки надїлений низкою антропоморфних рис. Сучасні дослідники виявили їх у народних традиціях українських поліщуків і білорусів. Цї птахи мають пальці, душу, здатність плакати, пару, суди, можуть покінчити життя самогубством тощо¹⁸. У цьому контексті Тетяна Бернштам, досліджуючи орнітоморфні символи схїднослов'янської культури, дійшла висновку, шо деякі пташині образи-символи мають стїйкий характер, а їх символїчне мотивування не випадкове й пов'язане з особливостями поведінки птахів у природі та людей в обрядових ситуаціях¹⁹. А дослідник народної ігрової традиції українців Олександр Курочкін зазначив, шо зоо-орнітономїнація «відображає особливе поважне ставлення до тварин і птахів, характерне для ранніх форм релїгїї»²⁰. Згадаємо також широко відому в Україні легенду про антропоморфне походження лелеки. Остання побутує не лише в Україні. Її знають білоруси, поляки, болгари²¹. Цей сюжет, вочевидь, є досить давнім і має свою передїсторїю. Він, зокрема, представлений і в іранській казці «Халїф-лелека». На Правобережному Полїссї його варїанти дослідники фіксували від початку формування української етнографїчної науки. Так, у 1896 р. Володимир Доманицький записав оповїдь про лелеку, який в минулому був чоловіком. Господь доручив йому донести й кинути в море зібраних ним у мїшок комах, гадїв та іншу нечїсть, заборонивши заглядати до нього. Цїкавий чоловік не витримав, зазирнув у мїшок, з якого розлетїлися комахи, гади поховалися в болота. У покарання Бог обернув чоловіка на бусла і звелїв усе зібрати. Цєю роботою той зайнятий донинї (с. Яполоть)²². Сьгодні ця легенда продовжує широко побутувати в різних частинах Українського Полїсся. Наведемо пару текстїв, шо вдалося записати автору: «Баяли, шо буську Бог дав мїшок і сказав: «Неси і не розв'язуй». А він нїс да думає: «Дай я розв'язу да побачу». Як розв'язав, то ті вужї розлізлися. То Бог зробив його буськом, а до того він був людиною і сказав:»Йди да збирай їх, поки не позбираєш». Да і у нас бусьок якийсь на кубло принїс вужа. Да на кубло не кинув, а на землю. У нас колись було буськове кубло. То мїї дїд скинув його, не схотїв. Да той бусько поставив кубло на другїй вулицї да на клонї поставив. А дїд узав да й с того скинув. А він (бусьок) занїс у наше жито на полі, нанїс яєць і вивїв дїти» (с. Сварицевичі); «Бусол – то мужчина. Бог сказав Івану: «На тобї мїшка, лиш не розв'язуй його, а кинь у море». Іван не послухав і розв'язав. З мїшка виповзло гаддя. Господь покарав Івана, зробив його буслом, щоб він збирав гадїв". После Льї бусли злітаються на суд. І той, шо пари не має лишається на зиму. Вони летять после Іллі» (с. Буки Малинського р-ну Житомирської обл.).

Нещодавно одну з версій легенди записали також російські етнологи під час монографїчного обстеження с. Рїчиці Ратнївського р-ну. Волинської обл. У зафіксованих оповїдях спостерїгаємо одне суттєве доповнення-апокриф: ім'я чоловіка, перетвореного Богом на лелеку, – Василь. В іншому текстї фігурує Адам як першолюдина, котрїй Бог доручив укинути мїшок у море. Однак у кінці оповїді знову виникає інформація про лелеку-Василя. У такий спосіб Василь співвідноситься з Адамом і, вочевидь, теж може бути першопредком²³.

Додатковим аргументом на користь висунутої гіпотези є обрядова паралель

між слідами образів лелеки і Василя. Так, у 1854 р. священник с. Яполоть В. Абрамович описав святкування деяких календарних свят у своєму селі. Тут під днем 2 січня (за ст. стилем, 15 січня – за новим) знаходимо призабуте свято під назвою *Василіові ноги*, коли жінки ховали прядиво й веретена, виносячи їх з хати²⁴.

Іменування лелеки Василем виводить нас на різдвяні традиції рядження буслом, що побутували на Волинському Поліссі²⁵. Семантику рядження Віктор Петров пов'язував із землеробським мотивом святкового відвідання батьками-предками живих родичів²⁶. Можливо, й весняний приліт буслів у народній звичаєвості Полісся асоціювався з сезонним відвіданням живих померлими родичами напередодні початку чергового аграрного сезону й корелювався з заорюванням. Показово, що традиція зимового рядження буслом територіально накладається на традицію випікання уже згадуваної *буськової лапи*.

Аналіз польового та друкуваного матеріалу формує образ лелеки як тотема, кровителя врожая, що в минулому мав людську подобу. У календарних обрядах бусол є символом початку весни, тепла, аграрного сезону та завершенням останнього. Елементи-ознаки початку й кінця визначають медіативний характер образу, його зв'язок з предками, формують семантичні ланцюжки: «весна – вирій – птах – померлий предок – печиво» та «Благовіщення – лелека – вогонь – перша оранка (чіпання землі)».

Образ лелеки, що завжди повертається на Батьківщину, фактично і є уособленням останньої, живе і сьогодні. Таким цей птах постає перед нами у фільмі «Білий птах з чорною ознакою». Він – один із найдавніших народних символів вірності, любові до рідної землі, своєї домівки, образ незнищенності, який стає філософським у контексті наслідків Чорнобильської аварії, зникання десятків сіл, асимілювання поліщуків, їхніх традицій та уявлень.

Джерела та література:

1. Несен І.І. Культурні символи давнини: кінь у весільному ритуалі (на матеріалах Центрального Полісся) // Соціум, 2003. – № 3. – С. 263–268.
2. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – Вінніпег, 1965. – С. 77.
3. История русской литературы. – Т. 1. – М.-Л.: АН СССР, 1941. – С. 203.
4. Славянские древности. Энциклопедический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н. И. Толстого. – Т. 1: А – Г. – М.: Междунар. отношения, 1995. – Т. 1. – С. 96.
5. Славянские древности. – С. 98.
6. Народний календар із Овруччини 50-х років XIX століття у записі Михайла Пйотровського // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1995. – Т. ССXXX. – С. 312.
7. Свято припадає на 9 березня за новим стилем (24 лютого – за старим).
8. Зеленин Д. К. Описание рукописей ученого архива Императорского русского географического общества. – Пг., 1914. – Вып. 1. – С. 278.
9. Перетц В. Н. Студії над загадками // Етнографічний вісник, 1932. – Кн. 10. – С. 174.
10. Там само. – С. 176.
11. Доманицький В. Етнографічні матеріали. – Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. І.І. Вернадського НАН України (далі ІР НБУ – ІН.). – Ф. І. – № 33496. – Арк. 54, 57.
12. Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1965. – С. 77.
13. Страхов А. Б. Полесское *буськовы лапы, галена* // Полесский этнолингвистический сборник. – М., 1983. – С. 206.
14. Агапкина Т.А. Этнографические связи календарных песен. Встреча весны в обрядах и фольклоре восточных славян. – М., 2000; Страхов А. Б. Полесское *буськовы лапы, галена* // Полесский этнолингвистический сборник. – М., 1983. – С. 205 – 212.
15. Агапкина Т.А. Этнографические связи. – С. 254–255.
16. Доманицький В. Етнографічні матеріали. – ІР НБУ. – Ф. І. – № 33496. – Арк. 13.
17. Зеленин Д. К. Описание рукописей. – С. 276.
18. Славянские древности. – С. 97.
19. Бернштам Т.А. Орнитоморфная символика у восточных славян // Советская этнография. – 1982. – № 1. – С. 23.
20. Курочкін О.В. Архаїчний весільний танець-гра «Журавель» («Бусел») // Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята. – К., 2004. – С. 26–27.
21. Славянские древности. – С. 96.
22. Доманицький В. – Арк. 51.
23. Белова О.В., Кабакова Г.И. Экспедиция в полесское село Речица // Живая старина. – 2001. – № 3. – С. 42–43.
24. Зеленин Д. К. Описание рукописей. – С. 275.
25. Курочкін О. В. Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка» (з історії народних масок). – Опішне, 1995. – С. 349.
26. Петров В. Обрядовый фольклор народно-календарного цикла // Архів Музею-архіву літератури та мистецтва. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 11.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

АГІОГРАФІЧНА ПОЕЗІЯ свт. ІОАНА МАКСИМОВИЧА В КОНТЕКСТІ ДУХОВНИХ ТРАДИЦІЙ ІСИХАЗМУ

Міжконфесійні протистояння в Україні барокової доби, посилення уваги до агіографічної спадщини в католицьких колах спонукали православних ієрархів стати на захист православних святих, відновивши серед народу інтерес до житійних текстів. За визначенням В. Перетца, завданням агіографів XVII-XVIII ст. стає прагнення «убрати старий матеріал у нові шати, які відповідали літературно-естетичним вимогам доби»¹. З цією метою створюються, зокрема, «Книги житій святих» свт. Димитрія Туптала, агіографічні драми на зразок «Алексій, Божій чоловік».

У поетичній творчості представників Чернігівського літературно-філософського кола другої половини XVII-початку XVIII ст. (Лазаря Барановича, Варлаама Ясинського, Димитрія Туптала, Іоана Максимовича) також з'являються нові інтерпретаційні моделі житій святих. Митці репрезентують цілий корпус віршів, у яких пристосовано «житійну спадщину... до нових ідейних і стильових потреб»². Таким чином, формується новий різновид барокової поезії, котрий, на думку Р. Радішевського, постає «у руслі потреб творення нової агіографії»³.

Яскравими зразками агіографічної поезії є вірші із книги «Алфавит собраний, римами сложеный...» архієпископа Іоана Максимовича, котра, як і в цілому його творча спадщина, привернула увагу літературознавців лише на межі XX – XXI ст., про що свідчать дослідження Л. Ушкалова, В. Шевчука, О. Зосімової, О. Засько, С. Демченко. Однак дослідників цікавлять переважно вірші-притчі на античну тематику. Агіографічні вірші, що складають переважну частину книги «Алфавит», залишаються поза межами їхніх розвідок.

Одним із провідних мотивів агіографічної поезії, як і житійної літератури в цілому, є мотив аскези. Це безпосередньо зумовлено призначенням житій – уславлення подвижництва святого, відтворення його шляху до спасіння. «Фундаментальною засадою християнської аскези, – відзначає архієпископ Ігор Ісиченко, – є виведення людини, яка стає на шлях духовного вдосконалення, поза межі комунікативних стосунків світу»⁴. Важливим фактором духовної боротьби зі спокусами стає мовчання як результат поступового «подолання вербального складника молитви»⁵. Відсторонення від матеріального світу та його комунікацій – важливий крок до містичного споглядання й поєднання з Богом. Молитовне мовчання є складовою вчення ісихазму як «способу молитовної практики»⁶, «споглядального молитовного стану»⁷, що виникло у стародавньому Єгипті III - IV ст. (прп. Макарій Єгипетський, прп. Євагрій Понтійський, прп. Іоан Ліствичник,

прп. Ісихій Синайський). Теоретичної розробки ісихазм набув у творах св. Григорія Синаїта і свт. Григорія Палами (XIV ст.). сам термін «ісихія» перекладається як *спокій, мир, тиша, мовчання, усамітнення*; в аскетичній літературі, за словами С. Хоружого, його перекладають як «безмовність, іноді – священне чи сердечне мовчання»⁸.

Духовні традиції ісихазму поширюються в Україні у XIV-XVI ст. За спостереженням Ю. Пелешенка, це відбувалося не стільки через безпосереднє ознайомлення з текстами теоретиків ісихазму, скільки через переклади й переписування рекомендованої ними теологічної літератури, й мало переважно практичний характер, тобто усвідомлювалося як спосіб індивідуального подвижництва⁹. Історію розвитку вчення ісихазму ґрунтовно прослідковано у розвідках С. Хоружого, єпископа Калліста (Уера), о. Іоана Меєндорфа, архімандрита Кипріяна (Керна) та інших. Вплив практики ісихазму на українську середньовічну літературу, зокрема аскетичну, детально досліджено у монографіях архієпископа Ігоря Ісіченка та Ю. Пелешенка.

Привертає увагу спостереження останнього про відгомони ісихастських традицій у творах Івана Вишенського¹⁰. Дослідник підкреслює, що вчення ісихастів позначилося також на творчості митців барокової доби, а саме – Ісаї Копинського, Мелетія Смотрицького, Григорія Сковороди¹¹. Додамо, що не є винятком і книга «Алфавит» архієпископа Іоана Максимовича. На жаль, питання впливу ісихазму на творчість барокових поетів на сьогодні залишається майже незайманою ділянкою у царині літературознавства. За таких обставин актуально видається розвідка, метою якої стало б дослідження проблеми впливу традицій ісихазму на українську барокову літературу, зокрема – художню спадщину свт. Іоана Максимовича.

Для духовної практики ісихазму важливим є стан молитовного мовчання. Саме лейтмотив мовчання поєднує вірші із книги «Алфавит собранный, рифмами сложенный...» архієпископа Іоана Максимовича¹²: «Агафон» (арк. 3 зв.-4), «Алимпій» (арк. 5), «Антоній» (арк. 6 зв.-7), «Іный» (арк. 12-12 зв.), «Житіє Алексія чоловіка Божія» (арк. 31-35 зв.), «Іоанн» (арк. 43), «Іоанн Дамаскин» (арк. 44-46), «Макарій» (арк. 62 зв., 63 зв.), «Нил» (арк. 67 зв.). Зауважимо, що автор, пропонуючи читачеві ісихастський метод молитви, виокремлює таку його рису, як «прагнення до здобуття стану повного спокою й мовчанки»¹³. Свт. Іоан наполягає на скороченні словесної частини молитви: «Молю же, во молитв мало глаголете...» (арк. 4). Вірянин завжди має пам'ятати настанову: «Не полезных от Бога, себе не просите» (арк. 4). Поет підкреслює, що страждання християнин має приймати «з молчанієм», котре є виявом терпіння. Останнє «зело пріятно естъ Богу» (арк. 5), є корисним для людини, оскільки сприяє поширенню добра. Так, безперечним взірцем виступає Олексій, чоловік Божий, котрий терпів знущання батьківських слуг «молчащи, // Побеждал смиренім, молитву творящи...» (арк. 32 зв.).

Пояснивши доцільність мовчання, свт. Іоан Максимович підводить реципієнта до висновку: «Любящу безмолвіе, мзда готова многа» (арк. 6 зв.). Втілення у життя настанови «Безмолвное житіе обще возлюбите» (арк. 7) матиме за наслідок зменшення ворожнечі: «Многая зело соблазнь вражда умножится, // молчанієм смиренным удоб сократится» (арк. 12). Мовчання під час сварки, утримання від «празднаго слова» дозволяє, за свт. Іоаном, «добро... пріобрести» (арк. 12 зв.). Християнин, пам'ятаючи й дотримуючись цих настанов, віднайде душевний спокій («Во молчаніи своем, покой добр обрящеш» (арк. 12 зв.)) й успіх у своїх діяннях («Держащи молчаніе, во всем преуспеет» (арк. 43)).

Дослідники ісихазму виокремлюють чотири основні значення ісихії: «усамітнення»; «духовність келії»; «повернення до себе»; «духовна убогість» (терміни єпископа Калліста (Уера). – С.Ж.)¹⁴. У вірші «Іоанн Дамаскин» (арк. 44-46) архієпископом Іоаном Максимовичем інтерпретується, зокрема, поняття «духовності келії». Автор подає історію про прихід прп. Іоана Дамаскина до

монастиря св. Сави Освяченого і його навчання у досвідченого старця, котрий у першу чергу радить дотримуватися мовчання й перебувати в келії: «Отречись чадо себе, і суетной славы. // И да ничтоже твориш волею своею, // Ниже добраго дела, ниже злаго єю. // Ни да посланіє си ко кому послєши, // Ниже слово єдино усти изречеши. // Но пребуди молчалив, не исходи с клетки, // Будеш мудрость духовну добре разумети» (арк. 44 зв.) (курсив наш. – С.Ж.).

Єпископ Калліст (Уер) підкреслює, що «ісихастом є той, хто виконує настанови авви Мойсея: «Ідїть і замкнїться у своїй келїї, і ваша келїя усього вас навчить»¹⁵. Саме з метою осягнення духовної мудрості прп. Іоана Дамаскина відіслано до келїї: «Мірскою мудростію ты невозноси, // [Буйство бо єст у Бога] духовной учися» (арк. 44 зв.). Досягнення стану духовності вимагає молитовного усамітнення у пустелі чи келїї, «суворого обмеження інформаційного простору життя»¹⁶ («Ни да посланіє си ко кому послєши...» (арк. 44 зв.)), утримання від зайвої багатослівності («Ниже слово єдино усти изречеши» (арк. 44 зв.)), відречення від спокус марнославства, фізичної, проте не духовної відстороненості від людей. Про це свідчить і той факт, що прп. Іоан Дамаскин втішає іншого ченця по смерті його брата: «По часѣ некїй инок в Лаврѣ отпед к богу, // По нем же брат по плоти имѣ печаль многу. // Яко от тяжка жалю день и ноц рыдая, // Ни питїя во уста, ни снѣди прїймая. // Иоан и многими слови утѣшаше, // Всяк чловѣк єст смертен, ему повѣдаше» (арк. 44 зв.) (курсив наш. – С.Ж.).

За свт. Іоаном Максимовичем, слова втіхи не суперечать перебуванню у стані молитовного мовчання. Натомість надгробний тропар, складений подвижником на прохання страждальника («Молю тя, спиши ми пѣснь надгробну умилну...» (арк. 44 зв.)) викликає суворі докори старця: «Ты же в мѣсто печали радость днесь твориши...» (арк. 45). Епітимія, накладена на подвижника («вся проходи мыти» (арк. 45 зв.)), – ніщо, порівняно із вигнанням його з келїї («Отлучи от житїя свята Иоанна, // И сотвори абїє с келїи изгнанна» (арк. 45)), котра є, за визначенням єпископа Калліста (Уера), «каркасом ісихїї», «домом молитви, святинею та місцем зустрічі людини і Бога»¹⁷.

Прп. Іоан Дамаскин передусім прагне знову віднайти цей духовний простір, що для нього тотожне поверненню до Раю («Аки бы Адам во Рай паки возвратися...» (арк. 45 зв.)). Пам'ятаючи про попередні помилки, він суворо дотримується безмовності: «Бога благодаря молчалив бывает...» (арк. 45), «Похвальными словеси не превозносился...» (арк. 45 зв.). Мовчання стає для нього станом душі, джерелом досягнення «духовной премудрости» (арк. 44). Гадаємо, у вірші свт. Іоана Максимовича домінує традиційне для аскетичної культури розуміння ісихїї як «простої тактики відходу від розмови, глаголанія як активності зайвої, що відволікає, знижує внутрішню концентрацію»¹⁸.

За спостереженням С. Хоружого, внутрішню суть ісихїї формують дві нерозривно пов'язані аскетичні методики – «зведення розуму в серце та безнастанна молитва»¹⁹. Архієпископ Іоан Максимович у вірші «Іоанн Дамаскин» пропонує читачеві дотримуватися першої із них, що окреслюється єпископом Каллістом (Уером) також як «повернення до себе»²⁰; за прп. Іоаном Ліствичником, це шлях безмовника як того, хто «єство безтілесне в змозі утримувати у межах тілесного дому»²¹.

Натомість два вірші під назвою «Макарїй» (арк. 62 зв., 63 зв.) містять настанови до безнастанної молитви. Традиції ісихазму передбачають перебування у постійному молитовному стані, задля чого, як підкреслює єпископ Калліст (Уер), «не обов'язково повторювати нескінченну кількість молитв. Існує постійна внутрішня молитва»²². Зокрема, прп. Макарїй Єгипетський повчав: «Для молитви не треба багато говорити, слід просто здійснити свої руки до неба й промовляти: “Господи! Як ти бажаєш і як Ти Сам знаєш, помилуй мене”. Якщо ж ворог здійме в душі гріховну війну, слід тільки промовляти: “Господи, помилуй”. Господь знає, що для нас корисне, і вчинить нам милість»²³.

У віршах свт. Іоана Максимовича, присвячених прп. Макарію, прочитуємо

парафрази цього повчання:

«...Немного, в молитвѣ отцы глаголетъ, // Но часто воздѣюще руцѣ свои, рцѣте: // Господи яко вѣси, хочещи, помилуй мя // Аще же брань во души, реци: призри на мя // Вѣсть Он, что ест полезно нам на спасеніе, // Дастъ по милости Своєй упокоеніе» (арк. 62 зв.);

«...егда ся молитъ, // Немного во молитвѣ всегда глаголите. // Но вознесши во время, руцѣ на высоту, // Многочастнѣ рцѣте: Боже ты наготу // Вѣси нашу, помилуй яко сам хочещи, // Ущедри, и удовли, яко вся можещи. // Аще же брань внутреняя во души востанет, // Возопій ко Вышнему: Боже сил престаеет. // Воскорѣ, благостію потщится помощи, // Безпрестанно усердно, возопій в день в нощи. // Он Сам вся вѣдый, вѣсть, нам благопотребная, // Пошлет ко спасенію вся нам угодная» (арк. 63 зв.).

Свт. Іоан наголошує на необхідності невинної молитви словами «Безпрестанно усердно, возопій в день в нощи» (арк. 63 зв.), що, на наш погляд, безпосередньо свідчить про відгомін ісихазму у його творчості, оскільки тільки в ісихії стає безнастанним молитовне звернення до Бога²⁴. Ця молитва має бути якщо не мовчазною, то, принаймні, небагатослівною («Немного во молитвѣ всегда глаголите» (арк. 63 зв.)) і обов'язково безперервною («Многочастнѣ рцѣте...» (арк. 63 зв.)). Зауважимо, що «короткій, часто проказаний молитви»²⁵ віддавав перевагу й інший представник Чернігівського літературно-філософського кола – свт. Димитрій Туптало: «Довідався я від досвідчених у богомисленні й у сердечно-умовій молитві, що теплішою й кориснішою є коротка й часто повторювана, ніж тривала, молитва...»²⁶, посилаючись на Святе Писання («...як молитесь, не проказуйте зайвого...» (мт. 6:7); «Безперестанку молитесь!» (1 Сол. 5:17)) та прп. Іоана Ліствичника.

Східна аскеза «прагне осягнути цілковитий спокій, згасити індивідуалістичні волевиявлення особи, піднести її до відчуття Божої присутності, за котрої стають непотрібними звичайні акти комунікації та пов'язана з ними дискурсивна діяльність»²⁷. Саме до такого висновку підводить читача свт. Іоан Максимович у вірші «Нил» (арк. 67 зв.). Християнин, відкинувши «мірская вся попеченія» (арк. 67 зв.), усі марноти життя, усамітнівшись і дотримуючись особливого молитовного чину – «бдѣнія» («В єдиненіи сидяй, Бога една знает...» (арк. 67 зв.)), сполученого із постом, духовними подвигами («В подвигах, постѣ, слезах, всеусердно бдѣте» (арк. 67 зв.)), зможе перейти до третього рівня ісихії – спокою («Непобѣдим ест любяй упокоеніе» (арк. 67 зв.)). Таким чином, аскет переходить від двох рівнів «зовнішньої ісихії» (ухід від людей і мовчання) до «внутрішньої» – стану «активного та творчого мовчання»²⁸.

Архієпископ Іоан Максимович закликає вірян: «Тѣм молю, безмолвіе весма возлюбѣте...» (арк. 67 зв.). Важливим аргументом цієї настанови є те, що мовчальник стає невідкладним впливові злих сил: «...удобнѣ сокрушит стрѣл изощреніе // Вражих: насиліем нимало успѣют, // В безмолвіи сидящу, тѣм неодолюют» (арк. 67 зв.). Ці рядки перегукуються, на нашу думку, зі словами прп. Іоана Ліствичника: «Зачиняй двері келії для тіла, двері вуст для розмов, а внутрішні двері душі – для злих духів»²⁹. «Брань внутреняя» (арк. 63 зв.) із пристрастями, відокремлення «від свого пересічного світовідчуття»³⁰ відкриває шлях спасіння, максимального наближення до Бога. За свт. Іоаном Максимовичем, «спасеніе безмолвно сидящим» (арк. 67 зв.) полягає у проходженні людиною процесу послідовного самоочищення, внаслідок чого вона зможе, користуючись висловом єпикопа Калліста (Уера), споглядати в чистоті Царство Боже:³¹ «Любящу безмолвіе, мзда готова многа. // Почіеш <...> в Райском селені, // Приймеш благая земном по преселеніи <...> будеші богови угоден. // Водворишся на Небѣ яко преподобен» (арк. 6 зв.).

Отже, можемо говорити про те, що свт. Іоан Максимович висвітлює у своїй поетичній творчості основний постулат ісихастського вчення – мовчання (ісихія) має охоплювати як зовнішній (усамітнення, відмова від спілкування), так і

внутрішній (молитовне мовчання й споглядання) бік життя аскета. Поет накреслює у віршах схему духовного поступу людини, беручи за взірць окремі дніння святих Отців, аргументуючи власні погляди ремінісценціями й парафразами з творів теоретиків ісихазму (прп. Макарій Єгипетський, прп. Іоан Ліствичник). Архієпископ Іоан Максимович втілює «в словеса, и литѣры» (арк. 18 зв. нн.) барокове «релігійне почуття»³² (термін Б. Криси. – **С.Ж.**), закликаючи мирян наслідувати праведне життя подвижників, що є шляхом до порятунку людства від духовного зубожіння й гріховності. Гадаємо, одну з обов'язкових умов провадження аскетичного життя архієпископ Іоан Максимович убачав саме у практичному впровадженні засад ісихастського вчення.

Сьогодні ми позбавлені можливості з'ясувати міру впливу духовних традицій ісихастів на світогляд архієпископа Іоана Максимовича (як і інших митців барокової доби). Однак безперечним є факт знайомства святителя із творами Отців Церкви. На наш погляд, висвітлення проблеми впливу ісихастських традицій на літературну творчість Чернігівського літературно-філософського кола другої половини XVII-початку XVIII ст. потребує, наразі, ґрунтового аналізу.

Джерела та література:

1. Перетц В. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII веков / В. Перетц; [отв. ред. Д. Лихачев]. – М. – Л., 1962. – С.9.
2. Крעותень В. Світові сюжети в українській літературі XVII ст. / В. Крעותень // Україна XVII ст. між Заходом і Сходом Європи : Матеріали I-го українсько-італійського симпозиуму 13-16 вересня 1994 р. / [відп. ред. О. Мишанич]. – К. – Венеція, 1996. – С.391.
3. Радішевський Р. Польськомовна українська поезія кінця XVI – початку XVIII століття: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література»; 10.01.03 «Література слов'янських народів» / Р.Радішевський. – К., 1996. – С.39.
4. Ісіченко Ігор, архієпископ. Аскетична література Київської Русі / Ігор Ісіченко, архієпископ. – Харків : Акта, 2005. – С.39.
5. Там само. – С.41.
6. Пелешенко Ю. Ісихазм та його відгомони в українській літературі / Ю.Пелешенко // Свята Гора Афон і українська культура: збірник / [упор.: архієпископ Ігор Ісіченко]. – Харків: Акта, 2004. – С.53.
7. Ісіченко Ігор, архієпископ. Аскетична література Київської Русі / Ігор Ісіченко, архієпископ. – Харків: Акта, 2005. – С.40.
8. Хоружий С. К феноменологии аскезы / С.Хоружий. – М., 1998. – С.100.
9. Див.: 9 Пелешенко Ю. Ісихазм та його відгомони в українській літературі / Ю.Пелешенко // Свята Гора Афон і українська культура: збірник / [упор.: архієпископ Ігор Ісіченко]. – Харків: Акта, 2004. – С.60-61.
10. Там само. – С.63-66.
11. Там само. – С.65.
12. Максимович Іоан. Алфавит собранный, рриимами сложенный от Святых Писаний, из древних речений... / Іоан Максимович. – Чернігів, 1705. – 10+140+1 арк. Далі, посилаючись на це видання, аркуш зазначаємо в тексті.
13. Ісіченко Ігор, архієпископ. Аскетична література Київської Русі / Ігор Ісіченко, архієпископ. – Харків : Акта, 2005. – С.42.
14. Калліст (Уер), єпископ. Внутрішнє Царство [Електронний ресурс] / Калліст (Уер), єпископ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2003 // Православ'я: Електронна бібліотека. – Режим доступу: http://www.ae-lib.org.ua/texts/kallistos_ware_the_inner_kingdom_ua.htm
15. Там само.
16. Ісіченко Ігор, архієпископ. Аскетична література Київської Русі / Ігор Ісіченко, архієпископ. – Харків : Акта, 2005. – С.40.
17. Калліст (Уер), єпископ. Внутрішнє Царство [Електронний ресурс] / Калліст (Уер), єпископ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2003 // Православ'я: Електронна бібліотека. – Режим доступу: http://www.ae-lib.org.ua/texts/kallistos_ware_the_inner_kingdom_ua.htm
18. Хоружий С. К феноменологии аскезы / С.Хоружий. – М., 1998. – С.102.
19. Там само. – С.104.
20. Калліст (Уер), єпископ. Внутрішнє Царство [Електронний ресурс] / Калліст (Уер), єпископ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2003 // Православ'я: Електронна бібліотека. – Режим доступу: http://www.ae-lib.org.ua/texts/kallistos_ware_the_inner_kingdom_ua.htm
21. Иоанн Лествичник, прп. Лествица [Электронный ресурс] / Иоанн Лествичник, прп.; [в рус. переводе] // Ни-ка: Библиотека Святых Отцов и учителей Церкви. – Режим доступу: <http://ni-ka.com.ua/index.php?Lev=ioanmax>

22. Калліст (Уер), єпископ. Внутрішнє Царство [Електронний ресурс] / Калліст (Уер), єпископ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2003 // Православ'я: Електронна бібліотека. – Режим доступу: http://www.ae-lib.org.ua/texts/kallistos_ware_the_inner_kingdom_ua.htm
23. Цит. за: Ісіченко Ігор, архієпископ. Монашество давнього Єгипту / Ігор Ісіченко, архієпископ; [2-ге вид.] – Харків : Акта, 2004. – С.183.
24. Див.: Хоружий С. К феноменології аскезы / С.Хоружий. – М., 1998. – С.102.
25. Туптало Дмитро. Лік духовний: Вибране з творів святителя / Дмитро Туптало; [пер. з ц.-сл. М.Лемик]. – Львів : Свічадо, 2005. – С.51.
26. Там само. – С.51.
27. Ісіченко Ігор, архієпископ. Аскетична література Київської Русі / Ігор Ісіченко, архієпископ. – Харків : Акта, 2005. – С.46.
28. Калліст (Уер), єпископ. Внутрішнє Царство [Електронний ресурс] / Калліст (Уер), єпископ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2003 // Православ'я: Електронна бібліотека. – Режим доступу: http://www.ae-lib.org.ua/texts/kallistos_ware_the_inner_kingdom_ua.htm
29. Иоанн Лествичник, прп. Лествица [Электронный ресурс] / Иоанн Лествичник, прп.; [в рус. переводе] // Ни-ка: Библиотека Святых Отцов и учителей Церкви. – Режим доступу: <http://ni-ka.com.ua/index.php?Lev=ioanmax>
30. Ісіченко Ігор, архієпископ. Аскетична література Київської Русі / Ігор Ісіченко, архієпископ. – Харків : Акта, 2005. – С.46.
31. Див.: Калліст (Уер), єпископ. Внутрішнє Царство [Електронний ресурс] / Калліст (Уер), єпископ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2003 // Православ'я: Електронна бібліотека. – Режим доступу: http://www.ae-lib.org.ua/texts/kallistos_ware_the_inner_kingdom_ua.htm
32. Криса Б. Пересотворення світу. Українська поезія XVII-XVIII століть / Б.Криса. – Львів: Свічадо, 1997. – С.185.
-

ОСОБИСТІСНІСТЬ БУТТЯ В ПОЕЗІЇ ОЛЕНИ МАМЧИЧ

Олена Мамчич більше двадцяти років працює викладачем Чернігівського педуніверситету. Та відома вона не тільки як плідний філолог-науковець та педагог. Перш за все вона є поетесою. Автор цієї статті намагається проаналізувати *філософський пласт* поезії Олени Борисівни. Такий погляд не претендує на об'єктивність у тому науковому розумінні об'єктивності, який передбачає критичний літературознавчий дискурс. Заборона накладається і на всілякі лестощі. Спробуємо просто подивитися на тексти Олени Мамчич крізь призму філософії любові. І тоді серед звичайних для поетичної стихії спроб самовираження засяють перли тих сенсів, у яких уже проступає не просто окрема особистість, а особистісність буття.

Однією з центральних тем поезії Олени Мамчич є *тема слова*. Вражає те, наскільки гостро поетеса відчуває стихію, що викривляє слово, робить його безсилим, безголосим, втомленим, холодним, чужим, вкритим «бісовим плащем», примхливим, оманливим найменням, пустою балачкою, «найзручнішою отрутою» та проявом марного честолюбства .

Філософія слова –
Найзручніша отрута,
Що собою і вабить,
І знаєцька вбива...

Це приклади із збірки «... І був вечір, і був ранок...» (Чернігів, 2006). А ось феноменологія слова в збірці «Покаяние» (Чернігів, 2005): «...избитая фраза, логика усталая, скоп смыслов серых, блудливые речи, бесовский выверт, лукавый лепет словоблудий, сплетни» («И в рассказах знакомых поминать»), горделивое пустословие («И в центре круга гордо гарцевать, и петухом кричать по глупым поводам»)...

Половина слов –
Колос кошений,
Буквы липкие –
Мерзлым крошевом

Перед нами дуже ємкий образ. «Колос кошений» - це слова, що не мають життєдайного духовного коріння, штучні витвори ідеологів від філології. «Букви липкіє мерзлым крошевом» - образ, який парадоксально поєднує протилежні крайнощі пекельної спеки (яка розплавляла слова так, що вони стали бридкими та гидкими) і моторошного холоду байдужості та відчуження. Якщо словесне пекло можна виразити в слові, то це, мабуть, найлаконічніший вислів: «букви липкіє мерзлым крошевом»... А «крошево»? Це не просто якісь фрагменти слів, а така собі мерзотна каша потовчених вщент фрагментів сенсів. Коли читаєш ці слова, маєш відчуття, ніби доторкаєшся до павука, жаби та скорпіона водночас. Треба бути справжнім поетом, який любить і знає живу мову, щоб з такою огидою сприймати словесний бруд.

Через ці спотворені слова Олена Мамчич намагається прорватися до справжніх слів – вічних сенсів буття, пірнути до тих «неозорих глибин», де існує благодать «псалмов забутих», де серце розуміє серце без слів у божественній музиці вічного Життя.

І жадаєш цих звуків,
Що у серці завмерли,
Та відчуті свободу
Все одно не змогли...

На якусь мить поетеса сприймає своїм серцем ці слова-звуки-образи («І слова ніжного із болем доторкнулись»), та кожного разу розуміє, що вони завмерли у серці, залишившись не висловленими:

Але збагнеш
Лиш на осінніх кресах:
Сказати більш –
Не вистачило слів...

Відомо, що давньогрецький філософ Сократ найвищою мудрістю вважав розуміння свого незнання («Я знаю, що я нічого не знаю»). Та це положення мислитель вважав не висновком своєї філософії, а лише певною пропедевтичною процедурою, яка може відкрити можливість істинного знання, що має справжню онтологічну цінність. Що ж до поета, то найвищою мудрістю того, хто намагається проникнути у таємницю буття через відкриття у власному серці одвічних слів-сенсів, є усвідомлення своєї неспроможності їх висловити. І коли приходиться таке усвідомлення, серед купи безсилив слів, що пнуться до гори, але не мають крил, щоб злетіти, раптом замерехтять неземним сяйвом зірка дарованого сенсу.

Відчуття деградації мови, викривлення слів-першообразів буття в порожнечі суетної та облудної балаканини переходить в *есхатологічну тему*:

Річки кохання спорожніли,
Бо у землі немає сил,
Птахи-невдахи очманіли,
Не відчують щастя крил,
Неспокій вітру спокушає,
Благає сонце каяття –
Терпіння віру обіймає,
Веде на прощу все життя...

Інколи поетеса просто не витримує метастазування смерті у культуру, природу, стосунки навіть найближчих людей і вигукує до Бога, скільки ще Він буде терпіти?

Чому століття розгубилось
І без любові прожива?
...Чому байдуже сонце сяє
І небо з горя не впаде?
Чому усіх за все прощає –
І день за ніччю знову йде?..

Та есхатологічні мотиви не завжди звучать надривно. Ось слова, в яких ми чуємо мирну та світлу надію на переображення буття, що станеться колись і на сивій землі.

Ти, земле, сива
І понура,
В червоних маках
Зацвітеш...
Мине печаль,
Мине зажура,
Якщо життям
До Бога йдеш...

Ще одна тема, яку ніяк не можна оминати, осмислюючи поезію Олени Мамчич, – це *тема долі поета* в цьому світі. Образ поета тут нагадує образ подорожнього, який не має де голови прихилити («необжитая квартира, переменные друзья»), якого «бросает жизнь батутом в продрогшей колеснице».

Та не тіло його шукає спочинку та зручностей, а душа шукає живої душі. Звідси впливає здатність відстороненого сприйняття цього світу – відчуття нормального як дикого, прогресу як тупцювання на одному місці, веселощів як замаскованої нудьги, престижного як примарного, а «прекрасного» як звабливого та оманливого.

И вникнешь в безмолвную
Грешность
Рискованного обмана -
Неужто осталась нежность
Для роли второго плана?
Неужто остались силы
Для всплеска усталой
Веры? –
То просто ночам молилась
Бессовестная химера...

І ще про оманливі сенси життя:

Сатанеют тараканы
В темноте седых шкафов –
Отвенчали рестораны
Цепи свадебных оков
Музыканты разбежались,
И грустит один рояль,
Саксофоны отвизжали
Всю заморскую печаль...

Образ відстороненого споглядання поетом стихії людського існування (не буття, а саме існування) – це образ тополі, що росте обабіч дороги. Пил суєти не забруднює її листя. Дорога є символом шляху, яким йде натовп. Дорога – це простір масової культури, гедоністичного сенсу життя, прагнення до влади та престижу... І тополя змушена «кивати вітру», тобто віддавати «кесарю кесарево», але «поглядом – на Бога»:

Росте тополя осторонь дороги
Чекає щастя всупереч рокам,
Киває вітру, поглядом – на Бога,
Між небом і землею – сам на сам.

Особлива тема – тема часу та темпоритму життя. *Хронотоп* поетеси є досить складним та суперечливим. В цьому хронотопі майбутнє то здається тривалим, то однією миттю, зими та весни по-різному вимірюють час, а осінь намагається витіснити усі інші пори року і запанувати над життям.

Від тебе і до мене –
Сорок зим,
Ще менше – весен,
Осені ж – чимало...

Присмак осені відчувається в обох збірках, але це не гіркий присмак горілого листя, це не тільки холодні зливи... Перш за все, осінь – це час, коли людина навчається радіти – радіти навіть невеличкому промінцю сонця, бути вдячною за тепло, за особливий, осінній лад природи. Навесні свого життя людина найчастіше не помічає красу, не дякує Богові і людям за тепло – все сприймається як належне, як таке, що буде завжди...

Коли заплющиш очі –
Листопад,
І жовтий сон злітає,
Наче казка,
Вкриває землю
Вересневий лад
І кличе дощ,
Замріяний невчасно...

З одного боку, для світовідчуття О.Мамчич характерним є відчуття залізної жорсткості часу:

Как бьют часы
По дням упрямым,
И будто стон,
Надсадный звук,
А время,
Не имея сраму, -
Не разжимает
Жадных рук...

Цілі сторіччя ніби величезний гірський обвал зникають просто на очах в поетеси («Обвалом – сотні лет, и кругом дней века», «Минутами век шелестит...»). Та вона намагається боротися з цією залізною визначеністю та обмеженістю людського життя. Шлях такого протистояння невідворотному плину невблаганного часу – цінування кожної миті, життя в «зараз» і «тепер». Ця філософія не має нічого спільного з бажанням «хапнути від життя» якнайбільше задоволень, вгамувати спрагу фізичного існування. Поетеса шукає секрет тієї миті, що випадає із звичайного плину часу, мить, що має зв'язок із вічністю («смиренна мить прийде потому, зупинить днів шалений біг»). Найглибший секрет володіння часом – в двох словах: «смиренна мить».

На обкладинці збірки «Покаяние» зображено скло, в яке тільки що влетіло каміння. Розбиті шматочки розвернулися у напрямку удару і зараз осиплються... Але «смиренна мить» зупинила час. Осколки завмерли на мить у повітрі. Здається, що зараз ми, як на півці, що прокручується назад, побачимо, як каміння повертається у свою висхідну позицію, а скло збирається знову до купи.

Смиренна мить – це час покаяння, коли «можуть безнадій дощів уникнуть гіркі слова у щирості провин», це час, коли людина усвідомлює, «як довго йти нам до святого храму» та з острахом питає себе, чи може вона Богу «подивитися в очі?»

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

ОБЕРЕЖНО: ФАЛЬШИВИЙ БАТУРИН

Яким був Батурин до жорстокого винищення 2 листопада 1708 р.? На це запитання намагаються дати правдиві відповіді археологи, історики, які ведуть пошук нових промовистих деталей з життя гетьманської столиці. У їхньому творчому доробку вже чотири збірники матеріалів конференцій, десятки журнальних статей, кілька студій.

Зрозуміло, поява книги-розвідки Володимира Свербигуза "Батурин. До генези українського самодержавства" (К., 2008. - 88с.) сприйнята передусім із неприхованим зацікавленням у колі дослідників колишньої гетьманської столиці. Тим паче, що автор відомий як архівний, музейний пошуковець. На це вказують, зокрема, його попередні роботи ("Старосвітське панство", 1999; у співавторстві з Р.Радишевським "Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко", 2006). Отже, нове видання - підсумок його недавніх архівних розшуків? Чи погляд на Батурин з урахуванням друкованих джерел, студій?

Як би там не було, сторінки книги В. Свербигуза переповнені сенсаціями: "Придворний гетьманський театр був доступний для батуринських міщан на свята, але, відповідно до тогочасних звичок, вхідний квиток коштував дорого" (с.53); "Іван Мазепа для військових потреб і полювання утримував Батуринський кінний завод" (с.55); "Гетьманські газети називалися "курантами" й були друкованими або рукописними, але не збереглися до наших днів" (с.30). Але... стоп! На основі якого документа автор веде мову про початкову українську пресу, якщо жодного примірника газети не збереглося?

З кожною наступною сторінкою кількість таких запитань від читання тексту розвідки зростає. Діяла Батуринська друкарня(с.79)? Але де ж її книги? "Придворний" (с.50) поет Стефан Яворський? Однак знаємо ж його як викладача Києво-Могилянського колегіуму, ігумена Микільського монастиря. Як він міг водночас бути "придворним" віршотворцем?

"1696 р. до Києво-Могилянської академії (тоді колегії) прибув батуринський архімандрит Гедеон Одорський, який прочитав студентам лекції" (с.41-42). Але він насправді у 1693-1697 рр. мешкав у Москві, потім повернувся до Києво-Печерської лаври. У 1701 р. його призначили ректором Києво-Могилянської академії. Лише у квітні 1704 р. Г.Одорський став архімандритом Крупицького Батуринського монастиря. За підтримку мазепинців він був відправлений у 1712 р. на заслання в Архангельськ.

"У столичному Батурині лише на гетьмана працювало кілька першокласних перукарських майстрів" (с.45), - зазначає В. Свербигуз, стверджуючи перед цим про те, що для І. Мазепи шили "батуринські модельєри" і у гетьманській столиці

було декілька "салонів мод" (с.42). Нічого собі! Допитливий читач, однак, знову не знайде у книзі жодного підтверджувального архівного документа. Звичайно, ми не маємо сумніву, що І. Мазепа користувався послугами цирульника, шевця, кравця. Але ж заявляти про батуринські "салони мод" - це фантазійний надмір.

Кожний дослідник має право на версії. І від того всяка студія виграє, оскільки моделювання колишньої дійсності сприяє або запереченню певних історичних істин, або, навпаки, допомагає у їх пошуку.

На жаль, В. Свербигуз, присвятивши свою студію "етикетній гетьманській культурі Батурина", дуже своєрідно визначив принцип свого дослідження: "Столиця Мазепи: інтелектуальні змагання в Сеймі, народні гуляння з феєрверками, англійські карети і колекція запорозьких гармат - це все, про що ми **здогадуємося** (підкреслення наше. - Авт.) з уцілілих архівів". Тобто автор, не утруднюючись пошуком у них незнаного нам, здогадується, що так могло бути! Тоді б у всіх розділах він повинен би у кожному абзаці, реченні вживати словосполучення "як на мою думку", "вірогідно", "як видається".

Та замість цього - купа дутих сенсацій. Скажімо, ось така: "До речі, в Україні висміювали московські звички... Носіння бороди вже давно вийшло з моди в Україні, проте було поширеним серед московських бояр" (с.47). Автор і не підозрює, що І. Мазепа та багато його наближених (зокрема генеральні старшини Л. Свічка, В. Дунін-Борковський) носили бороди. Гетьман поголився лише після поїздки в Москву в 1700 р. Російський резидент у Польщі інформував у 1700 р. московських урядовців:

"Изо Львова апреля 15-го числа по календарю польскому, будто из-за Днепра пришла ведомость к пану краковскому такая, что гетман Иван Степанович Мазепа, и полковники приехали назад из столицы московской... И то сказывают, что он Мазепа был во французском уборе, и будто по указу царского величества велел бороду себе оголить" (Станіславський В. До питання про зовнішність Івана Мазепи // Сіверянський літопис. - 2006. - №3. - С. 22.).

Далі надibuємо у книзі прямо на історичне "відкриття": "Генеральна військова канцелярія виконувала урядові функції та мала окремі підрозділи, наприклад, Генеральний військовий курінь (у сучасному розумінні - Службу Безпеки), Генеральний військовий суд" (с.23.24). Як відомо з джерел (!), Генеральний суд не був підрозділом Генеральної канцелярії. Генеральний суддя підпорядковувався гетьману, але не генеральному писарю! Старшинська ієрархія доби Гетьманщини добре відома зі студій сучасного історика Володимира Кривошеї, інших дослідників. Однак автор чомусь став винаходити недолугий велосипед...

"За гетьмана Івана Самойловича Іван Мазепа був одним із керівників Служби Безпеки, яка називалася Генеральним куренем", - читаємо у такому ж дусі (с.11).

Очевидно, посада ця настільки була таємною, що про неї міг лише "здогадатися" знову ж таки В. Свербигуз. "У Полтавській битві, за свідченням мемуариста Д. Крмана, Іван Мазепа поводив себе героїчно й повів у атаку українське і шведське війська", - зазначає автор (с.21). Де це написано у відомому джерелі, нам доводиться лише здогадуватися...

Автор В. Свербигуз у новій книзі, як і в попередніх, уперто називає щорічні старшинські з'їзди у гетьманській столиці "Батуринськими Сеймами" (с.24-25). Це все одно, що перейменувати нинішню Верховну Раду на Думу чи Конгрес. В офіційному ж діловодстві доби І. Мазепи поняття "сейм" не існувало. Зібрання старшин називалося "сеймом" лише у поетичній творчості польськомовних панегіристів.

Старшинський з'їзд був унікальним, суто українським явищем. Намагання В. Свербигуза "опольчити" реалії життя козацької України видаються просто некоректними. Дослідник при цьому стверджує, що в Гетьманщині діяли, окрім Сейму, "земські палати і помісні земські суди" (с.38). З якого часу В. Свербигуз переніс усе це у добу І. Мазепи, важко сказати. Так само, як і "Положення про проведення реформи в Україні та про заснування в ній урядів за прикладом

Великого князівства Литовського", яке, за словами автора, "надіслане наприкінці XVIII ст. до канцелярії польського короля" (с.25). Яким чином це могло відбутися? Батурин вирішив відкрито відокремитися від Москви? Чи у Варшаві на Сеймі мали затверджувати рішення "Батуринського Сейму"? Автор залишає подібні розмірковування на розсуд читачів.

А що значить, наприклад, ось таке речення - суцільний кросворд: "1708-1709 рр. гетьман знехтував думкою (?) царя та на нетривалий час унаслідок кількох успішних перемог над московським військом на Донщині (?) проголосив (?) юрисдикцію над Слобідською Україною" (с.14). Як відомо, мазепинці на Донщині з російською армією не воювали. Слобідські полки були безпосередньо підпорядковані царю, тому вони виконували завдання московського командування у кампанії 1709 р., атакуючи підрозділи шведсько-українського війська.

Важко зрозуміти й наступні рядки: "Проте успіхи союзницьких військ у Харкові (?) були нетривалими. З військових реляцій Карла XII відомо, що, незважаючи на успіхи під Харковом, Білгород так і не вдалося захопити, а з московських джерел дізнаємося про гучний судовий процес над харківським полковником Лаврентієм Шидловським, якого звинуватили (?) у зраді батьківщині. Поразка під Харковом(?) передувала полтавській поразці" (с.14 - 15). Насправді Л.Шидловський затверджений полковником Харківського полку 3 березня 1710 р. А ось його попередник бригадир Федір Шидловський через конфлікт з Олександром Меншиковим був звинувачений у грабунках в Польщі і 23 квітня 1711 р. (!!!) арештований.

Фантастичні пояснення подій 1708-1709 рр., дій гетьмана без жодного натяку сумніву розкидані по багатьох розділах книги. Виявляється, у Батурині був "пороховий склад", який "задовольняв потреби всієї (!) московської армії" (с.26). Зауважимо, що є література про артилерію Московії, виробництво у ній пороху. Як переконуємось, автор з нею не обізнаний.

"Здається правдоподібною думка про диверсію невідомого московського розвідника на пороховому складі, коли його охороняв прилуцький наказний полковник Ніс, - пише В. Свербигуз. - (...) Однак потужний вибух зруйнував не тільки фортечні мури, але й знищив військовий арсенал і частину міста, що дозволило московитам увірватися до української столиці" (с.26).

Знову ж таки про зраду І. Носа (був прикутий за наказом керівництва фортеці до гармати), призначення його після знищення Батурина прилуцьким полковником дослідниками на основі документів написані історичні нариси. Як не прикро, В. Свербигуз не тільки не ознайомився з ними, але й, по суті, виправдав старшину, приписавши йому "героїчну" смерть під час охорони порохового складу.

За висновком автора, "українське суспільство було розпусним" (с.48), через це він вважає, що "Іван Мазепа мав позашлюбних дітей, яких утримував, хоча вони жили під чужими іменами" (с.12). В. Свербигузу варто було б почитати опубліковані протоколи тогочасних судів (Пирятин, Полтава), які дуже жорстоко карали перелюбників. Це красномовно вказує на українські звичаї, які стояли на сторожі суспільної моралі. Тому окремі прояви розпусти і т.п. аж ніяк не визначали тенденцію народного життя.

Що ж до "позашлюбних дітей" І. Мазепи, то це спекулятивна нісенітниця, не підтверджена жодним документом. Таємниці, подробиці інтимного життя гетьмана залишилися разом з ним. Вдівець мав право одружитися вдруге, і його наміри в цьому плані відомі. Вони не викликають осуду, оскільки керманіч України діяв коректно, оглядаючись на православні канони.

... А втім, є у книзі "Батурин" і цікаві спостереження, і рідкісні ілюстрації.

Проте все це настільки розведено фантазіями автора, якимось вінегретом з явних вигадок, підтасовок, перекручень (щоб їх спростувати, либонь, треба писати удвічі більше дослідження!), що опублікована праця є, як на нашу думку, зухвалим викликом Істині, Правді. Вона не наближає нас до розуміння доби Батурина, а навпаки, віддаляє від нього.

ПОЕТ-ПРОРОК ВОЛОДИМИР БРОВЧЕНКО

Ткаченко С. Сходження: Життя і творчість Володимира Бровченка.
– К.: Українське агентство інформації та друку „Рада”, 2008. – 156 с.

Сергій Ткаченко мене по-справжньому приємно здивував. Одному Богу відомо, як одна людина встигає виконувати такий огром роботи. Одинадцять місяців на рік він мешкає в Нью-Йорку, працюючи в Секретаріаті Організації Об'єднаних Націй. Проте видає всеукраїнський журнал „Ятрань”, об'єднуючи талановитих письменників, науковців та художників з усіх регіонів України. Активно перекладає рідною мовою з англійської, французької, іспанської, німецької та польської твори найкращих поетів світу. Одну за одною друкує власні збірки віршів „Сповідь правнука сільського писаря”, „Ужинок осіннього поля”, „Храм Дани”. Має багато статей з проблем шекспірознавства, перекладознавства і літературознавства, надрукованих у вітчизняних та іноземних виданнях...

І ось цей такий успішний та працелюбний письменник знаходить час, аби написати ґрунтовну монографію про поета Володимира Бровченка. Власне, дослідження Сергія Ткаченка – перша в українському літературознавстві спроба проаналізувати увесь творчий доробок і життєвий шлях Володимира Яковича.

Справді, Володимир Бровченко – поет відомий. Свого часу він редагував журнал „Дніпро”, очолював Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном. Проте з суто кон'юктурних та ринкових міркувань, Сергій Ткаченко міг би проаналізувати, скажімо, творчість Юрія Андруховича, Сергія Жадана, Любка Дереша, Ірени Карпи, Софії Андрухович чи інших модних нині і вельми „розкручених” літераторів. Навіть якби він їх нищівно критикував, все одно такі публікації неодмінно привернули б увагу широкого загалу. Власне, більшість літературних критиків та журналістів, які оглядають книжкові новинки, так і діють. Але мода далеко не завжди була ознакою таланту. Люди старшого покоління пам'ятають, яким суперпопулярним поетом був колись графоман Дем'ян Бедний. Але змінилася кон'юктура, і від нього залишився пшик.

Сергій Ткаченко свідомо уникає будь-якої кон'юктури. Тому й взявся за монографію про Володимира Бровченка – поета глибоко національного. При цьому Сергій Іванович виконав величезну подвижницьку роботу. Адже, як бачимо вже з анотації, „до сфери аналізу залучені не лише поетичні й прозові книги розглядуваного автора, а й його численні журнальні та газетні публікації – більш як за п'ятдесятирічний шлях у літературі. Охоплені також найголовніші критичні статті, присвячені творчості самого митця”.

Взагалі, раніше я читав немало і віршів Володимира Яковича, і відгуків на них. Але тільки зараз, прочитавши дослідження Сергія Ткаченка, збагнув, наскільки справді неповторним та потужним поетом є Володимир Бровченко.

Перша глава книги має назву „Поет і ріднокрай”. Тут – стільки прекрасних, зворушливих поезій про малу батьківщину Володимира Яковича – його Малу Виску, про неозорі степові простори, такі дорогі серцю письменника:

*Я з колишнього Дикого поля,
Перевитого піснею й житом.
Де коли й ночувала сваволя,
То на ранок прощалась зі світом;*

*Де козацькі зимівники тихі
Вирували дітьми і бджолою,
Та окілля, натерпівшись лиха,
Окропилося кровію злою;*

*Де не з доброго дива – з потреби
Брали в куми шабелечку-сваху
Та, щоб бути поближче до неба,
Насипали кургани край шляху;*

*Де з ординця, тевтона і пана
Аж під хмари курилося ключчя...
А коли потрапляли в аркани,
То плювали катам межі очі;*

*Де зродилася пісня і мова
Та з народами визріло братство,
Де сопілки душа калинова
Нам дорожча була за багатство;*

*Де під ясними зорями в росах
Виростають землі оборонці
Та чорнозем і люди, й колосся
Набираються сили від сонця.*

*У мого степового розволя
Честь – найперше, не шати й клейноди...
Я – з колишнього Дикого поля,
Де раби не водилися зроду.*

Світлій пам'яті коханої дружини Володимир Бровченко присвятив книгу віршів „Повернення Богородиці”. У ній автор, як справедливо відзначає Сергій Ткаченко, „демонструє повне злиття з природою свого рідно краю”:

*Доц осінній прийшов на тонюсінських ніжках,
Пожалітися хоче – не знає кому.
Я його приголублю, розраю, утішу,
Щоб, зітхнувши дитинно, у мене на грудях затих.*

А ось ще один поетичний шедевр:

*Там воскресіння знову, де ходили ми.
І тиха ніч пливе, і ти еси...
Об небо птахи лопотіли крилами,
Аж обсипались зорі на ліси.*

Друга глава дослідження – „Поет і народ”. „Поет Володимир Бровченко вийшов із самісінької гуці свого народу і з цим народом фактично ніколи не розлучався, – пише Сергій Ткаченко. – І народ відчуває цю органічну єдність зі своїм поетом і тому й ставиться до нього, як до своєї людини”.

З дитинства Володимир Якович цікавиться козацькою тематикою, тож багато його поезій присвячені героїчній звитязі українців. Проте ці вірші насліджені й високою духовністю та християнськими цінностями. Поет не ходить до церкви. Протягом тисячоліть священнослужителі достатньо скомпрометували себе в очах народу та й нині ніяк не навчаться християнської смиренності, яку начебто

проповідують самі. Але Поет завжди має Бога у своєму серці, тому живе вірою і надією.

„Якщо в рамках козацької парадигми симпатії Володимира Бровченка однозначно втілились в історичній постаті козака Мамає, – зазначає Сергій Ткаченко, – то в межах парадигми християнської він, судячи з тональності його творів останнього десятиліття, свою перевагу віддає Мелхиседеку Значко-Яворському, який освятив ножі гайдамаків, благословивши їх на боротьбу з гнобителями і визискувачами, а не січовому архімандриту Володимиру Сокальському, який умовив козаків не чинити опору війську московської цариці і здати Січ без бою”.

Особливо сильне враження на мене справив вірш про Залізняка:

*У Холоднім Яру наші дзвони старі
Ще не били на сполох-тривогу...
Був тоді я послушником у монастирі,
І це дуже подобалось Богу.
За угодні молитви, єлейність пісень,
За прислужництво тихе й поштиве
Він давав мені хліба шматок на щодень
Та до того ж вділяв і пива.
... А довкола стогнали поля й хутори...
А довкола страждали брати во Хресті...
А довкола гуляли насильство і лжа...
... Досить, Господи! Нині рабом не помру!
Додалося рішимості й сили,
Як зібралися хлопці в Холоднім Яру,
Як гарячі ножі освятили...
Воріженьки на мене розкинули сіть
І розставили пагубні знаки...
Може, й справді послушництва треба вкусить,
Щоб по тому піти в гайдамаки?*

В останній главі своєї книги Сергій Ткаченко простежує творчу еволюцію Володимира Бровченка: від народного – через літературне – до пророчого. Автор дослідження наголошує: поет-пророк – не той, хто заграє з народом і лестить йому („Народе мій, що сталося з тобою?“, а той, хто відкрито говорить йому все, що про нього думає, – як то, наприклад, у вірші „За тиждень до воскресіння“: „безбатченки, лежні, тупі бабовали”. Поет-пророк говорить всю правду – якою гіркою б вона не була:

*Та що мені робити з тими лежнями,
Що розучились в полі жито жать?
Тепер он стали лежні незалежними.
То що, лише для того, щоб лежать?!*

Як слушно відзначає Сергій Ткаченко, пророча функція слова, яка у красному письменстві простежується від біблійних пророків до найбільших класиків літератури, за багато століть зазнала у нашому розумінні смислового здвигу і стала асоціюватися виключно зі здатністю митця *прогнозувати* події майбутнього. Втім пророк – не оракул. Пророчість – не *статус*, а *стан*. Бути пророком – не значить мати титул поета-лауреата, а значить бути *богонатхненним*, відкритим до Божих одкровенень. Таку перманентну відкритість до *трансцедентного*, готовність почути Боже слово „з іншого виміру”, в сучасній українській літературі демонструє у своїх денниках Петро Сорока – в рамках його нескінченних діалогів із Петриківським лісом як прообразом Божого храму.

У творчості Володимира Бровченка таким Божим храмом виступає Вищанський степ.

У доробку Володимира Яковича – 35 книг. Але вершина його таланту – збірки „христовоздвиженського” ряду, видані за останні кільканадцять років – „За тиждень до Воскресіння” (1992), „Страсний четвер” (1993), „Повернення Богородиці” (1999), „Презентація з молитвою” (2003), „Перед Покровом” (2006) та його новозаповітне „п’ятикнижжя” „Німби над вишнями” (2007).

І як тут не погодитися з Сергієм Ткаченком: ці твори дають нам право розглядати книги Володимира Бровченка в одному реєстрі з творчістю Василя Симоненка, Григора Тютюнника, Василя Стуса – письменників з яскраво вираженою *пророкою* функцією слова, письменників, що були речниками від Бога.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ СУЗІР'Я ГАЛАКТИКИ „ЯТРАНЬ”

Ось і побачило світ восьме число літературно-мистецького і громадсько-політичного часопису творчих сил глибинної України – журналу „Ятрань”. Це – єдине таке видання в нашій державі. Унікальність часопису в його прагненні підтримати та об’єднати талановитих письменників, які мешкають у різних регіонах України.

Редагує журнал відомий письменник та перекладач Сергій Ткаченко, котрий працює у Секретаріаті ООН в Нью-Йорку. Попри важливу дипломатичну роботу, Сергію Івановичу вдається успішно виконувати справді подвижницьку і благородну справу – випускати „Ятрань”.

Нинішнє число журналу для чернігівців особливе, адже цього разу тут представлено твори семи письменників Придесення та репродукції картин надзвичайно обдарованого художника Сергія Поляка, який трагічно загинув у 19 років.

Власне, такій публікації посприяла співпраця Сергія Ткаченка та подружжя Сергія і Тетяни Дзюби. Пані Тетяна запропонувала справді цікавих авторів з Чернігівщини, а потім, разом із Сергієм Дзюбою, підготувала тексти. Таким чином, у часописі представлено прозу Михася Ткача, Валентини Мастерової і Лілії Бондаревич (її новелу „Пончо” переклав з білоруської Сергій Дзюба), есей Костя Москальця, наукову статтю Наталії Коцюбинської, поезію Сергія Дзюби та інтерв’ю з Тетяною Дзюбою, яке записала журналістка Валентина Громова. Також Тетяна Дзюба написала матеріал про художника Сергія Поляка.

Але, крім цього, у восьмому номері журналу вміщено поетичні добірки наших земляків – прекрасного мистецького подружжя Миколи Ткача та Надії Данилевської, які, хоч і мешкають у столиці, але часто бувають на Придесенні, беруть участь у багатьох наших літературно-мистецьких святах та презентаціях. У 2007-ому в Чернігові їм урочисто вручили премію імені Михайла Коцюбинського.

Звісно, це число „Ятрані” містить і немало інших талановитих публікацій. У першу чергу мою увагу привернула стаття Сергія Ткаченка „Це священне слово – Соборність”. „Вже з V-VI ст. н. е., коли розпалась слов’янська єдність і почав формуватися український народ, уже від наших найперших зафіксованих історією державних утворень – Антського царства, держави Кия, Щека й Хорива, Київської Русі, Українського королівства Данила Галицького, Козацької держави, Гетьманщини – і аж до Української Народної Республіки і наших днів, найважливішим нашим питанням було питання *соборности* українських земель, – пише автор. – Висловлений у „Слові про Ігорів похід” заклик до об’єднання князів перед загрозою експансії Степу – актуальний і зараз... Одне з найважливіших

завдань українського державотворення – повернути украдену у нас духовну спадщину Київської Русі: давню *назву* нашого народу, його *історію* і *святині*... Наша найголовніша мета – завершити процес консолідації історичного буття українців, розпочатий Тарасом Шевченком і продовжений Михайлом Грушевським, зліквідувати „дефект головного дзеркала” (Ліна Костенко). Як тут не погодитися з письменником!

Цікавими є і поезії Сергія Ткаченка, а також подорожні нотатки пана Сергія та його брата Всеволода „Від княжого Трубайла – до козацької Малої Висі”. Відкрила я для себе й нові імені – самобутніх письменників з Луганщини, Слобожанщини, Кіровоградщини, Галичини.

Схвилювали мене глибокі та пророчі вірші знаного поета-патріарха Володимира Бровченка з його книги „Німби над вишнями”. Привернули увагу поезії Миколи Мірошніченка, Олександра Шарварка, Івана Гайворона, Петра Осадчука, Анни Багряної, Марії Якубовської, Антоніни Остролуцької та Лілії Золотоноші, проза Романа Дідули і Володимира Ткаченка.

Один із найсильніших розділів у „Ятрані” – переклади. Про незабутнього Анатолія Перепадю пише Тарас Марусик. Тут же вміщено і блискучі переклади пана Анатолія з Петрарки. Всеволод Ткаченко друкує свої переклади з Беранже, Сергій Борщевський знайомить нас із шедеврами іспанської поезії, Дмитро Чистяк перекладає з французької, а Валерія Богуславська – Марину Цветаєву.

Не залишають байдужими і репродукції картин Володимира Євтушевського та килимові ляльки Олександри Пренко. Взагалі „Ятрань” має чудовий дизайн, журнал справді приємно тримати в руках. Звісно, це – прекрасний подарунок для будь-якої освіченої людини, котра цікавиться сучасним літературним процесом.

Тому чернігівці із задоволенням побували у Києві, в Фонді культури – на творчому вечорі Сергія Ткаченка, який із великим успіхом відбувся за участю багатьох відомих письменників – зокрема, виступав Герой України Борис Олійник, а вів свято Шевченківський лауреат Леонід Череватенко. Було представлено нову книгу Сергія Ткаченка „Сходження” (про видатного українського поета Володимира Бровченка) та восьме число журналу „Ятрань”. Президент Чернігівського інтелектуального центру Сергій Дзюба урочисто вручив Сергію і Всеволоду Ткаченкам Міжнародну літературну премію „Тріумф” – за значний внесок у пропаганду української літератури та випуск часопису „Ятрань”. Також брати Ткаченки отримали Міжнародну премію імені Григорія Сковороди „Сад божественних пісень”: Сергій – за книги „Сповідь правнука сільського писаря”, „Ужинок осіннього поля”, „Храм Дани” і „Сходження” та публікації в журналі „Ятрань”, а Всеволод – за переклади останніх років.

А невдовзі після презентації у Києві брати Ткаченки завітали до Чернігова, де в музеї Коцюбинського зустрілися з літераторами, науковцями і журналістами. Сергій Ткаченко представив одразу всі свої книжки (він побував на Придесенні вперше) та часопис „Ятрань”. Розмова вийшла надзвичайно приємною і невимушеною. Схвилювала й зустріч фундаторів „Ятрані” з батьками художника Сергія Поляка – Федором Олександровичем та Софією Гаврилівною. Потім співробітник музею Коцюбинського Тетяна Проніна влаштувала екскурсію, яка неабияк зацікавила гостей. Особливо їм запам’яталися будинок класика та дивосад родини Коцюбинських. Записавши велику передачу на обласному радіо на прохання журналістки Валентини Громової, Сергій та Всеволод Ткаченки до пізнього вечора захоплювалися давніми пам’ятками архітектури Чернігова у супроводі Сергія і Тетяни Дзюби та Федора Поляка.

Наприкінці зустрічі гості домовилися про подальше співробітництво з талановитими чернігівськими письменниками та художниками. Отож попереду – нові цікаві публікації!

ЕКОНОМІКА

БЮДЖЕТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПРАЦЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ

Історія української економічної думки перебуває на стадії оновлення, адже багато сторінок її розвитку були “білими плямами” завдяки радянській ідеології. Це стосується і земської статистики, представники якої зібрали і науково обґрунтували величезний статистичний матеріал про стан українського господарства наприкінці ХІХ-початку ХХ ст. Розробка та аналіз бюджетів дозволили провести класифікацію господарств та виділити різні типи достатку українського селянства.

Наукова новизна статті полягає в тому, що бюджетні дослідження у працях представників української земської статистики в науковій літературі не розкриті. Окремі згадки про такі дослідження Ф.А.Щербини є в роботі Степана Злупка “Персоналії і теорії української економічної думки” [1,с.223-231], в якій автор дає біографічний опис життя вченого. В підручниках з історії статистики [2,3] тільки вказується, що “Ф.А.Щербина є засновником бюджетної статистики”. Частину праць О.О.Русова, В.Ф.Арнольда, С.С.Жилкіна, в яких проводяться бюджетні дослідження, автор статті знайшла в ушкодженому фонді Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського та у краєзнавчому відділі Чернігівської державної обласної універсальної бібліотеки ім. В.Г.Короленка.

Перші дані про бюджети українських господарств навів І.С.Захаров у роботі “Маєтки, або Новий спосіб розселяти селян і збирати з них поміщицький дохід” (1801 р.). В ній він проаналізував селянські хутори, утворені в Звенигородському повіті Чернігівської губернії Є.І. Бланкеннагелем, прихильником хутірського розселення селян.

І.С.Захаров навів детальний організаційний план господарства і розрахував доходи та витрати з поділом їх на грошові і натуральні. Але ця робота носила розрахунковий характер і не могла вважатися повним бюджетним дослідженням.

Засновником бюджетної статистики вважається український дослідник Ф.А.Щербина (1849 – 1936). Вчений вивів і науково обґрунтував “закон середніх потреб” селянської родини і розробив єдину в статистичній літературі класифікацію потреб трудового селянського населення. У своїй роботі “Селянські бюджети”[4] він показав, що бюджетні дослідження мають довгу історію, й одним з перших систематизував її. Ф.А.Щербина зазначав, що надихнув його на створення бюджетної статистики Д.П.Журавський. У своїй доповіді підсекції статистики ХІ з’їзду російських природознавців і лікарів він зазначав: “Перший, хто звернув серйозну увагу на складання бюджетів, був Д.П.Журавський”[5,с.374]. У роботі “Про джерела і використання статистичних даних” (1846 р.) він писав:

”Порівняння сімейних витрат між різними класами народонаселення може привести до дуже цікавих висновків про потреби, господарський та освітній стан кожного класу, і, крім того, дати інформацію про розподіл власності і засобів існування в цілій масі народонаселення. Тут відкривається небачене поле статистичного аналізу” [6, с.36-37]. В цій роботі він порівняв два витратні бюджети поміщицької і міщанської родин, показуючи у відсотках різницю витрат різних верств населення.

Ідеї Д.П.Журавського отримали подальшу розробку в працях представників української земської статистики О.О.Русова “Приклади опису селянського господарства” (1877 р.) та Ф.А.Щербина “Селянські бюджети”(1900 р.).

О.О.Русов у вищезгаданій роботі дав бюджетний аналіз трьох типів селянських господарств, розділяючи їх за економічною ознакою на “бідні”, “середні” та “багаті”. Він виступив проти усереднення господарств, зазначаючи: “Середніх господарств немає насправді. Пояснимо це на прикладі. Припустимо, що в даній місцевості є два господарі, річний дохід яких становить 10000 р., далі – п’ять чоловік мають дохід по 100 р., сто чоловік – по 50 р. і сто чоловік – по 25 р. Середній дохід – 135 р. Населення вважає родини з річним доходом в 135 р. багатими. Тому важливо знати ті типи господарств, які справді є “багатими”, “середніми” і “бідними”, а не ті, які можуть бути визнані такими за середніми обчисленнями” [7, с. 120-121].

О.О.Русов дослідив ці типи господарств у Довжицькій волості й описав доходну і витратну частину їх бюджету. Він порівняв рівень добробуту селянських господарств у Чернігівській губернії із рівнем добробуту в Київській губернії за матеріалами досліджень П.П.Чубинського. Порівнюючи вартість інвентаря для трьох типів господарств, він зробив висновок, що селянські господарства Київської губернії заможніші, ніж аналогічні господарства Чернігівської губернії. Ця різниця була викликана, на думку О.О.Русова, різною розташованістю господарств по відношенню до торгових центрів [7,с.136].

Таким чином, “Опис селянських господарств” О.О.Русова був першою спробою української земської статистики провести бюджетні дослідження і поділити господарства на соціально-економічні типи. На працю О.О.Русова звернув увагу Сергій Подолинський і на її основі показав нерівномірність розподілу землі в Чернігівській губернії: 88 поміщиків володіли 7424 десятинами землі, а 7480 селян мали 10678 десятин [8, с.23]. Але серед самих селян, як видно з “Опису”, також не було рівності: у державних селян наділ на одну людину становить 14/5 десятини, а у колишніх кріпосних - тільки по одній десятині. У межах цих груп також існували різні типи господарств. На підставі роботи О.О.Русова Подолинський зробив висновок, “ що стан багатьох селян украй поганий.”

При проведенні бюджетних досліджень представники земської статистики мали багато перешкод. Так, О.О.Русов писав, що противники бюджетних досліджень “висміювали бажання переписати всі горщики, глечики і лопати, які є в селянина, і показували неможливість такого опису”. Але статистичне відділення розуміло важливість бюджетних досліджень: “Метою програми, з одного боку, було – отримати конкретні цифри щодо того, що може давати певна земля при певних умовах, з другого боку – малось на увазі описати приблизні типи господарств і висвітлити економічні умови в певній місцевості [7, с.119].”

Ф.А.Щербина на відміну від інших дослідників уперше намагався згрупувати однакові господарства. Він протиставив бюджетні роботи іншим формам реєстрації господарського життя: переписам земельних угідь, реєстраціям худоби, інвентаря, будівель, і показав, що всі ці реєстрації тільки враховують наявність господарських цінностей, в той час, як бюджетні дослідження аналізують господарський обіг цих цінностей.

Важливим моментом у роботі Ф.А.Щербини є те, що він не тільки констатував статистичні дані, але й проаналізував вплив одного фактора на зміну іншого, наприклад, розмірів землеволодіння і господарства на величину бюджету. Крім

того, Ф.А.Щербина, одним із перших, встановив фізіологічні норми споживання, перерахувавши їх на жири, білки, вуглеводи. Досліджуючи потреби селянина в різних типах господарств, він вивів норму середніх потреб селянина.

Видатною для бюджетної статистики стала ідея поділу потреб на особисті і господарські. Частка витрат на особисті потреби, за даними Ф.А.Щербини, становила 54,88%, а на господарські – 45,12% [4, с.124]. Згідно з прийнятою ним системою класифікації потреб, він поєднав господарські витрати з особистими у загальний витратний бюджет родини і обчислив норми витрат на одну родину й одну душу.

Ф.А.Щербина зупинився також на аналізі впливу землеволодіння на структуру доходів і витрат. У західноєвропейській бюджетній статистиці класифікація господарств по землеволодінню і його вплив на бюджет родини не досліджувались. У нашій країні такий аналіз був викликаний потребами земських подвірних переписів. Ф.А.Щербина вважав, що групування по землеволодінню з великою точністю характеризує тип, до якого належить господарство. Перше застосування такої класифікації дало певні залежності: 1) падіння відносного значення промислового заробітку із зростанням землеволодіння; 2) зростання абсолютного та відносного показників господарських витрат із збільшенням господарства.

Його дослідження історії бюджетної статистики і програм та методів аналізу дуже високо оцінив О.В.Чаянов: “Бюджетні дослідження Ф.А.Щербини відіграли в російській статистиці таку ж роль, як роботи Дюкпесіо і Ле Пле в західноєвропейській, – це був перший і масштабний досвід статистичного вивчення бюджетів, проведений у відповідності з вимогами статистичної науки [9, с.60]”.

У дослідженнях Ф.А.Щербини знайшли використання відкриття інших представників української земської статистики, наприклад, комбінаційні таблиці, запропоновані О.П.Шлікевичем, були розроблені по землеволодінню, по розмірах натуральних витрат і розміру витрат на споживчу одиницю.

Проблеми бюджетної статистики викликали широку дискусію в наукових колах. Після доповіді Ф.А.Щербини “Бюджетна статистика” на XI з’їзді природознавців і лікарів тема бюджетних досліджень неодноразово обговорювалась статистиками. Зокрема, О.А.Кауфман писав: “Чрезмерный, как мне и сейчас кажется, оптимизм, проявленный Ф.А.Щербиной в оценке того типа монографического бюджета, которого он является создателем, побудил меня выступить тут же на съезде с довольно пространными возражениями, которые были поддержаны и некоторыми другими участниками съезда [10, с.8]».

О.А.Кауфман виступив проти монографічних бюджетів Ф.А.Щербини, виходячи з таких позицій: по-перше, що в монографічних бюджетах існувала велика кількість детальної інформації, яка тільки шкодила дослідникам; по-друге, що при складанні монографічних бюджетів опитувалась тільки незначна частина населення, і тому вони не могли виявити типовість господарств; по-третє, що монографічні бюджети носили дуже індивідуальний характер. Але, незважаючи на проблеми монографічних бюджетів, О.А.Кауфман у цілому високо оцінив дослідження Ф.А.Щербини і навіть спробував обробити матеріали бюджетів, скоротивши кількість другорядних рубрик.

Майже всі наступні методологічні дослідження спиралися на систему Ф.А.Щербини, інколи доповнюючи її власними дослідженнями. Так, Володимир Федорович Арнольд, розробляючи свої херсонські бюджети, намагався надати знайденим залежностям математичну форму і вивів декілька формул, користуючись якими можна, спираючись на окремі бюджетні елементи, визначити ряд інших. Зокрема він писав: “Першопочатковим завданням статистичного дослідження, як і дослідження будь-якої індуктивної науки, є встановлення постійного (закономірного) зв’язку між двома чи більше факторами, даними чи явищами суспільного життя. Щоб зрозуміти міру впливу величини наділу на кількість худоби, треба знайти середні величини наділу на одне господарство. Маючи два рядки цифр, де кожна виражає середню на одне господарство даної

групи кількість того чи іншого фактора, ми можемо легко використовувати методи аналітичної геометрії при зіставленні цих факторів [11, с.2]”. В.Ф.Арнольд відзначав, що в економіці можна застосовувати найвживаніший метод аналітичної геометрії – метод прямокутних координат, де на осі абсцис відкладаються величини, пропорційні значенням одного ряду, на осі ординат – величини, пропорційні значенням другого ряду. Поєднуючи кінець ординат, дослідник отримує ламану лінію, яка виражає залежність між факторами.

Запропонований метод В.Ф.Арнольд використав для аналізу взаємозв'язку між площею посіву, з одного боку, і кількістю худоби – з іншого. Величини площі посіву відкладалися на осі абсцис, а кількість худоби – на осі ординат. Провівши дослідження по багатьох повітах, В.Ф.Арнольд дійшов висновку, що в багатьох випадках, якщо не враховувати безземельні господарства, кінець ординат становив пряму лінію.

Цим методом В.Ф.Арнольд дослідив 124 селянських господарства Херсонського повіту. Він зробив висновок, що всі ці співвідношення, будучи виражені математично, дадуть можливість конструювати головні типи господарств у повіті за мінімальними даними. Наступний крок аналізу – порівняти повіти.

Свої дослідження він виклав на засіданні підсекції статистики XI з'їзду російських природознавців і лікарів у С.-Петербурзі 1901 року в доповіді “Досвід використання елементарних начал аналітичної геометрії у дослідженні статистичних залежностей”. Цей напрям дослідник продовжив у статті “Закони співвідношення головних елементів господарських бюджетів” і в роботі “Політико-економічні етюди”.

Таким чином, В.Ф.Арнольд дав інтерпретацію параметрів рівняння прямої, аналогічне сучасній інтерпретації параметрів лінійного рівняння парної регресії.

Наприкінці 90-х років XIX ст. з'явився виробничий напрям у вивченні селянських бюджетів. Його завдання полягало у характеристиці виробничих процесів і дослідженні організаційно-виробничих типів господарств.

Перше таке дослідження здійснили харківські земські статистики по Старобільському повіту. Програма дослідження була розроблена земським статистиком Степаном Степановичем Жилкіним (1871-1929), виходячи з програми бюджетних робіт Ф.А.Щербини [12]. У цих дослідженнях був застосований вибірковий метод аналізу. Вибір господарств для бюджетних досліджень був зроблений на основі матеріалів подвірного перепису, з яких відібрали типові господарства у різних економічних районах Старобільського повіту. За три місяці статистики зібрали 101 бюджет.

Характерною рисою старобільського дослідження стало перенесення центру уваги на облік майна і руху його вартості протягом року. Для цього дослідники спочатку реєстрували першопочаткову вартість кожного предмета, потім термін його служби, вартість на початку року, кількість предметів, що були куплені або вибули протягом року, вартість ремонту. Із великою точністю описували рух худоби і птахів, поточні витрати по рослинництву і тваринництву.

Старобільські бюджетні дослідження були набагато глибшими у порівнянні з дослідженнями Ф.А.Щербини. В їх розробці вперше був проведений аналіз виробничої організації селянських господарств, здійснений облік капіталів, їх річний оборот, грошові та натуральні доходи і витрати – валовий і чистий доходи, рух грошової готівки, витрати праці родини і питання організації господарства по окремих галузях.

Подальший розвиток бюджетних досліджень в Україні був здійснений одночасно з переписом 1910 року в Полтавській губернії [13]. М.Й.Оберталлер зібрав і опублікував в полтавських земських щорічниках 150 селянських типових бюджетів. Для цих бюджетів характерним було те, що вони спрямовувались головним чином на дослідження окремих галузей сільськогосподарського виробництва. Аналогічні роботи були проведені в Чернігівській, Подільській та Київській губерніях.

Таким чином, українські представники земської статистики започаткували новий напрям статистичної науки – бюджетну статистику, вперше використали методи аналітичної геометрії при виявленні статистичних залежностей і працювали над удосконаленням системи обліку та рахівництва. Бюджетні дослідження земських статистиків стали основою сучасної бюджетної статистики при виборі об'єктів бюджетних досліджень і формуванні завдань, при розробці бланків бюджетних досліджень та методів збору інформації.

Джерела та література:

1. Степан Злупко. Персоналії і теорії української економічної думки.- Львів:Євросвіт, 2002.- 528 с.
2. Гозулов А.И. Очерки истории отечественной статистики.- М.: Статистика, 1972.-312 с.
3. Плошко Б.Г., Елисеєва И.И. История статистики: учебник.- М.: Финансы и статистика, 1990.
4. Щербина Ф.А. Крестьянские бюджеты.- Воронеж: Тип. губ. земства, 1900.- 703 с.
5. Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей в С.-Петербурге 20-30 декабря 1901 г.- СПб, Изд-во Вольного Экономического общества, 1902.- 642 с.
6. Журавский Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений.- М.: Госпланиздат, 1946.-119 с.
7. Русов А.А. Примеры описания крестьянского хозяйства // Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. –Выпуск 1.- Чернигов: Тип. губ. земства, 1877.- С.123-285.
8. С.Подолінський. Ремесла і фабрики на Україні.- Женева, 1880.-57 с.
9. Чаянов А.В. Статистическое наследие. Избранные труды. – М.: Финансы и статистика, 1991.- 432 с.
10. Кауфман А.А. К методике бюджетных исследований. -М.: Печатня С.П.Яковлева, 1914.- 41 с.
11. Арнольд В.Ф. Опыт применения элементарных начал аналитической геометрии к исследованию статистических зависимостей // Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей в С.-Петербурге 20-30 декабря 1901 г.- СПб, Изд-во Вольного Экономического общества, 1902.- С.1-17.
12. Чаянов А.В.Бюджеты крестьян Старобельского уезда.- Харьков: Тип. губ. комитета, 1915.- 143 с.
13. Статистический ежегодник Полтавской губернии. Предварительные итоги бюджетных исследований.- Полтава: Тип. земства, 1915.- 467 с.

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Важливий вплив на економічний та соціальний розвиток країни і регіонів має демографічний чинник, дія якого визначається особливостями динаміки та структури демографічних процесів, що розвиваються за власними законами і принципами. Стан розвитку демографічних процесів у сучасний період характеризує демографічна ситуація, яка досить динамічна. Тому вивчення, узагальнення, теоретичне обґрунтування процесів народонаселення і працевлаштування, концептуальний підхід до даного питання важливі й актуальні.

Дослідження сучасної демографічної ситуації в Україні, а також пов'язаних з нею проблем, методики демографічного аналізу і прогнозування широко висвітлені в роботах вітчизняних учених О.Білоуса, Д.Богині, І.Боднар, Б.Данилишина, М.Долішнього, Е.Лібанової, С.Пирожкова, О.Сергієнка, В.Стешенка та ін. Проте проблема відмінностей регіонального характеру не знайшла достатнього ступеня уваги та аналітичного дослідження.

Темою даної публікації є вивчення регіональних особливостей народонаселення та працевлаштування на території нашої держави.

Демографічні процеси в Україні тривалий час значно різнилися за регіонами. Зокрема, Центральний регіон стабільно характеризувався зменшенням населення, насамперед сільського, тоді як Західний – деяким його зростанням. Дев'яності роки внесли корективи в ситуацію з відтворенням населення, сприяли демографічній кризі в загальнонаціональному масштабі. Останніми роками практично єдиним джерелом відтворення населення в кожному, крім Центрального, регіоні залишились його внутрішні резерви. Найменш вичерпані ці резерви у Західному регіоні. Якщо, наприклад, населення України протягом 2000 р. зменшилось на 0,8 %, то Західного регіону – на 0,36 %, Причорноморського – на 0,89 %, Центрального (без м. Києва) – на 1,1 %, Східного – на 1,2 %. З наведених даних видно, що темпи депопуляції в більшості регіонів перевищували загальнодержавний показник, тоді як на заході України – в 2,2 разу не досягли його. Населення регіонів набуло таких значень: Центральний – 15,589 млн., Причорноморський – 12,7 млн., Східний – 10,17 млн., Західний – 9,544 млн. осіб.

Дані поточного обліку населення відображають загальні тенденції демографічного розвитку регіонів. Вони ототожнюють твердження щодо найменшої вичерпаності внутрішніх резервів відтворення населення в західних областях, а також поступового зміщення епіцентру депопуляції на індустріальний південний схід.

До компонентів демографічної ситуації, що негативно впливають на кількісні параметри відтворення людського, в т.ч. інтелектуального потенціалу, належить старіння населення, наростання дисбалансу в складі різних вікових груп. Найвище демографічне навантаження осіб пенсійного віку збереглося у Центральному регіоні, найнижче – в Закарпатській (232 особи) та інших областях Західного регіону, а також у м. Києві (250 осіб) [1].

Важливим є аналіз демографічної ситуації, диференційований за окремими регіонами, оскільки на цей комплексний показник можуть впливати різні фактори – і позитивні, і негативні. Аналіз може бути зроблений на основі міжрегіональних демографічних порівнянь при використанні “методу відхилень”. Цей метод дає змогу обчислити комплексний коефіцієнт вагомості відхилень рівнів показників демографічного розвитку, на основі якого визначають сукупний рейтинг регіону.

Формула для розрахунку комплексного коефіцієнта вагомості відхилень (К) така:

де: x_i – значення показника демографічного розвитку регіону;

$x_{\min}$ та $x_{\max}$ - відповідно мінімальне і максимальне значення показника демографічного розвитку регіону.

Обчислення комплексного коефіцієнта вагомості відхилень ґрунтується на такій системі відхилень: із зменшенням розміру відхилень показника демографічного розвитку в окремих регіонах від максимального його рівня (при позитивному значенні зростання показника), мінімального рівня (при негативному значенні зростання показника) в сукупності регіонів комплексний коефіцієнт вагомості відхилень зменшується. Чим нижчий коефіцієнт, тим вищий рівень демографічного розвитку регіону, а це свідчить про його високий рейтинг.

Для проведення рейтингового аналізу демографічної ситуації регіонів України доцільно відібрати такі показники:

1. Позитивного значення: коефіцієнт народжуваності; кількість прибулих; рівень зайнятості; середньомісячна заробітна плата; сума вкладів.
2. Негативного значення: коефіцієнт смертності; коефіцієнт дитячої

смертності; коефіцієнт пенсійного навантаження; щільність населення; кількість вибулих; рівень безробіття.

За першими показниками, коли зростання абсолютних значень має позитивне значення, відхилення абсолютних рівнів становитиме $x_{\max} - x_i$, а для показників негативного значення, які залишилися, відхилення від мінімального рівня:

$$x_i - x_{\min}.$$

Коефіцієнти вагомості відхилень за окремими показниками формують комплексний коефіцієнт вагомості відхилень, за розміром якого встановлюють місце окремого регіону у їх сукупності (табл. 1).

За даними таблиці 1, перше місце за включеними до розрахунку комплексного коефіцієнту показниками демографічної ситуації посідає Закарпатська область, друге - Волинська, третє - Київська і т. д., а на останньому місці - Сумська область.

Згідно з проведеним рейтинговим аналізом, регіони можна поділити на три групи.

Таблиця 1

Рейтингова оцінка соціально-демографічної ситуації в регіонах України

Області	Показники	Комплексний коефіцієнт вагомості відхилень	Місце
Закарпатська		4,247	1
Волинська		4,424	2
Київська		4,738	3
Івано-Франківська		4,979	4
Полтавська		5,099	5
Вінницька		5,155	6
Рівненська		5,247	7
Дніпропетровська		5,253	8
Львівська		5,472	9
Одеська		5,536	10
Харківська		5,630	11
Запорізька		5,762	12
Херсонська		5,798	13
Миколаївська		5,874	14
Житомирська		5,908	15
Донецька		6,188	16
Черкаська		6,302	17
Чернівецька		6,410	18
Тернопільська		6,510	19
Хмельницька		6,624	20
Чернігівська		8,857	21
Луганська		6,926	22
Кіровоградська		6,933	23
Сумська		7,192	24

1 група – регіони з високим рівнем демографічної ситуації: Закарпатська, Волинська, Київська, Івано-Франківська, Полтавська, Вінницька, Рівненська області.

2 група – регіони із середнім рівнем демографічної ситуації: Дніпропетровська, Львівська, Одеська, Харківська, Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Житомирська, Донецька області.

3 група – регіони з низьким рівнем демографічної ситуації: Черкаська, Чернівецька, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська, Луганська, Кіровоградська та Сумська області.

У західних регіонах (1 група), завдяки великому відсотку сільського населення, збереженим історичним і культурним традиціям, релігійним догматам, зберігається порівняно високий коефіцієнт народжуваності. Сприятлива

екологічна ситуація, зумовлена незначною щільністю промислових підприємств, знижує коефіцієнт смертності та дитячої смертності удвічі порівняно з областями 2-ої групи.

До неї увійшли області з відносно сприятливою соціальною структурою, розвинутою промисловою інфраструктурою, високим рівнем заробітної плати (у 2,5 разу більше, ніж у 3-ої групи і в 1,5 разу більше, ніж у 1-ої групи), низьким рівнем безробіття. Крім цього, у регіонах спостерігається тенденція старіння населення, що в майбутньому може сприяти дефіциту трудових ресурсів. Відтворення населення цих областей не забезпечує навіть простого заміщення поколінь. Особливу тривогу викликає екологічне становище. Так, обсяг викиду шкідливих речовин в атмосферу у розрахунку на 1 кв. км у 7 разів більший, ніж по території України в цілому.

Щодо регіонів 3-ої групи, вони характеризуються низьким рівнем за більшістю показників, які розглядалися [2].

Розглянемо народжуваність у регіональному розрізі.

Регіони України за цим показником розподіляються на три групи: східні – коефіцієнт менше однієї дитини: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська та Харківська області; західні – коефіцієнт 1,3 – 1,6: Волинська, Івано-Франківська, Житомирська, Закарпатська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька області та інші регіони – коефіцієнт 1,0 – 1,3 (рис. 1).

Довготривала народжуваність на рівні, який не забезпечує навіть простого відтворення поколінь, призводить до скорочення питомої ваги дітей у складі населення і відповідного зростання частки осіб старшого віку. “Найстарішим” (частка осіб віком 60 років і старше в загальній кількості населення перевищує 24,0 %) є населення Вінницької, Полтавської, Сумської, Черкаської та Чернігівської областей, а “наймолодшим” (частка старших осіб становить 15,5-19,3 %) – населення Закарпатської, Рівненської областей

Рис.1 Народжуваність в Україні у 2006 р.

та м. Києва. Проте, якщо демографічна молодість регіонів зумовлена відносно високою народжуваністю, то в Києві її основним чинником є постійний міграційний приплив молоді.

Погіршуються показники смертності населення України. Існує значна диференціація між рівнем смертності за регіонами. Найвищі коефіцієнти смертності в Чернігівській, Кіровоградській і Сумській, найнижчі – в Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій та Рівненській областях.

Відбувається значна статева деформація структури населення. Жіноча домінанта найчіткіше виражена в Чернігівській області, де на 1000 чоловіків припадає 1198 жінок. У сусідніх Сумській та Полтавській областях співвідношення становить відповідно 1185 та 1181. У центральному регіоні також наявні значні статеві диспропорції на користь жінок: у Черкаській та Вінницькій областях на кожну 1000 чоловіків припадає відповідно 1192 та 1184 жінки. Єдиною областю України, де демографічній рівновазі переважання жінок загрожує в незначній мірі, є Закарпатська область, в якій на кожну 1000 чоловіків припадає 1072 жінки. Статева диспропорція наявна в основному через більшу тривалість життя у жінок порівняно з чоловіками. В зазначених областях переважають жінки старших вікових груп, що свідчить про демографічне неблагополуччя.

У країні спостерігається тенденція наростання бездітності та одинокості: дві третини сімей мають одну дитину. Найбільша частка сімей з однією дитиною в Миколаївській, Дніпропетровській, Харківській областях, а також у містах Києві та Севастополі.

Сім'ї з трьома і більше дітьми проживають, як правило, на заході та на півночі країни – Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області [3].

У питаннях зайнятості населення особливо гостро стоїть проблема пошуку роботи сільськими жителями працездатного і старшого за працездатний віку.

Неблагополучний стан із працевлаштуванням сільського населення у Волинській, Івано-Франківській, Рівненській, Херсонській і Чернівецькій областях та АР Крим. Сприятливіше становище у Донецькій, Київській, Полтавській, Харківській, Хмельницькій і Чернігівській областях. Низький рівень зайнятості сільського населення не може не турбувати органи державної влади різних рівнів.

На виконання указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів у цьому напрямку, зокрема, щодо створення щорічно 1 млн. робочих місць протягом 2006-2009 рр., проводиться відповідна робота. За відсутності можливостей створення робочих місць в “організованих” формах у значних обсягах у нагоді стають інші роботи, навіть ті, які раніше вважалися підсобними. При цьому ігнорується малопродуктивний характер подібної зайнятості.

За узагальненими даними обстеження сільських населених пунктів, у даний час понад 40% їх жителів, які працюють на підприємствах і в організаціях, або майже чверть усього зайнятого, включаючи особисте селянське господарство, сільського населення працює за межами свого села. У Донецькій, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Харківській областях частка працюючих за межами села досягає 30-40%. Набагато менше виїжджає на роботу населення Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської областей – близько 10%. При цьому необхідно враховувати, що частка офіційно зареєстрованих трудових мігрантів періодично поповнюється тимчасово вільними особами, які зайняті в особистих селянських господарствах сезонно.

У кожній області є райони, прилеглі до обласного центру та інших великих міст, у яких можна знайти роботу, і віддаленіші – зі сприятливими умовами для товарного виробництва сільськогосподарської продукції (овочевої, баштанної, плодово-ягідної), розвитку рекреаційно-туристичних видів діяльності тощо і без таких умов, з добре та недостатньо розвинутих підприємницьким сектором у сільському господарстві і т.д. Зазначені чинники зумовлюють співвідношення між зайнятими на підприємствах і в організаціях

та в особистих селянських господарствах, за місцем проживання і поза ним.

Групування адміністративних районів України за часткою сільських жителів, зайнятих на підприємствах і в організаціях національного господарства, показало, що у 38 районах (7,8 % від загальної кількості) вона не перевищувала 30 %, у 209 (42,7 %) перебувала у межах 30,1-45,0 %, ще у 204 (41,7 %) – становила 45,1-60,0 % і у 39 (7,8 %) – 60 % і більше.

Якщо райони з часткою зайнятих на підприємствах і в організаціях у межах 30,1-45,0 % та 45,1-60,0 % є в кожному регіоні, то першу групу, неблагополучну щодо “організованої” зайнятості, та четверту, сприятливішу, формують працівники тільки деяких регіонів. Більшість першої групи становлять 20 районів західних та 4 райони Херсонської областей, а основну частину четвертої – 10 районів Київської, 5 – Одеської, по 4 – Хмельницької і Чернігівської областей.

Зайнятість сільського населення на підприємствах і в організаціях сільського, лісового і рибного господарства за місцем проживання залежить від таких чинників: наявності відповідних виробничих формувань чи їх підрозділів у селах; структури виробництва, зокрема вирощування трудоємних культур, ведення тваринництва тощо; розвиненості позааграрних видів економічної діяльності.

Частка осіб, які працюють у сільському, лісовому і рибному господарстві в загальній чисельності сільського населення, зайнятого на підприємствах і в організаціях за місцем проживання, становить по регіонах від 20,7% у Закарпатській до 64,1% у Кіровоградській областях. Проте у більшості регіонів – 17-и із 25-и – вона коливається в межах 49-60 %. Поза цими межами перебувають, з одного боку, крім Закарпатської, Івано-Франківська (24,1%), Львівська (33,1%) та Чернівецька (36,1%), а з іншого – поряд з Кіровоградською Одеська (62,3%), Миколаївська (60,9%) та Полтавська (60,7%) області. При цьому підприємницькі структури аграрного і сільськогосподарського спрямування продовжують відігравати вирішальну чи досить вагомую роль у сфері працевлаштування сільського населення у більшості регіонів України.

Значну частку складають особи, які працюють за межами формального сектора сільської економіки. В середньому по Україні така зайнятість становила на початок 2005 р. 64,7 % (у 2,3 разу більше, ніж на початок 1991 р.), і формують її масштабна зайнятість в особистих селянських господарствах та поза межами села. Наслідки цієї зайнятості для сільської місцевості невтішні – майже 2/3 працюючого сільського населення не бере участі у формуванні місцевих бюджетів за місцем проживання. При цьому найвища частка зайнятих в неформальному секторі у дотаційних областях – Львівській (83,5%), Івано-Франківській (82,9%), Чернівецькій (73,6%), Волинській (73,0%), Закарпатській (70,8%) та Рівненській (70,5%).

Сприятливіша ситуація із зайнятстю спостерігається в північно-східній частині України. За високої депопуляції, скорочення чисельності сільського населення працездатні особи мають кращі можливості для працевлаштування на підприємствах та в організаціях, які функціонують [4].

Значний вплив на демографічну ситуацію, який продовжує відбиватись на теперішньому і наступних поколіннях, мала Чорнобильська катастрофа. Кількість громадян, що отримали статус постраждалих внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС за регіонами, надано в таблиці 2 [5].

Таблиця 2

Кількість громадян, які мають статус постраждалих унаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС за регіонами (на 1 січня 2007 р.)

Території	Всього постраждалих	У тому числі				Кількість сімей, які отримують пільги внаслідок втрати годувальника, смерть якого пов'язана з Чорнобильською катастрофою
		ліквідатори наслідків аварії на ЧАЕС	потерпілі від Чорнобильської катастрофи	діти, віднесені до потерпілих від Чорнобильської катастрофи	особи, не віднесені до категорій, але мають право на пільги	
Показники						
Україна	2526216	297850	1636319	589455	2592	20894
Автономна Республіка Крим	8962	3865	2593	2436	68	153
області						
Вінницька	110874	5947	81116	23792	19	374
Волинська	155368	2817	105433	47112	6	1170
Дніпропетровська	28807	17809	3911	7056	31	811
Донецька	27126	18147	2736	6233	10	967
Житомирська	365801	11784	271080	81808	1129	2186
Закарпатська	5515	2785	796	1934	–	116
Запорізька	10328	5180	2500	2648	–	135
Івано-Франківська	13224	3273	6112	3839	–	141
Київська	801684	53981	592031	155627	45	5198
Кіровоградська	15496	8788	2384	4285	39	272
Луганська	16863	11405	1218	4234	6	330
Львівська	11644	5372	2270	3888	114	162
Миколаївська	8727	3307	2851	2565	4	65
Одеська	10600	5351	2360	2863	26	176
Полтавська	28180	13016	6901	8249	14	511
Рівненська	406221	5287	278717	122193	24	1908
Сумська	19261	9081	5085	5071	24	240
Тернопільська	52761	3060	38355	11344	2	233
Харківська	26544	14305	5630	6608	1	671
Херсонська	8693	2947	3211	2531	4	74
Хмельницька	13259	5484	4176	3551	48	208
Черкаська	146858	10904	103142	32805	7	1022
Чернівецька	24829	2872	15975	5907	75	96
Чернігівська	108326	12186	72337	23401	402	826
міста						
Київ	98102	57848	22719	17041	494	2840
Севастополь	2163	1049	680	434	–	9

Загальна кількість постраждалого населення перевищила 2,5 млн. чол., у тому числі: близько 300,0 тис. чол. – ліквідатори наслідків аварії на ЧАЕС; 1636 тис. чол. – потерпілі від Чорнобильської катастрофи; 589,0 тис. чол. – діти, віднесені до потерпілих від Чорнобильської катастрофи.

У регіональному розрізі найбільше постраждалих серед населення Київської (802,0 тис. чол.), Рівненської (406,0 тис. чол.), Житомирської (366,0 тис. чол.), Волинської (155,0 тис. чол.), Черкаської (147,0 тис. чол.), Вінницької (111,0 тис. чол.) та Чернігівської (108,0 тис. чол.) областей.

Регіональні відмінності, які стосуються різних аспектів демографічної ситуації, мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер, створюють чи посилюють проблеми на шляху здійснення єдиної державної ефективної демографічної політики. Тому завдання подальших теоретичних розробок, державної та регіональної політики в цьому напрямку – вирівнювання демографічної ситуації на окремих територіях, приведення тенденцій демографічного розвитку у відповідність із загальносвітовими стратегічними напрацюваннями.

Джерела та література:

1. Вовканич С.Й., Копистянська Х.Р., Цапок С.О. Розбудова інноваційного суспільства в контексті демографічного розвитку України // Актуальні проблеми економіки. – 2004.– №8(38). – С.115-129.
2. Анікієва А., Бичков С. Рейтингова оцінка соціально-демографічної ситуації регіонів України // Персонал. – 2005.– №2.– С.72-75.

3. Мельник С., Гаврюшенко Г., Шубенок С. Демографічна ситуація в Україні: стан, головні проблеми та способи їх вирішення // Україна: аспекти праці. – 2006. – №4. – С.22-26.
  4. Прокопа І., Попова О., Бетлій М. Зайнятість сільського населення в Україні: територіальна диференціація // Економіка і прогнозування. – 2007. – №3. – С.56-74.
  5. Державний комітет статистики України. Статистичний щорічник України за 2006 рік / За ред. О.Г.Осаулєнка.– К.: Консультант, 2007.– 552 с.
-

●

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ШЛЯХІВ ПОКРАЩЕННЯ КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ГРАЛЬНОГО БІЗНЕСУ

У статті концептуалізовано підходи до реалізації податкового контролю у сфері грального бізнесу України з виокремленням сучасних проблем у Чернігівському регіоні та розробкою механізму вдосконалення податкового контролю над адміністрованими податками.

Постановка проблеми. Розвиток грального бізнесу в Україні відбувається стихійно та майже неконтрольовано, основна маса операторів гральних послуг проводить власну діяльність поза законом, а значний обсяг доходів у даній сфері «заважає» прийняттю дієвих нормативних актів. Існує декілька проектів нормативних актів, проте у них відсутні комплексні етапи та конкретні визначення, які можуть допомогти найближчим часом стабілізувати ситуацію на ринку та допомогти йому розвиватися в цивілізованому напрямку.

Дослідженню проблем податкового контролю за різними напрямками функціонування присвячені наукові праці відомих у цій сфері науковців П.В. Мельника, В.М. Федосова, О.Д. Василика та ін.

Мета дослідження. Метою написання статті є концептуалізація та розробка конкретних заходів щодо вирішення проблем підвищення ефективності оподаткування та адміністрування податків з грального бізнесу через легалізацію доходів останнього.

Основні результати дослідження. Темпам розвитку грального бізнесу в Україні може позаздрити будь-яка сфера економіки, за рентабельністю та шкодою для суспільства він близький до торгівлі зброєю або наркотиками. «Близько 500 тис. чоловік у всьому світі закінчують життя самогубством на ґрунті ігроманії. Гральна залежність належить до психологічного типу залежностей, і для її лікування в США і Франції вже існують три клініки з лікування хворих на це психічне захворювання, проте часом воно лікується складніше, ніж алкоголізм або наркоманія». Для українських реалій лікування ігроманії ускладнене:

- неусвідомленням «ігроманами» власної хвороби;
- слов'янською ментальністю, яка не допускає втручання у психіку;
- низьким рівнем кваліфікації психологів.

У засобах масової інформації неодноразово наголошувалося на безсистемному та неконтрольованому розвитку грального бізнесу в Україні загалом та місті Чернігові зокрема. Це призвело як до приходу великих іноземних компаній, що продовжили розвивати мережі гральних закладів на неосвоєній раніше території, так і до активізації зусиль представників малого і середнього бізнесу, які почали хаотично відкривати власні гральні зали.

Стихійне встановлення гральних автоматів спрямоване проти простих, небагатих людей, оскільки заможна людина поїде в гральний клуб або казино. На відміну від загальносвітової тенденції, де близько 75% цього ринку займають казино зі столами рулетки і стандартним набором ігор у карти (покер, блек-джек), в Україні питома вага гральних автоматів становить 90% усієї індустрії розваг. Відповідно на казино припадає приблизно 8% ринку, а на інші ігри (більярд, боулінг, тоталізатор) – лише 2%. Причинами стихійного розвитку гральних автоматів є встановлення низьких відсотків виграшу, а отже, і значної рентабельності порівняно

з вартістю самого гравального автомата. Погіршують ситуацію в даній сфері і недосконалі форми контролю за гравальним бізнесом.

Змінився портрет типового гравця – з респектабельного на середньостатистичний, зі звичайними місячними доходами і природним бажанням розважатися, отримуючи при цьому якщо не матеріальну вигоду, то принаймні свою частку адреналіну. Основними причинами залучення до розваг у гравальному бізнесі середньостатистичного громадянина є:

- значні обсяги тіншових доходів громадян;
- необмежена кількість гравальних закладів на одиницю площі;
- відсутність інституту громадського контролю;
- низький рівень корпоративної культури на підприємствах, що призводить до пошуку різних способів проведення дозвілля;
- практично неконтрольоване споживання громадянами алкогольних напоїв, у т.ч. і молоддю;
- порівняно зі світовими низькі ціни на алкогольні напої.

На даний час у м.Чернігові проводять діяльність з надання послуг у сфері гравального бізнесу 22 СГД, у тому числі: 17 юридичних осіб (або структурних підрозділів (філій) юридичних осіб) та 5 фізичних осіб-підприємців.

Таблиця 1

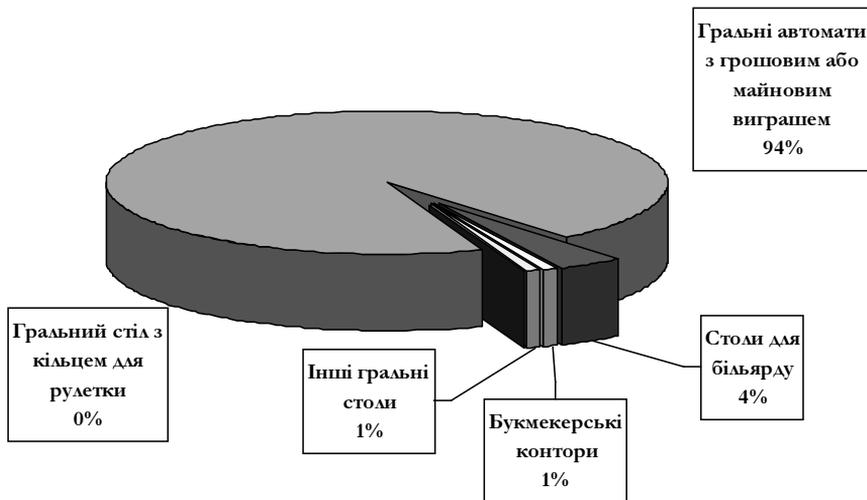
**Кількість придбаних патентів підприємствами становить 860,
у тому числі за видами гравального бізнесу:**

Вид патенту	Кількість виданих патентів	Вартість торгових патентів, тис.грн./рік	Розрахункова сума, отримана від надання торгових патентів, тис.грн.
Гральні автомати з грошовим або майновим вигрешем	832	4,2	3494,4
Столи для більярду, що вводяться в дію за допомогою жетона, монети або без них, крім столів для більярду, що використовуються для аматорських змагань	15	1,8	27,0
Букмекерські контори	5	7,2	36,0
Інші гравальні столи (спеціальні столи для казино, крім столів для більярду)	7	144,0	1008,0
Гравальний стіл з кільцем для рулетки	1	192,0	192,0
ВСЬОГО	860	X	4757,4

Таблиця 2

**Кількість придбаних патентів приватними підприємцями становить 21,
в тому числі за видами гравального бізнесу:**

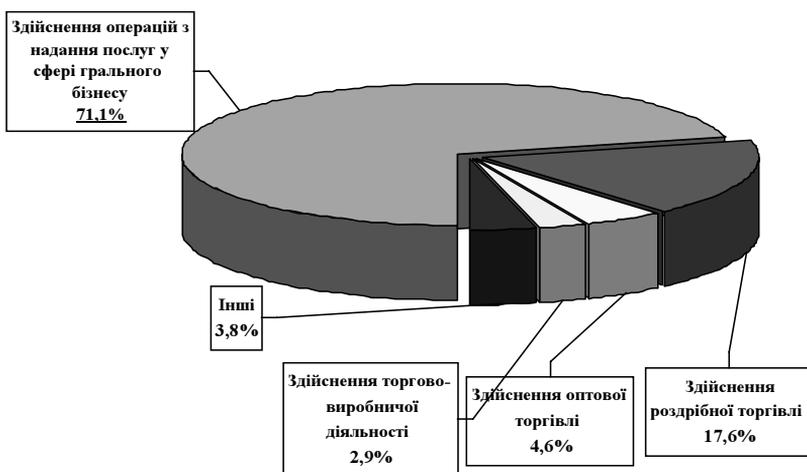
Вид патенту	Кількість виданих патентів	Вартість торгових патентів, тис.грн./рік	Розрахункова сума, отримана від надання торгових патентів, тис.грн.
Столи для більярду, що вводяться в дію за допомогою жетона, монети або без них, крім столів для більярду, що використовуються для аматорських змагань	19	1,8	34,2
Букмекерські контори	2	7,2	14,4
ВСЬОГО	21	X	48,6

Рисунок 1. Структура торгових патентів за видами грального бізнесу у м.Чернігові

Загалом в Україні з різновидів плати за торгові патенти найбільшу питому вагу надходжень (більше 60%) становлять надходження від суб'єктів, що здійснюють діяльність у сфері грального бізнесу. У м.Чернігові значення даного показника у 2007 році становило 71,1%. Необхідно зазначити, що плата за торговий патент не призводить до фінансового тиску платника, оскільки платникам податку на прибуток надано право здійснювати зменшення податкового зобов'язання на вартість придбаних торгових патентів у встановленому порядку.

Плата за торгові патенти є одним із джерел наповнення місцевого бюджету. До місцевого бюджету м.Чернігова, за підсумками 2007 року, було мобілізовано 4,4 млн.грн. плати за торгові патенти, що на 0,5 млн.грн. більше порівняно з 2006 роком. Частка плати за торгові патенти на здійснення операцій з надання послуг у сфері грального бізнесу становила у 2007 році 1,5% (у 2006 році значення даного показника було 1,7 % загальних надходжень). Причиною зменшення частки у 2007 році порівняно з 2006 роком є перевищення темпів приросту надходжень загалом до місцевого бюджету за темпами приросту плати за торгові патенти на надання послуг у сфері грального бізнесу

Рисунок 2. Структура надходжень плати за торгові патенти до місцевого бюджету (2007 рік)

Стрімкому розвитку грального бізнесу в Україні передувала незначна вартість як ліцензій, так і патентів на використання гральних автоматів. Водночас вартість автоматів залежно від виробника і складності пристроїв коливається в діапазоні 1–15 тис.дол., а самі так звані слоти програмуються на нижчий відсоток віддачі у вигляді виграшу, ніж це прийнято у країнах із більш розвинутою індустрією розваг, – 86–97% грошового обігу (для прикладу у Лас-Вегасі виплати гральних автоматів сягають 98–99%). Досить поширеним серед дрібних учасників ринку є й такий метод збагачення, як нелегальне встановлення декількох гральних автоматів на один придбаний патент.

За статистикою Української асоціації діячів грального бізнесу, щорічний обіг коштів суб'єктів підприємницької діяльності на вітчизняному ринку азартних ігор сягає 1,5 млрд.дол. Питома вага суб'єктів грального бізнесу, які працюють в Україні нелегально, становить 60-70%.

Враховуючи такий рівень тінізації грального бізнесу, цілком логічними є заходи державних органів влади, спрямовані, з одного боку, на посилення контролю за цим видом діяльності та ефективніше залучення коштів до бюджетів усіх рівнів, а з іншого – на подолання «епідемії» розповсюдження гральних закладів і обмеження доступу до них громадян.

У проєкті Податкового кодексу пропонується замінити ліцензію на організацію та утримання тоталізаторів, гральних закладів збором за розміщення об'єктів грального бізнесу і включити його до переліку місцевих податків та зборів. Це не лише дасть змогу збільшити доходну частину місцевих бюджетів, а й сприятиме виведенню цього грального бізнесу з тіні, упорядкуванню вимог до місць проведення азартних ігор і діяльності з проведення неазартних ігор (більярд, боулінг, гральні автомати без виграшу, комп'ютерні гральні клуби тощо).

Зокрема, ставки збору за розміщення об'єктів грального бізнесу будуть залежати від розміру прожиткового мінімуму на одну працездатну особу з розрахунку на місяць і кількості населення на певній території. Збір сплачуватиметься щороку на підставі дозволу місцевого органу влади на розміщення об'єктів грального бізнесу, що видаватиметься терміном на п'ять років. У Податковому кодексі також визначено, що сплата цього збору не звільнить операторів ринку від придбання торгових патентів та ліцензій, що видається на відповідний вид діяльності, пов'язаний із гральним бізнесом.

Отже, посилення контролю за об'єктами грального бізнесу на державному рівні є необхідною умовою його цивілізованого розвитку. В даному процесі повинні брати участь практично усі органи державної влади, оскільки приписи та нормативні документи часто через недосконале законодавство скасовуються та не мають жодної юридичної сили, а тому не виконуються. Ускладнюють боротьбу і надприбутки в даній сфері, що стимулюють учасників грального ринку до незаконних дій.

Одне з основних місць у процесі поживлення контролю в сфері грального бізнесу відіграють податкові органи.

Загалом податкові органи в даній сфері здійснюють контроль:

- за додержанням законодавства про податки та інші платежі;
- порядку розрахунків зі споживачами з використанням електронних контрольно-касових апаратів, комп'ютерних систем та товарно-касових книг;
- контролю за наявністю свідоцтв про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності та ліцензій, патентів, інших спеціальних дозволів на здійснення окремих видів підприємницької діяльності;
- своєчасності подання платниками податків декларацій та податкових розрахунків, пов'язаних з обчисленням податків, інших платежів, а також перевірку достовірності цих документів щодо правильності визначення об'єктів оподаткування і обчислення податків;
- своєчасного стягнення сум фінансових санкцій за порушення податкового законодавства, а також стягнення адміністративних штрафів за порушення

податкового законодавства, допущені посадовими особами підприємств, установ, організацій та громадянами.

Основним засобом контролю в гральному бізнесі є видача патентів. Підставою для придбання торгового патента є заявка суб'єкта господарювання, яка подається до органу державної податкової служби та має містити реквізити: найменування суб'єкта господарювання, витяг з установчих документів щодо юридичної адреси суб'єкта господарювання, а у випадках придбання патента для структурного (відокремленого) підрозділу — довідка органу, який погодив місцезнаходження структурного (відокремленого) підрозділу із зазначенням цього місця; вид господарської діяльності, здійснення якої потребує придбання патента; найменування документа про повну або часткову сплату вартості патента. Податковий контроль на даному етапі зводиться до звірки відомостей, поданих суб'єктом у заявці з оригіналами первинних документів.

Крім того, органами ДПС надане право здійснювати контроль за наявністю свідоцтв про державну реєстрацію, ліцензій на провадження гральної діяльності. Сам патент не є дозвільним документом, що дає право на здійснення цього виду діяльності, а лише засвідчує право на здійснення такої діяльності.

Суб'єкту господарювання, який має намір провадити господарську діяльність з організації діяльності з проведення азартних ігор, необхідно отримати відповідну ліцензію, незважаючи на те, що він має ліцензію на здійснення господарської діяльності з організації та утримання гральних закладів.

Таким чином, право на організацію та утримання тоталізаторів, гральних закладів, на думку Міністерства фінансів України, не включає в себе право на проведення власне азартної гри, а суб'єкти господарювання, які мають ліцензію на зазначений вид діяльності, зобов'язані також отримати ліцензію і на організацію діяльності з проведення азартних ігор.

Ще однією формою проведення податкового контролю в сфері грального бізнесу є податкові перевірки за участю підрозділів податкового аудиту та податкової міліції. Значна кількість суб'єктів грального бізнесу в Україні здійснює діяльність без створення юридичної особи, тобто як філії, а отже, сплачує основні податки за місцем реєстрації головного підприємства. Зважаючи на це, регіональний податковий контроль зводиться до перевірки правильності використання реєстраторів розрахункових операцій. Тому необхідним кроком у поліпшенні даної сторони податкового контролю у цій сфері повинна стати обов'язкова реєстрація суб'єкта грального бізнесу як юридичної особи, що перенаправить сплату бюджетоутворюючих податків та платежів за місцем розташування та зробить податковий контроль у формі аудиту більш дієвим.

Протягом 2006 року у м. Чернігові проведено 15 перевірок суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сфері грального бізнесу, за результатами яких donараховано 479,94 тис. грн., у т.ч. 2 документальні перевірки на загальну суму 457,34 тис.грн. та 13 перевірок касової дисципліни на загальну суму 22,6 тис.грн.

Протягом 2007 року по м. Чернігову податковими органами проведено 97 перевірок грального бізнесу, donараховано 66,6 тис.грн. За їх підсумками вилучено 100 гральних автоматів на суму близько 500 тис.грн. За рішенням суду конфіскованими були лише 7 автоматів, решту повернули власникам після сплати адмінштрафів.

Основними напрямками, направленими на покращення контролю в сфері грального бізнесу, мають стати:

- 1) Удосконалення та впорядкування розрізненої й непослідовної нормативної бази, яка стосується азартних ігор. Проте, зважаючи на обсяги отримуваних прибутків у даній сфері, учасниками грального бізнесу буде зроблено все, щоб наповнити законодавство так званими «пастками». Необхідною є також зміна до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» шляхом заборони включення до складу валових витрат на придбання патенту на право здійснення

грального бізнесу;

2) Посилення вимог до розміщення гральних закладів. Даний захід необхідно проводити в три етапи:

– заборона розміщення залів гральних автоматів, тоталізаторів, букмекерських контор та інших гральних закладів поблизу навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, в будівлях житлових будинків, навіть у разі виведення приміщення із житлового фонду. З метою недопущення незаконного розташування гральних автоматів у заборонених місцях передбачити відповідальність не лише орендаря, але й орендодавця приміщень. Необхідною умовою впровадження даного етапу має стати обмеження кількості встановлених гральних автоматів на одиниці площі території;

– заборона розміщення гральних закладів на території населених пунктів та виведення їх за їхні межі;

– повна заборона азартних ігор по всій території України, за винятком кількох гральних зон (за аналогією регулювання цього ринку в Росії, яка пішла шляхом посиленого контролю за об'єктами грального бізнесу на державному рівні: чинним Законом Російської Федерації «Про державне регулювання діяльності з організації і проведення азартних ігор» передбачено, що з 1 липня 2009 р. усі гральні заклади розташовуватимуться на чотирьох територіях — у Калінінградській області, Приморському, Алтайському краях, а також на межі Ростовської області та Краснодарського краю.

«Втім, у світовій практиці це не перший випадок розташування казино та гральних автоматів за «зональним» принципом. У США гральні заклади можна відкривати у двох містах — Лас-Вегасі й Атлантик-Сіті, в 11 штатах — за межами міст, у семи — тільки на іподромах. У Великій Британії гральні заклади діють у 53 спеціально відведених зонах, в Італії — в чотирьох містах, у Франції — в містах із населенням понад 500 тис. осіб (крім Парижа), в Єгипті та Південній Кореї — виключно при готелях, у Китаї гральний бізнес дозволений тільки в м.Макао, у Фінляндії існує одне казино на всю країну, а в Казахстані з квітня минулого року казино та гральні автомати відкрито лише в двох містах — Капшагаї та Щучинську».

У деяких країнах, таких як Туреччина, Ізраїль, Узбекистан, Азербайджан, Таджикистан, гральний бізнес як вид діяльності взагалі заборонений;

3) Встановлення вимог до фінансової стабільності організатора азартних ігор. Встановлення мінімальних розмірів статутних фондів для операторів гральних послуг дасть змогу потіснити учасників грального бізнесу, які пропонують гру повсюди й розраховані на не дуже заможні верстви населення;

4) Збільшення податкового навантаження на суб'єкти підприємницької діяльності грального бізнесу шляхом підвищення ставок оподаткування доходів та збільшення розміру плати за видачу ліцензії та патентів на право займатися послугами в сфері надання азартних ігор;

5) Оснащення всіх без винятку гральних автоматів блоком фіскальної пам'яті або системою передачі до контролюючих органів інформації про величину виручки в режимі реального часу.

Кожен гральний автомат повинен бути оснащений блоком фіскальної пам'яті, а кредити на ньому мають виставлятися спеціальним кредитним ключем після сплати в касу коштів, еквівалентних цим кредитам. Наразі фіскальними пристроями оснащено лише гральні автомати у казино і здебільшого столи з кільцями рулетки, а також електронні ігри. Натомість більшу частину гральних автоматів запрограмовано таким чином, що кошти у вигляді купюр приймаються ними безпосередньо через відповідний отвір, і остаточно визначити суму вкладених клієнтом грошей можна лише під час інкасації готівки. Відповідно підтвердження автоматами прийняття коштів дасть можливість чітко контролювати весь грошовий потік у гральних закладах;

6) Повна заборона продажу алкогольних напоїв, тютюнових виробів та інших

стимулюючих до гри товарів у гральних закладах;

7) Заборона участі у грі громадянам віком молодше 21 року, а також особами з ознаками алкогольного або іншого сп'яніння;

8) Встановлення контрольованого регулювання відсотка виграшу грального автомата. Зазвичай цей відсоток гравцю не повідомляють. Нині деякі ділки грального бізнесу дозволяють собі встановлювати виграш на рівні 15 відс. Найчастіше даний відсоток виграшу використовують на вокзалах або якщо автомат встановлено у придорожному закладі, тобто там, де звичайно бувають непостійні відвідувачі, проїздом. Для «стаціонарних» точок є науково визначений психологічний бар'єр у 88 відс.: якщо людина виграє рідше, вона швидко втрачає інтерес до гри. Проте в розвинених країнах цей відсоток встановлено законодавчо. У країнах Європи не менше 90-96 % коштів іде на виграші;

9) Збільшення фінансових санкцій, а також встановлення жорсткої адміністративної та кримінальної відповідальності для гральних закладів, що порушують встановлену дисципліну у сфері азартних ігор, зокрема за діяльність гральних закладів без ліцензій, за невиконання порядку застосування ними реєстраторів розрахункових операцій.

За систематичне порушення вимог чинного законодавства суб'єктом господарювання, що здійснює діяльність у сфері грального бізнесу, скасовувати дозвіл на право розміщення об'єкта грального бізнесу, а також безповоротно конфіскувати незаконно встановлені гральні автомати з наступною їх ліквідацією;

10) Збільшення фінансування соціальної реклами, що висвітлюватиме негативні наслідки для суспільства в засобах масової інформації та на вулицях міст шляхом розміщення її на бігбордах. Запровадити обов'язкові попередження у гральних закладах.

Висновки. Реалізація вищенаведених заходів на практиці дасть змогу поставити у цивілізовані рамки учасників грального ринку, зменшити тіншову сферу їх діяльності та збільшити надходження до бюджету у довгостроковій перспективі. Проведення якіснішого контролю в даній сфері сприятиме покращенню дисципліни на гральному ринку, зробить його одним із стабільних джерел надходжень. Податкові органи зможуть стати ефективним інструментом, проте їх контрольна робота не зможе стати вирішальним фактором якісного розвитку грального бізнесу, без прийняття відповідних законодавчих актів, активної участі громадськості у їх прийнятті, небайдужості місцевих органів влади до даного питання, а також чіткої та злагодженої взаємодії державних органів, на які буде покладено функції по контролю за гральним бізнесом в Україні.

Джерела та література:

1. Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» (зі змінами і доповненнями) №1775-III від 01.06.2000 року.
2. Закон України «Про патентування деяких видів підприємницької діяльності» (зі змінами і доповненнями) №98/96-ВР від 23.03.2006 року.
3. Лист ДПА України «Щодо правових підстав у органів державної податкової служби вимагати у платників податків при отриманні торгового патенту на послуги у сфері грального бізнесу ліцензію на проведення азартних ігор» від 22 листопада 2006 р. №21746/7/15-0417.
4. Проект Закону України «Про азартні ігри». №1016.
5. Проект Закону України «Про обмеження здійснення діяльності з організації та проведення азартних ігор на території України» №1016-1.
6. Проект Закону України «Про правове регулювання організації і проведення азартних ігор на гральних автоматах на території м. Києва» №1094.
7. Проект Закону України "Про державне регулювання діяльності з проведення азартних ігор" №1016-2.
8. Проект Податкового кодексу України.
9. П.В. Мельник „Розвиток податкової системи в перехідний економіці”, Ірпінь, Академія державної податкової служби України, 2001 р.

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОБЛІКУ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

Постановка проблеми. Ринкові реформи, що проводяться в країні, створюють сприятливі умови для відродження української економіки та її інтеграції в світове економічне співтовариство. Демократизація процесів управління економікою надає рівні права всім господарюючим суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності. Для розвитку економіки України у світове співтовариство важливим кроком є реформування системи бухгалтерського обліку, аналізу і аудиту у відповідності зі світовими стандартами. Зовнішньоекономічна діяльність промислових підприємств відіграє значну роль у розвитку економіки України, насиченні споживчого ринку товарами належної якості, просуванню товарів вітчизняних виробників на зовнішні ринки. Але неузгодженість бухгалтерського і податкового законодавства у зовнішньоекономічній діяльності та значний розмір тінізації економіки у цій сфері викликає багато проблем щодо реальності відображення експортно-імпортних операцій у бухгалтерському обліку і побудови ефективної системи їх контролю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У дослідження питань організації та методології обліку зовнішньоекономічної діяльності, у відповідності з міжнародними стандартами бухгалтерського обліку, вагомий внесок зробили такі вітчизняні вчені, як Ю.А. Кузьмінський, С.Ф. Голов, В.М. Пархоменко, В.В. Сопко, Ф.Ф. Бутинець. Віддаючи належне науковим напрацюванням вчених, необхідно відмітити, що проблеми організації та методики бухгалтерського обліку експортно-імпортних операцій за різними видами договорів та її удосконалення недостатньо досліджені. Це зумовлено значною мірою реформуванням бухгалтерського обліку і оподаткування в Україні.

Недостатність наукової розробки та обґрунтування організації та методології бухгалтерського обліку, аналізу та аудиту, зокрема нерозробленість проблеми узгодження показників бухгалтерського та податкового обліку цих показників, зумовили актуальність теми, завдань та визначили цілеспрямованість статті.

Метою статті є розробка пропозицій та рекомендацій щодо удосконалення організації та методології бухгалтерського обліку з урахуванням сучасного стану організації обліку в Україні у напрямку узгодження бухгалтерського і податкового обліку експортно-імпортних операцій промислових підприємств.

Викладення основного матеріалу. Одним з основних видів зовнішньоекономічної діяльності є експорт товарів (робіт та послуг). Всі країни намагаються стимулювати власного виробника до експорту продукції, заохочувати наданням субсидій, пільг, кредитів під незначні відсотки.

Експорт робіт, послуг класифікується як вивіз капіталу за межі України в будь-якій формі з метою одержання прибутку від виробничої та інших форм господарської діяльності. В міжнародній практиці існують такі види експортних операцій:

- а) поставка експортного товару за готівку;
- б) експорт товару на умовах комерційного кредиту;
- в) експорт товару в рахунок державного кредиту (України), наданого країні іноземного покупця;
- г) експорт товару при компенсаційній угоді;

д) експорт товару при бартерній угоді;

е) експорт товару в рахунок надання допомоги.

В основі будь-якої зовнішньоекономічної операції лежить угода про її здійснення: договір (контракт) комісії (консигнації) чи договір (контракт) поставки. Згідно з Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність», для здійснення експортно-імпорتنих операцій експортери повинні укласти контракти з контрагентами за власним бажанням, використовувати відомі міжнародні рекомендації, які не суперечать законодавству України. Зовнішньоекономічний контракт - це юридично оформлена письмова угода двох або більше суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та їх іноземних партнерів з метою встановлення, зміни, припинення прав і обов'язків зовнішньоторговельної діяльності за підписом керівника суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності.

Реалізація товарів та продукції на експорт відображається відповідно до базисних умов поставки за контрактною вартістю.

У залежності від базисних умов поставок “ІНКОТЕРМС”, характеризуючи обов'язки продавця, їх доцільно класифікувати так:

група Е – відпуск товару;

група F – передача основному перевізнику, основні витрати за перевезення не оплачені;

група С – передача основному перевізнику, основні витрати за перевезення оплачені;

група D - поставка товару.

Умови груп Е і F відрізняються за обов'язками з доставки товару, продукції. Умови групи С і D у цьому відношенні однакові: продавець доставляє товар у місце призначення і несе витрати щодо транспортування вантажу. Відмінність цих груп між собою – у відповідальності за ризик втрат чи ушкодження вантажу. У групі С цю відповідальність несе покупець, у групі D - продавець.

Базисні умови експортних поставок за умовами групи Е передбачають визначення доходу в момент відпуску товарів, продукції за умов авансового платежу або акредитивної форми розрахунків.

Базисні умови поставок груп F, C, D передбачають визнання доходу за різними моментами, що залежать від аналізу економічної суті операції з реалізації товарів, продукції на експорт.

П(С)БО 15 “Доход” визначає не тільки критерії визнання доходу від реалізації в залежності від того, що було реалізовано – продукція, роботи чи послуги - або доход було одержано внаслідок використання активів підприємства іншим особам, а також, виходячи з конкретних умов кожної господарської операції, яка може привести до виникнення доходу. Тому дата відображення доходу від реалізації може не збігатися з датою відвантаження продукції, товарів, підписання документів про виконання робіт, послуг.

Після переходу права власності від продавця до покупця у бухгалтерському обліку доход від реалізації відображається по:

Дт - 362 “Розрахунки з іноземними покупцями” і

Кт – 70 “Доход від реалізації” з використанням відповідних субрахунків.

На більшості підприємств доход від реалізації готової продукції іноземним покупцям не виділяється, в зв'язку з чим виникають труднощі у визначенні доходу від експорту. Тому доцільно до рахунку 70 “Доход від реалізації”, відкрити субрахунки:

7011 – “Доход від реалізації готової продукції іноземним покупцям”;

7021 – “Доход від реалізації товарів іноземним покупцям”.

При великому обсязі відвантаження готової продукції іноземним покупцям, доцільно також вести поетапний облік її руху на зовнішній ринок.

При експортуванні товарів, звільнивши рахунок 28 “Товари” від обліку етапів, підприємствам доцільно відкрити такі субрахунки”:

286 – “Товари на експорт”:

288 – “Товари імпорнтні”.

Одночасно з реалізацією в обліку відображається списання первісної вартості реалізованих експортних товарів (собівартості експортної продукції) і накладних витрат, пов'язаних з цією операцією.

Бухгалтерський облік готової продукції повинен забезпечити контроль:

- за виконанням завдань по випуску продукції згідно з договірним асортиментом на всіх стадіях її руху;
- за зберіганням готової продукції за обсягом, асортиментом і якістю (в місцях складування і в дорозі);
- за своєчасною випискою документів на відвантаження; поданням розрахункових документів покупцям та їх контроль своєчасного здійснення платежів.

Визначення фінансового результату від реалізації готової продукції, товарів іноземним покупцям відбувається шляхом зіставлення доходів звітного періоду від реалізації готової продукції, товарів на експорт з витратами, здійсненими для отримання цих доходів. Отже, доки не буде відображений доход від реалізації, в обліку не може відбуватися списання готової продукції, товарів, а також витрат, пов'язаних із проведення експортної операції (транспортні, митні, страхові).

Поряд з експортом, у зовнішньоекономічній діяльності існує імпорт товарів, продукції, робіт та послуг.

Найпоширенішими імпорнтними операціями є ввезення товарів.

Товари, які надходять по імпорту на підставі відповідних розрахункових і комерційних документів, підлягають обліку зовнішньоекономічної організації як імпорнтні товари з моменту оформлення імпорнтної вантажної митної декларації, які оформляють придбання товарів, до моменту їх продажу українським покупцям або витрачання у власному виробництві.

Придбання імпорнтного товару може відбуватися різними способами. По-перше, за готівку, по-друге, на умовах комерційного кредиту, наданого іноземним постачальником, або ж за рахунок здійснення реекспортної операції. Підприємство може придбавати імпорнтні товари через посередника, в такому випадку підприємство підписує з посередником договір, на підставі якого посередник укладає договір з відповідним іноземним постачальником даного товару.

У договорі купівлі - продажу товарів момент передачі права власності може відповідати моменту визнання товарів у відповідності з умовами поставки.

У першому випадку моментом визнання товару у бухгалтерському обліку буде дата передачі за умовами “ІНКОТЕРМС”, у другому - дата передачі права власності за договором.

На деяких підприємствах датою визнання товару у бухгалтерському обліку є дата визнання ризиків за правилами “ІНКОТЕРМС”. Для цілей бухгалтерського обліку у будь-якому випадку важливе значення має місцезнаходження товару: на складі підприємства чи у дорозі. Якщо право власності набуває і товар знаходиться в дорозі, то він не може відображатися на рахунку 281 “Товари на складі”. Для цього доцільно відкрити рахунок 287 “Товари в дорозі”. Якщо право власності не набуває, а товар розміщений на складі, то його доцільно відображати на позабалансовому рахунку 0231 “Товари на відповідальному зберіганні”. На більшості підприємств-імпортерів, імпорнтні товари відображаються на рахунку 281 “Товари на складі”. Подібні недоліки спостерігаються і у бухгалтерському обліку при розміщенні товарів на митних складах. Оскільки перехід права власності відбувся, а товар ще зберігається на митному складі, то бухгалтер, на нашу думку, повинен відображати на рахунку 287 “Товари в дорозі”. Витрати, які відносяться до цих товарів, повинні відображатися або на рахунках товарів, або на рахунках відповідних витрат в залежності від того, як розподіляються ці товари за обліковою політикою підприємства.

Сировину, яку підприємства придбавали в іноземних постачальників для використання у власній господарській діяльності, відображають на рахунках:

Дт - 201 "Сировина і матеріали";

Кт – 632 "Розрахунки з іноземними постачальниками".

На нашу думку, необхідно імпортувати сировину обліковувати окремо від сировини вітчизняних виробників. Для цього доцільно до рахунку 20 "Запаси" відкрити субрахунок для аналітичного обліку - 2011 "Сировина імпортна". Використовуючи даний рахунок, облік придбання імпортової сировини буде мати такий вигляд: табл. 1.

Таблиця 1.

Облік імпортованих запасів

Зміст операції	Кореспонденція рахунків	
	Дт	Кт
Придбано товари у іноземних постачальників	2011 "Сировина імпортна"	362 "Розрахунки з іноземними постачальниками"

Таке відображення сировини в бухгалтерському обліку дасть можливість визначити процентне відношення затрат з імпорту у собівартості виготовленої готової продукції.

Висновки. Наведені у статті аргументи досить змістовно розв'язують питання теоретичної та методологічної обґрунтованості положень удосконалення системи обліку експортних та імпортованих операцій суб'єктів господарювання, Також запропоноване нове вирішення наукових завдань, які полягають у розробці практичних рекомендацій щодо методики та організації обліку зовнішньоекономічної діяльності підприємств в умовах реформування облікової системи та розвитку міжнародних торговельних зв'язків.

БЮДЖЕТУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВИМИ РЕСУРСАМИ МАЛОГО ПІДПРИЄМСТВА

Постановка проблеми. Проведення Україною економічних реформ створює умови для підвищення ділової активності малих підприємств. Однак гостра нестача ресурсів для фінансування поточної і перспективної діяльності вимагає розробки нових, дієвих методів фінансово-економічної стратегії, які базуються на ефективному розподілі і використанні фінансових ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науково-практичній літературі останніх років значна увага приділяється дослідженню особливостей управління фінансовими ресурсами малих підприємств. Результати цих досліджень знайшли своє відображення в наукових працях Л.Д.Буряка [1], З.С.Варналія [2], Л.І.Воротіної [3], П.Уїлсона [4], Д.Берджеса, Д.Штайнхофа [5] та інших.

Разом з тим, існує ряд теоретичних і практичних проблем, які все ще залишаються не вирішеними. До них слід віднести необхідність вдосконалення системи управління фінансовими ресурсами малих підприємств, розробки інструментарію оптимізації їх складу та структури, що особливо актуально в умовах загострення конкуренції.

Мета дослідження. Визначити можливі напрями підвищення ефективності управління фінансовими ресурсами на малому підприємстві з метою координації

використання конкретних джерел їх утворення та для фінансування певних фінансових потреб суб'єкта господарювання, що зумовлено реалізацією економічної стратегії розвитку.

Основні результати дослідження. Одним із ефективних напрямків удосконалення управління фінансовими ресурсами малого підприємства є впровадження системи бюджетування, яка позитивно зарекомендувала себе в країнах з розвинутою ринковою економікою.

На нашу думку, розробка і впровадження ефективної системи бюджетування дасть змогу малому підприємству отримати додаткові конкурентні переваги і забезпечити вищу ефективність управління і використання фінансових ресурсів.

Вичерпну дефініцію цього інструменту фінансового управління дав ще в 1850 р. представник італійської школи фінансів Ф. Вілла[6]. Під бюджетом він розумів попередній кошторис, який перед початком планового періоду дає інформацію про очікувані надходження і видатки, рух капіталу та всі результати ділової активності підприємства.

Згідно із сучасними трактуваннями, бюджет – це сума коштів, які є в розпорядженні для виконання визначених функцій та проведення певних заходів у рамках загальнофірмового планування. Він може складатися у формі заданих показників, яких слід дотримуватися у плановому періоді.

Бюджетування як інструмент бізнесу надає можливість поєднувати фінансовий і маркетинговий плани підприємства, ефективно контролювати практичну реалізацію проекту вчасно реагувати на проблеми, котрі виникають. Використання інструменту бюджетування тим ефективніше, чим коротші терміни його застосування.

На підставі результатів аналізу економічного, бухгалтерського та податкового підходів до формування витрат визначено, що основними бюджетами, які доцільно формувати в сучасних умовах на малих підприємствах України, є бюджет прибутків і збитків, бюджет руху грошових коштів, балансовий бюджет. При цьому на малому підприємстві варто формувати допоміжні бюджети, які сприяють розробленню основних бюджетів, наприклад, бюджет собівартості, бюджет продаж, бюджет основної діяльності, бюджет оборотних коштів, бюджет кредитних ресурсів. Також на малому підприємстві необхідно формувати ще спеціальні бюджети, які деталізують окремі елементи або статті витрат з метою відображення їх ресурсного забезпечення (бюджет маркетингових досліджень, бюджет сировини й матеріалів, бюджет оплати праці). Такі бюджети можуть формуватися з метою чіткого відслідковування використання та розподілу обмежених фінансових ресурсів.

Варто зазначити, що запропоновані основні бюджети формують інформаційну базу для визначення фінансового стану малого підприємства шляхом розрахунку показників майнового стану, ліквідності фінансової стійкості, ділової активності, рентабельності.

Важливими елементами системи бюджетування малого підприємства є вибір і розробка так званого первинного бюджету, в якому фіксуються планові значення фактора, що найбільше обмежує діяльність суб'єкта господарювання. Тип первинного бюджету залежить від специфіки фінансово-господарської діяльності малого підприємства та потенціалу залучення ресурсів.

Як первинний бюджет, як правило, розглядають бюджет реалізації продукції, оскільки саме величина продажів найчастіше є обмежуючим діяльність малого підприємства чинником. Враховуючи можливості збуту продукції, обчислюється необхідний рівень технологічних потужностей підприємства, для забезпечення якого розраховується потреба у фінансових ресурсах для фінансування основних засобів та нематеріальних активів. На основі інформації про тривалість операційного циклу та величини затрат на виробництво і реалізацію продукції визначають потребу в капіталі для фінансування оборотних активів. Можливості покриття потреби у фінансових ресурсах прогнозуються на основі аналізу руху коштів у рамках фінансової діяльності.

Розроблення системи взаємопов'язаних бюджетів на малому підприємстві вимагає якісної системи збору, систематизації, обробки релевантної інформації. При цьому від видів бюджетів на малому підприємстві, обраних об'єктів бюджетування, моделі консолідування бюджетних показників суттєво залежать обсяги, структура та склад інформаційного забезпечення.

Бюджетування є досить зручним інструментом управління фінансовими

ресурсами малих підприємств. Система бюджетів дозволить:

- ефективно планувати фінансовий портфель та перспективи розвитку малого підприємства;
- раціонально використовувати поточні фінансові ресурси;
- планувати та чітко контролювати розрахунки з постачальниками та контрагентами ;
- визначати оптимальні строки товарних кредитів;
- змодельовати різні випадки відхилення від бюджетних показників з метою вибору оптимального варіанту дій в умовах невизначеності, дефіциту інформації та часу на прийняття рішень.

Таким чином, система бюджетів забезпечить малим підприємствам підвищення власної фінансової результативності, платоспроможності, ліквідності, ділової активності, що позитивно відбиватиметься на розвитку малого бізнесу в цілому, оскільки збільшуватимуться оборотність капіталу, дебіторської і кредиторської заборгованості, рівень інвестування у розвиток малих підприємницьких структур тощо.

Бюджетування особливо цікаве для знову створених малих підприємств. Адже із самого початку діяльності малого підприємства за допомогою бюджетування можна уявляти перспективу розвитку підприємства, необхідні обсяги фінансових ресурсів та передбачені прогнозовані фінансові показники.

Водночас бюджетування є інструментом антикризового управління малим підприємством, оскільки за його допомогою мобілізується весь його потенціал на подолання кризових явищ заради підвищення його конкурентних позицій.

Висновки. Безумовно, бюджет підприємства є досить складним документом і потребує від виконавців певної кваліфікації. Але, незважаючи на це, впровадження системи бюджетів в господарську практику малого підприємства дозволить йому орієнтуватися в різних аспектах фінансового управління від податкового планування до вироблення резервної фінансової політики.

Запропоновані підходи до вдосконалення системи управління фінансовими ресурсами малих підприємств дозволять малим підприємствам в рамках системи бюджетного планування розраховувати величину фінансових ресурсів підприємства в плановому періоді, а також вчасно вносити коригування при змінах зовнішнього і внутрішнього середовища.

Джерела та література:

1. Бурак Л.Д. Формування первісного капіталу малих підприємств// Фінанси України .- 2001.-№11.-С.12-16.
  2. Варналій З.С. Мале підприємництво України як чинник регіонального розвитку: стан та перспективи // Актуальні проблеми економіки.-2004.-№4.-С.64-73.
  3. Малий бізнес та підприємництво в ринкових умовах господарювання: Навчальний посібник./ Вороніна Л.І. та н. – К.: Вид-во Європ. у-ту, 2004.- 306 с.
  4. Питер Уилсон. Финансовый менеджмент в малом бизнесе. - М.: Аудит, 1995. - 255 с.
  5. Штайнхофф Д., Берджес Д. Основы управления малым бизнесом /Пер. с англ. Под общей ред.Ю.В.Шленова.-М.:Бином,1997.
- Villa F. Elementi di Amministrazione e Contabilita. 3. Aufl.- Pavia, 1857.

ПРИНЦИПИ РОЗРОБКИ ФІНАНСОВОЇ СТРАТЕГІЇ СТРАХОВОЇ КОМПАНІЇ

Специфіка діяльності страхових компаній зумовлює особливий зміст завдань їх фінансового менеджменту. При цьому значна роль відводиться формуванню фінансової стратегії страховика, від якої значною мірою

залежить прибутковість, фінансова надійність та стійкість страхової компанії.

Аналіз теоретичних розробок щодо стратегічного фінансового планування та врахування особливостей сучасних тенденцій розвитку страхового ринку України дозволяють зробити висновок про необхідність поєднання системного і ситуаційного підходів, що в контексті сучасних завдань передбачає: використання в процесі розробки фінансової стратегії страховика системи форм, методів і засобів управління фінансами з урахуванням сучасних досягнень фінансової науки; оцінку альтернативних фінансових стратегій з позицій раціоналізму та оптимальності; врахування об'єктивних економічних законів і закономірностей, що діють на страховому ринку в процесі інтеграції і глобалізації страхових ринків різних країн при обґрунтуванні стратегічних засад управління фінансами страхових компаній.

На основі системного підходу можна виділити такі загальні ознаки системи управління фінансами страхової компанії, які потрібно враховувати при науковому обґрунтуванні фінансової стратегії: неаддитивність, емерджентність, синергізм, мультиплікативність та адаптивність. При цьому розроблена фінансова стратегія повинна забезпечувати стійкість страхової компанії як системи управління, що полягає у її здатності повертатися у початковий стан і забезпечувати подальшу платоспроможність після впливу негативних факторів, серед яких найвагомішим є необхідність виплати значних сум страхового відшкодування у випадку настання страхової події.

У процесі розробки фінансової стратегії страховика потрібно враховувати вплив таких зовнішніх факторів, які суттєво змінюють зміст страхової діяльності: підвищення страхового інтересу з боку приватизованих підприємств як щодо захисту майна, так і щодо страхування відповідальності підприємств; залучення страхових компаній до пенсійного страхування в контексті нової ідеології пенсійного забезпечення в Україні; зростання рівня реальної середньої заробітної плати працюючих, що сприяє активнішому залученню населення до страхування життя, від нещасних випадків, страхування нерухомості, транспортних засобів та домашнього майна; очікуване збільшення кредитних інвестицій у підприємницьку діяльність, що зумовлює розширення масштабів використання страхових послуг у частині страхування майна від вогню і стихійного лиха, технічних ризиків, майна, що оформляється під заставу, страхування відповідальності і т. ін.

Водночас, як показує проведений аналіз, в умовах посилення конкуренції на ринку страхових послуг для ефективної реалізації фінансової стратегії зростає роль науково обґрунтованого бізнес-плану розвитку страхової компанії. Основна мета такого бізнес-плану полягає в конкретизації стратегічних орієнтирів страхової компанії на найближчі 3-5 років, виходячи з потреб ринку та можливостей мобілізації для цього відповідних ресурсів. Більшість страхових компаній ставиться до цього формально, обмежуючись прогнозом лише окремих показників без реалізації системного підходу до фінансового планування. Разом з тим бізнес-план допомагає не тільки чітко визначити загальну стратегію розвитку страхової компанії на перспективу, але й допомагає здійснити її фінансове забезпечення, узгодити тактичні та оперативні заходи із стратегічними

завданнями подальшого розвитку. При цьому уточнюються конкретні напрямки діяльності страховика, цільові ринки, обирається тактика досягнення наміченої стратегії на період дії бізнес-плану, визначається вплив розроблених заходів на фінансовий стан страхової компанії, визначається загальна потреба у капіталі для розвитку компанії і оцінюється ефективність його використання. Використання зазначених підходів на практиці підвищить рівень фінансового менеджменту страхових компаній в цілому.

ПРО АВТОРІВ

Куриленко Василь - директор Мізинського музею.

Ситий Ігор - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Пилипенко Володимир - аспірант Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Фірсов Олександр - ст. викладач кафедри соціально-гуманітарних наук Європейського університету.

Гапоненко Дмитро - аспірант кафедри українознавства, політології і соціології ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка.

о. Мицик Юрій - доктор історичних наук, професор (м. Київ).

Пиріг Петро - доктор історичних наук (м. Чернігів).

Любич Олександр - пошукувач наукового ступеня кандидата історичних наук.

В'яла Олена - аспірантка Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Цубенко Валерія - кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Одеського державного економічного університету.

Католик Андрій - викладач ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка.

Вовкотруб Юрій - кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету.

Самардак Микола - кандидат філософських наук (м. Чернігів).

Ушак Василь - кандидат філософських наук (м. Чернігів).

Назаренко Світлана - аспірантка ЧДТУ (м. Чернігів).

Помаз Юлія - старший викладач Полтавської державної аграрної академії.

Несен Ірина - кандидат історичних наук, завідувачка науково-дослідного відділу «Полісся» Музею народної архітектури та побуту України НАН України.

Столяр Марина - викладач ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка.

Павленко Сергій - редактор журналу «Сіверянський літопис».

Дзюба Сергій - член Національної спілки письменників України.

Журавльова Світлана - аспірантка кафедри історії української літератури Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Мекшун Людмила - кандидат економічних наук (ЧДІЕУ).

Савченко Володимир - доктор економічних наук (ЧДІЕУ).

Тканко Віктор - кандидат економічних наук (м. Чернігів).

Веселов Ігор - аспірант Національного університету державної податкової служби України.

Ірха Людмила - кандидат економічних наук (м. Чернігів).

Виговська Валентина - кандидат економічних наук (ЧДІЕУ).